

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

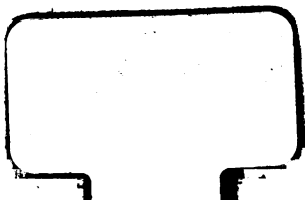
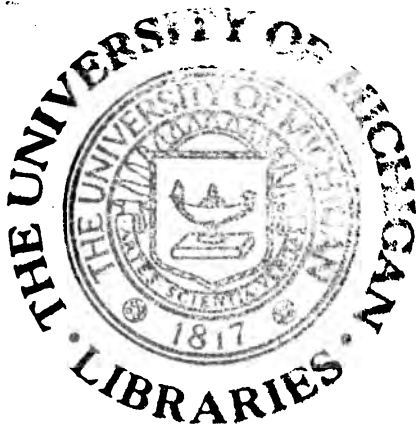
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

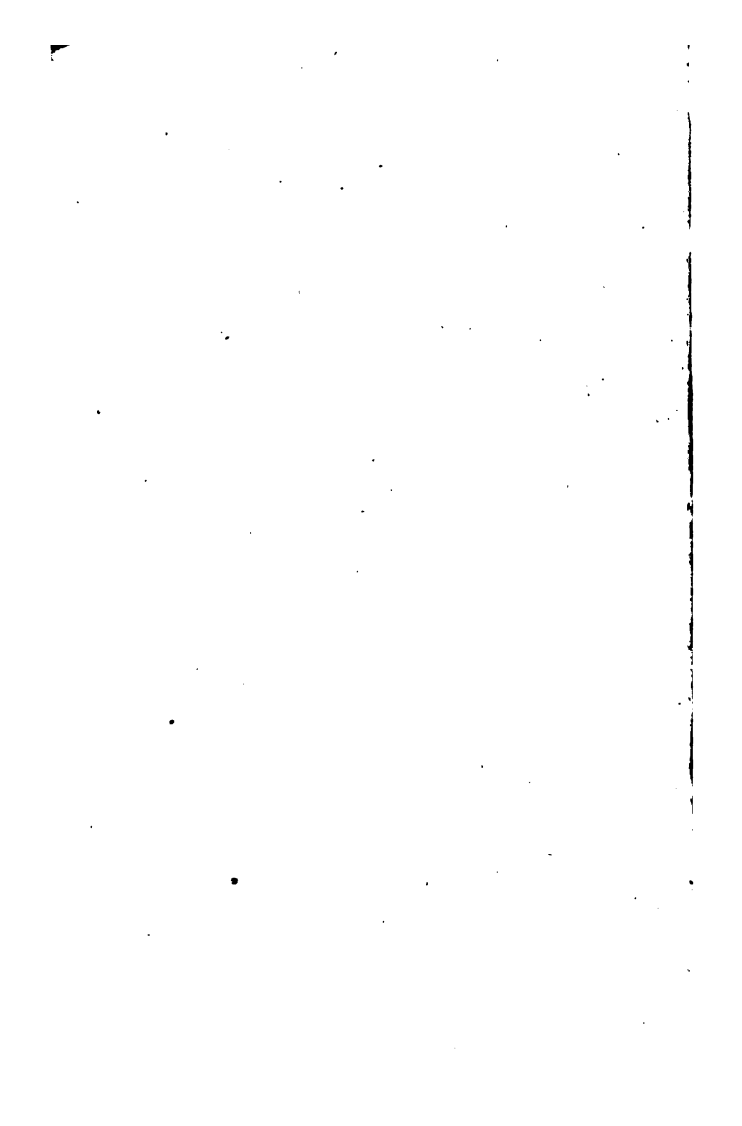
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

5

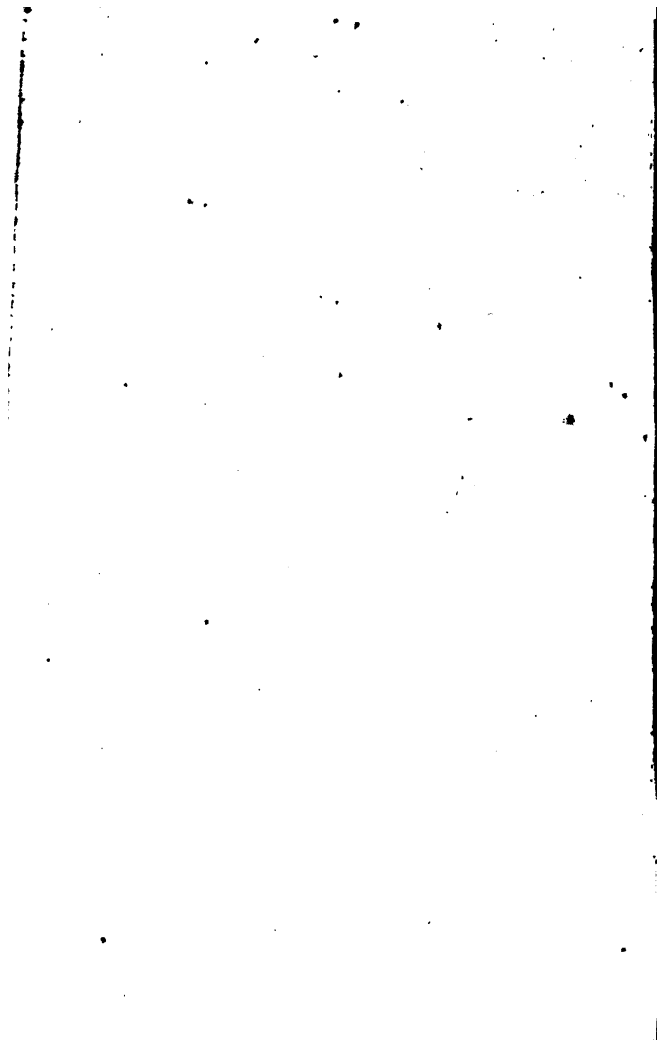
ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

ԿԱՄ

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

Hamaret patmutiwn kam...

ՀԱՄԱՌՈՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՄ

ՈՒՂԵՑՈՑՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

Բ. ՏԳԱԿՐՈՒԹԻՒՆ

448

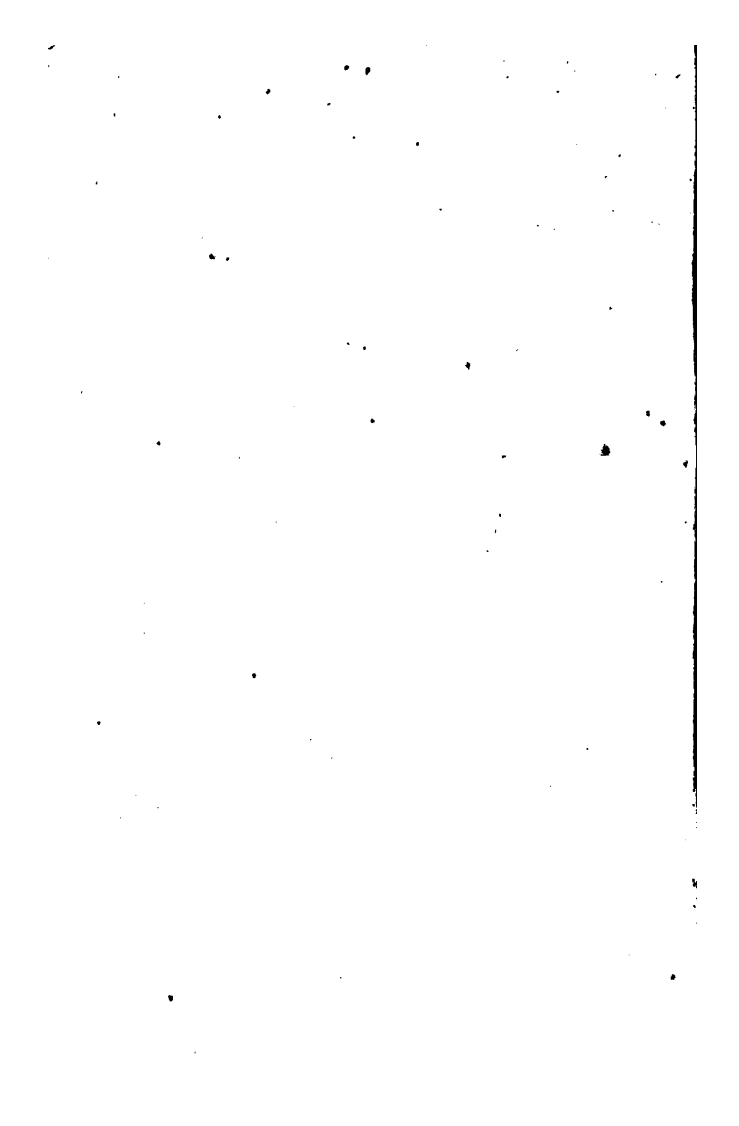
Ի ՏԳԱԲԱՆԻ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԱԹՈՒՌՈՅՍ

ՄԲՐՈՑ ՅԱԿՈՎԱԲԵԱՆՑ

ՅԵՐՈՒՍԱԼԷՍ

—(1884)—

Hamarot patmutiwn kam...

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՄ

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

448

Ի ՏՊԱԳՐԱՆԻ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՑՄ

ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԱՐԵԱՆՑ

ՅԵՐՈՒՍԱԼԷՍ

—(1884)—

Grad
EREN
3304
BUHR

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱՆԵՆԻ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՊԱՏՐԻԱՐԻՒ ՄՐԲՈՑ ԵՐՈՒՍԱԿԵՄԻ

Տ. ԵՍԱՅԵԱՅ

ՄՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԵՒ Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՕԼՍՈՑ

Տ. ՆԵՐՍԷՍԻ

ՄՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

GRAD

EKEN

3304

11.0198

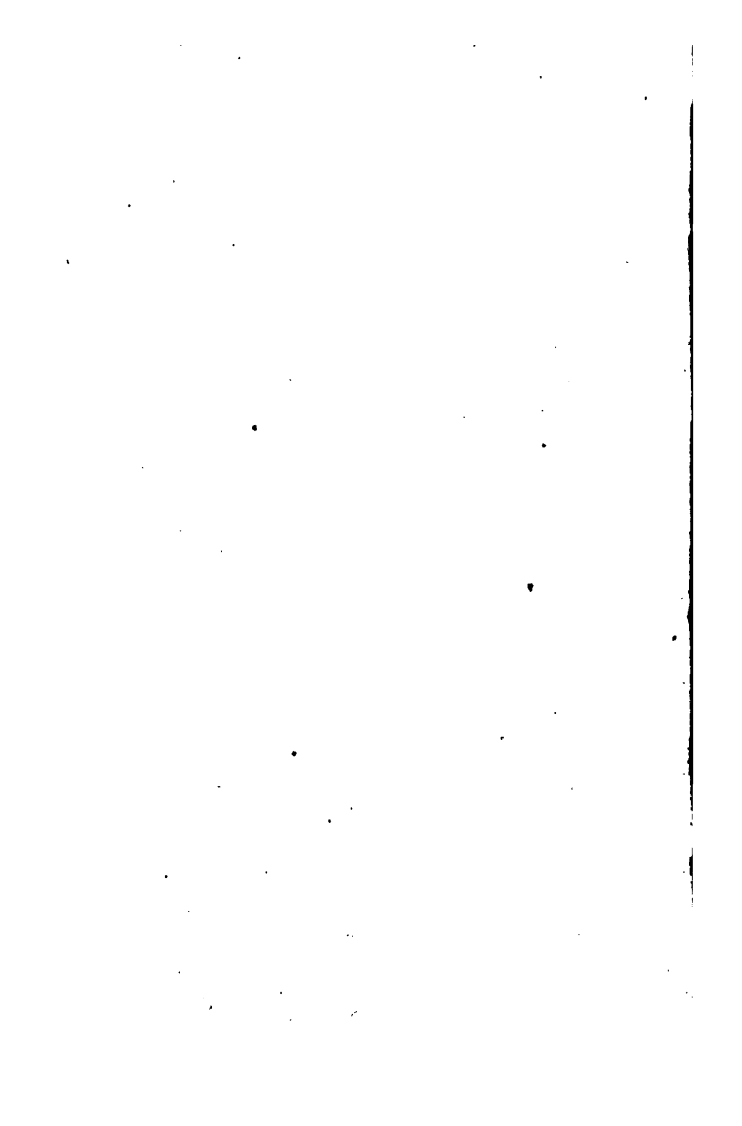
Ա. Զ. Դ.

Կերկայ հրատարակութիւնը—ՀԱՄԱՌՈՅ ՊԱՏ.
ՄՈՒԹԻՒՆ կամ ՈՌԼԵՑՈՅՑ Ս. ՏԵՂԵԱՑ—կը պարու-
նակէ իւր մէջ տեղագրական և պատմական ծա-
նօթութիւնք հին ու նոր յիշատակաց և անցից :
որոնք քաղուած են համազգի և օտարազգի յիշա-
տակարաններէ և խնամով կարգաւորուած 'ի հրմ-
տութիւն բարեպաշտ ուխտաւորաց և ամէն հար-
ցասէր ընթերցողաց : Հետեւագէտ : կենդանի ա-
ռաջնորդ մ'է սա : որով կարէ ընթերցողն , թէ'
անձամբ և թէ' մտօք : շրջագայիլ Պաղեստինի մէջ
և գահացուցիչ տեղեկութիւններ ստանալ ամէն
տեղեաց : հնութեանց եւ ազգաց սեպհականու-
թեանց վրայ :

Արդ՝ այսպիսի մի երկասիրութիւն 'ի վա-
ղուց անտի բաղձալի էր թէ' մեզ և թէ' շատե-
րուն : ուստի և յուսով ենք որ ներկայ հրատա-
րակութիւնն , լրումն լինելով բաղձաց բաղձա-
նաց , հաճութեամբ կ'ընդունուի եւ կը քաջալե-
ջուի ընթերցող Հասարակութենէն :

Սոյն Բ. ապագրութեան ժամանակ առաջ
նոյն մէջ տեղ տեղ սպրդած սխալներն ուղղուած
են : և երբեմն տեղ տեղ ալ յաւելումներ եղած՝
Կանօթութիւններ յաւելցուած են :

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Կ Ա Մ

ՈՒ Ղ Ե Ց Ո Ց Ց

Ս Ր Ք Ա Ջ Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Ա Ց

Աւխտաւորք ի Յողդէ, եւ աւցեւորութիւնս նոցա
դէպ ի Ռեմզէ:

Ի ՍՈՒՐՔ ԵՐՈՒՍԱՊԷՄ ուխտի
եկող տէրունական եւ բա-
րեպաշտ ուխտաւորքն, որք ծովային
ճանապարհորդութեամբ կ'ընեն ի-
րենց ուղեգնացութիւնը, պարտա-
ւոր են նախ եւ առաջ Յուպէ քա-
ղաքն ելնել եւ ապա մեկնել դէպ 'ի
Սուրբ Երուսաղէմ:

Թէև քաղաքին մէջ թէ՛ ճանա-
արհորդաց եւ թէ՛ մասնաւորաց
ամբար բնակութեան արժանի պան-
ոկք եւ սթեւանք կը գտնուին, սա-

կայն իւրաքանչիւր ազգաց տէրու-
նական ուխտաւորքն 'ի բնէ անտի'
ըստ սովորութեան՝ կ'իջեւանեն ի-
րենց Ազգային վանքերուն մէջ, որոց
հանգստութեանը համար ըստ ամե-
նայնի խնամք և ջանք կը լինին վան-
քերու միաբանից կողմէ :

Այս քաղաքն որ ընդհանրապէս
Եաֆա եւ կամ Յոպպէ կը կոչուի ,
որ երբեմն ճաֆ և ճափ անունով ալ
յիշուած է , աշխարհիս հին քաղաք-
ներէն մին կը համարուի , և Ս. Գրոց
ու Ազգաց Պատմութեան մէջ նշա-
նաւոր տեղ մը կը գրուէ :

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՛ Նոյ
նահապետն Աստուծոյ հրամանաւ
իւր Տապանը այս քաղաքին մէջ շե-
նեց , և Ջրհեղեղի ժամանակ քաղա-
քն քանդուած լինելով՝ Նոյի Յա-
բէթ որդւոյն ձեռօք վերստին շե-
նուելով նորա անունը ստացած է :

Յովնան մարգարէ Տիրոջ ձեռ-
քէն խոյս տալու համար , որ իրեն
կը պատուիրէր Նինուէ երթալ քա-

րողելու համար, այս քաղաքն եկաւ,
ուրիշ նաւ մտաւ փախչելու համար
ի Թարսիս . Յովն . Ա . 3 :

Տիւրոսի Քիրամ Թագաւորն լի-
բանանու լեռնէն կտրել տուած փայ-
տերք՝ ծովուն մէջ լաստեր շինելով՝
այս տեղ բերաւ ու հանեց ծովու
եզերն՝ Սողոմոնին ղրկելու համար,
որոնք ճշմարտին Աստուծոյ Տաճա-
րին շինութեանը գործածուեցան .
Գ . Թագ . Ե . 8, 9 : Եւ Բ . Մատ . Բ . 16 :

Այս քաղաքին մէջ կը բնակէր
Տաբիթայ անուն բարեպաշտուհի
կինն՝ զոր Ս . Առաքեալն Պետրոս
յարոյց ի մեռելոց . Գործ . Թ . 36 :

Աստ է Սիմոն Խաղաղորդի տու-
նը, ուր կը բնակէր նաև երբեմն
Ս . Առաքեալն Պետրոս, և ուր տե-
ժաւ այն տեսիլն՝ որ երկինքը բաց-
ուած էր, եւ կտաւը՝ որուն մէջ պա-
ւնակուած էին, Թռչնոց, սողնոց,
դրոսանեաց, սուրբ եւ անսուրբ
անեաց զանազան տեսակներն .
Ասկ Պետրէ՝ զեն և կեր ո՞ ձայ-

նը լսեց . Գործ . Ժ . 11 . Այս տան
տեղը մինչեւ ցայսօր կայ քաղաքիս
յարեւմտահիւսիս՝ ծովեզերքին վրայ
քարձրաշէն, որուն ամենամեծ մասն
այժմ Հայոց Վանքի սեփականու-
թիւնն է, և մնացեալ մի փոքր մասն
ալ Տաճկաց կը վերաբերի, ուր ու-
նին մի փոքր ազօթատեղի, որուն
քով է ծովային նաւահանգստի մեծ
փանոսն, որ շինուեցաւ Գաղղիական
ընկերութեան մը կողմէ հրամանաւ
Տէրութեան :

Միջերկրական ծովու վերին ծայ-
րն դէպ ՚ի յարեւմտեան հարսւն շե-
նուած այս քաղաքն, այլ և այլ ժա-
մանակ զանազան տէրութեանց կող-
մանէ ստէպ կրած յարձակումներէն
եւ հարուածներէն միշտ փոփոխու-
թիւնք ընդունելէ զկնի, այժմ կի-
սաբողոր և ամփիթատրօնի ձեւն առ-
նելով, ծովու կողմանէ ակնապարար
եւ հիանալի տեսարան մը կ'ընծայէ
տեսողաց . քաղաքն կը տարածի ա-
րեւմուտքէն դէպ ՚ի յարեւելք ըն-

դարձակօրէն , գեղեցկաշէն տունե-
րով , եւ՝ հետզհետէ նաև զարգա-
նալու վրայ է , թէ՛ բնակչօք եւ թէ՛
վաճառականութեամբ :

Յուպպէն կը բաղկանայ այժմ 2500
տուներէ և 12 հազար բնակիչէ , ո-
րոց մեծագոյն մասն Մահմետական
են , մնացեալն Յոյն , Լատին , Հայ ,
Հրէայ . եւ Սուրիացի Հռովմէադա-
ւանք , Մարոնիք , Ղբտիք , եւ ու-
րիշ զանազան Քրիստոնէայ ժողո-
վուրդք խիստ փոքրաթիւ մասն կը
կազմեն . Հայոց թիւն ընդ ամենը
130 հոգի է արք եւ կանայք :

Նորերս գերմանական գաղթական
նութիւնք հաստատուած են Յուպպէի
մէջ երկու տեղ , մին քաղաքի արե-
ւելահիւսիս Գօլձի ըսուած տեղ՝ ծո-
վեղերքի մօտ , միւսն Սարձի ըսուած
դաշտին արեւմտեան եզերքն . սոյն
Էրկու գաղթականութիւնն կը բաղ-
նայ գրեթէ 500 բնակիչէ , տներն
ղեցկաշէն , բողոյներն կանոնա-
ր և եւրոպական ոճով շինուած է

երկու կարգ ծառերով, պողատու ;
ծաղկաղից սյարտէղներ , եւ դրօտա-
վայրներ ունին , եւ գրեթէ մէյ
մէկ գիւղաքաղաքներ են :

Յոպպէի նաւահանգիստը միայն
մէկ նաւանատոյց մ' ունի , այն է
Մաքսատունը , ուր պարտաւոր են
ելնել ամէն ճանապարհորդք : Մաք-
սատնէն ելնելով գէպի ձախ արեւ-
ւելեան կողմն դառնալով , իսկոյն
աջ կողմդ կ'իյնայ , նախ Յունաց , ա-
պա Լատինաց եւ յետոյ Հայոց հո-
շակապ վանքերն կարգաւ :

Հայոց վանքը Ս . Նիկողայոսի աւ-
նուամբ շինուած փոքր Եկեղեցի մը
ունի , ուր կը կատարուին ամէն օր
Եկեղեցական ժամերգութիւնք ու
պաշտամունք . վանքը ունի մի Տե-
սուչ եւ մի ժամարար վարդապետ ,
եւ քանի մը աշխատաւոր միաբանք ,
թարգման եւ պահակ , որք միշտ
իննամբ և զգուշութիւն ցոյց կուտան
ուխտաւորաց ամէն գործերուն :

Հայոց Ս . Նիկողայոսի վանքին

հիմնարկութեան և հետզհետէ պա-
պահած նորոգութեանց և այժմեան
դիրքին վրայ խօսելն ուրիշ առթի
ձգելով, աստանօր սա միայն կը յի-
շենք թէ մեծն Նափօլէոն Ս. երբ
Յոպպէ եկաւ, մեր սոյն վանքին մէջ
հաստատեց իւր զինուորաց համար
հիւանդանոցը, եւ իրեն բնակու-
թեան համար ալ վանքին մօտ Հայոց
սեփական եղած տունը, ինքը՝ Նա-
փօլէոն՝ ստէպ այցելութեան կու-
գար զինուորաց, որք ժանտախտէ
բռնուած էին. զինուորաց հիւան-
դանոց եղած տեղն ընդարձակ սրահ
մ'էր, որ իբր հոգետուն կը ծառա-
յէր այն ժամանակ, այժմ խուցերու
բաժնուած է. Եւրօպացի ճանա-
պարհորդք երբ Յոպպէ կ'ելնեն միշտ
կուգան հետաքրքրութեամբ սոյն
տեղն տեսնելու: Նափօլէոնի բնա-
ծ տունն մինչեւ ցայսօր Հայոց
փականն է:

Տէրունական Բախտաւորք մի քանի
սոյն վանքին մէջ կը հանգստանան,

և իրենց 'ի բնէ անտի սովորական եղած դարպասական տուրքն կը վճարեն թէ՛ Յոսպէի և թէ՛ Ռէմլէի վանուց պայծառութեանց եւ հաստատութեանց համար, որ սահմանեալ է կէս Օսմանեան լիբայ անձ գլուխ :

Յոսպէէն մինչեւ յԵրուսաղէմ 10 ժամուան ճանապարհ է կառքով եւ 12 ժամուան՝ ձիով, ճանապարհորդաց եւ ուխտաւորաց կամքէն կախեալ է կառքով կամ ձիով ճանապարհորդելն : Ս. Նիկողայոսի վանուց դռնէն ելնելով դէպ 'ի յարեւելք եղած երկայն շուկայի մէջէն ուղղակի քաղաքի դուռն կը հասնիս, ուր կ'ըստասեն ճանապարհորդաց յատկացեալ կառքերն, եւ ուր զանազան տեսակ բերքեր կը վաճառուին ձերմակ եւ սեւամորթ արաբացիներէն, այսինքն՝ նարինջ, լէմօն, եռու, ադամաթուզ, շագարեղէգն, ձմերուկ, խաղող, թուզ, թութ, եւ ամէն տեսակ մրգեղէնք եւ բանջարեղէնք. այս տեղ ճանա

պարհն խիստ խռնուած է անցու-
դարձով, և քաղաքին ամենէն փա-
նուկ տեղն է, հետեւաբար պէտք
է զգոյշ լինել բան մի չի կորսնցնե-
լու եւ խռովութիւն մը չի պատճա-
ռելու համար, այլ պէտք է ամենայն
հանդարտութեամբ կառքը նստիլ
եւ ճանապարհն ձեռք առնել:

Կէս ժամու չափ երկու կարգ
ստղաւէտ սարտէզներու մէջէն
անցնելով կը հասնուի Սարժի ըսուած
դալարագեղ դաշտին ծայրն, որ
խիստ պտղաբեր տեղեաց մին է:

Այս դաշտը փոխանակաբար՝ տա-
րի մը առատ հունձ կուտայ և միւս
տարին անմշակ մտալով արօտ կը բե-
րէ երկիրը, դարնան մէջ անհամար
ծաղիկներով կը ծածկուի, որոց մէջ
կը գտնուին կակաչ եւ հարսնուք:
Սոյն դաշտը անուանի է Սամիսոնի
Լառակոմն, ուր տեղ Փղտացւոց
նձերը այրեց նա, 300 աղուէս
զլով նոցա մէջ՝ որոց ագիներուն
աւած ջահեր կապած էր: Գրք. ԺԵ.

Ճանապարհին վրայ կը տեսնուի
 Լի-ր քաղաքը , որ Դիոսորէս կը կո-
 չուէր , ուր տեղ Պետրոս առաքեալ
 բժշկեց Ենա անուն անդամախուժը .
 Գործ . Թ . 32-35 :

Այս քաղաքն Ս . Գէորգայ ծնուն-
 դեան քաղաքն է , Նիկոմիդիոյ մէջ
 նահատակուելէն յետոյ հոս փոխա-
 դրուեցան նորա Ս . նշխարքները , և
 Յուստինիանոս կայսրն ալ քաղաքին
 մէջ յանուն սրբոյն փառաւոր եկե-
 ղեցի մի շինեց , ուր 414 թուակա-
 նին Քրիստոսի ժողով մի եղաւ ընդ-
 դէմ Պիզագիոսի , որ կ'ուրանար
 սկզբնական մեղքը և Աստուածային
 շնորհաց պիտանաւորութիւնը : Սա-
 լաէտաին իշխանի օրովն Մահմէտա-
 կանք տիրելով սոյն քաղաքին , եկե-
 ղեցին աւերեցին և մէկ մասին վրայ
 ալ մզկիթ մը շինեցին մէկ շէրէֆէով
 մինարէ մի կանգնելով . մնացեալ մա-
 սին տեղւոյն սեփականութեան իրա-
 ւունքի վրայ , Յունաց և Լատինաց
 մէջ , ապէ քաւական տարիներ ա-

ուաջ վէճ ծագելով, Յուճաց նոյն
տեղւոյն վրայ եղած սեփականու-
թեան իրաւունքն հաստատուեցաւ,
որով սկսան նորոգութիւններ ընել
և պայծառացնել. և 1872ին փառաւոր
եկեղեցի մը կառուցին նոյն տեղւոյն
վրայ :

7000 ի մօտ բնակիչ ունի, որոց
մեծագոյն մասն Մահմետական են
և մնացեալ մասն Յոյն, քանի մ' ալ
Լատին կայ :

Ռ Է Մ Լ Է

ԵՒ ՌԻՂ ԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի Ս . ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

ՌԷՄԷ՛ ըստ պատմութեան Լա-
տին կրօնաւորաց՝ հին Արեմաթիա
ըսուածն է, որ էր հայրենիք Յովսե-
փայ և Նիկողոսիմոսի, որոնք Քրիստոսի
հարմիր պատելով գերեզմանին մէջ
ին : ՌԷՄԷ՛ի կից է յանուն Քառա-
ն ճակնց Աշտարակը, որք Սե-
ստիոյ մէջ նահատակուեցան, այս

տեղս հին ժամանակ Եկեղեցի էր :
Գաւիթին մէջ տեղը փոքրիկ մզկիթ
մի կայ , և աշտարակին ծայրը կ'ել-
նուի 113 աստիճաններով :

Ռէօիէն միջին դարուն մէջ բա-
ւական չէն քաղաք մ' էր՝ պարսպա-
պատ և 12 դռներով , իսկ այսօր առ-
տեղի և աւերակներով լեցուն փո-
ղոցները կ'երեւին , 'ի բաց առեալ
երեք ազգաց վանքերը :

Հայոց վանքը շինուած է սուրբ
Քէորգայ անուամբ , որուն նուիր-
ուած է փոքրիկ մատուռը : Ունի Տե-
սուչ վարդապետ մի եւ Թարգման՝
հանդերձ քանի մի միաբանով : Ուխ-
տաւորք հոս եկած ժամանակնին դար-
պառակիան սուրբ չեն վճարեր , ըստ
սրուժ Յոսպէ կ'ուտան երկուսը մէկ-
տեղ : Քանի մի ժամ միայն հանգրու-
տանալէն յետոյ ճանապարհ կ'ելնեն
ուխտաւորք դէպ յԵրուսաղէմ ու-
ղեւորելու , որ 7 ու կէս ժամու չափ
ճանապարհ է : Սոյն քաղաքի և Հայոց
վանքի վերստերեալ պատմական տե-

ղեկութիւններն եւս կը ձգենք ուրիշ առթի :

Վանքէն մեկնելով և 10 րոպէ յառաջանալով Տաճկաց գեղեղմանատունը կը հասնուի, ուրկէ կը սկսի դարձեալ Սարօի ըսուած գեղեցիկ ու բարեբեր դաշտը : Ասկէ մինչև Էլ-Պերրիէ գիւղը՝ որ աջ կողմը կ'իյնայ 20 րոպէ է . ճանապարհին՝ կամուրջէ մի կ'անցնուի, և տեղ տեղ աջ եւ ձախ դին կ'երեւին պահապանաց աշտարակներ, որոնք Աիւրէյա փաշային ժամանակ շինուեցան ուղեւորաց ապահովութեան համար : 10 րոպէ եւս յառաջանալով՝ ձախ դին կ'երեւի Էննայէ ըսուած Տաճկաց գիւղը, և 25 րոպէէն աջ դին բարձր բլրի վրայ Ադո շուք ըսուած թիւղէն՝ և ձախ դին ուրիշ թիւղէ մի՝ Քոֆր-Իսպ անուն հին գիւղի մի աւերակներով պատած, որոյ կը հասնինք Էլ-Քո-պաղ գիւղը, ձախ դին կ'իյնայ : Սոյն գիւղիս սաղաշտէն վար իջած տեղը Սարօի շտին վերջին մասն է . ասկէ

դէպ յարեւելք լերան ստորոտը կ'երեւի Պէյր-Նո-դա , որ Ա. քիմելէք քահանայապետին հայրենիքն էր . նա՛ որ Դաւթի մարտոյց Աւաջաւո-րաց հացը :

Վերոյիշեալ ոտադաշտէն վար՝ կամուրջի մի վրայէ անցնելով , և 40 րոպէ յառաջ դնալով՝ աջ կողմի վըրայ կը հանդիպի պղտիկ աղբիւրակ եւ բլուր մի՝ որու վրայ է Լաւրոն ըսուած կիսաւերակ գիւղը :

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ հոս էր եգիպտացի Գեմաս անուն՝ բարի աւագակին բնակարանը : Սոյն բլրին քով կը վերջանայ Սարծի դաշտը եւ կը սկսին Յուդայաստանի լեռները :

Լաւրոնէն իբր ութ րոպէ՝ ձախ կողմն է հին Եմմա-ո-սը . այս քաղաքս շատ պատերազմներ տեսնելով աւերեցաւ , յետոյ Վեսպասիանոս կրկին շինելով Նիկոպոլիս անուանեց : Ասոր մէջ դեռ կը տեսնուի իսիստ հին Ե. կեզնցւոյ մը աւերակ մասեր յանուէ ետին Մակարայեցւոց :

Ասկէ շարունակելով: Ճանապարհք
 20 վայրկեան, պահապանաց երկու
 աշտարակները կը հանդիպին, և ճա-
 նապարհին վրայ տեղ տեղ ջրի ակեր
 կը գտնուին: Երկրորդ աշտարակին
 քովերը, որ ձախ կողմը կ'իջնայ, ջրհոր
 մի կայ որ Պր-էյուպ կ'ըսուի: Տրուպե
 եւս յառաջ կ'աճուրջ մի կայ, ուսկէ
 անցնելով ձախ գին բարձրկեկ տեղ
 ւոյ մի ծայրը հին ու երեսի վրայ Թո-
 ղուած տուն մի կը տեսնուի, այն է
 Տեր-էյուպ ըսուածը, որ կը նշանակէ
 Յօբայ վանքը: Ասկէց 15 րոպէ կը
 տեւէ Պապ-էլ-ոսափ (ձորագուռ)
 ուր ձախ կողմը խրճիթ մի կայ փրբու
 սրճարան՝ և աջ կողմն ալ պանդոկ մը,
 ուր սովորաբար ուխտաւորք կ'իջնեն
 քիչ մը հանդիստ առնելու և սուրճ
 մի խմելու համար:

Արձանոցէն ելնելով անմիջապէս
 մտնենք Յուդայապոսփի լեռնե-
 ան կիրճը, և երկու շաբթ լեռանց
 թէն անցնելով՝ 40 րոպէէն՝ Սափա
 սփ ձկնեմիստանին մէջ կ'ելնենք,

լերան ոտքը՝ աջ դին՝ ջրի պզտիկ ակ մի կայ՝ Այն-Շաֆէ կոչուած , բայց ջուրը շատ լաւ չէ : 20 բոպէէն կը հասնինք Էհն-ը ըսուած գիւղը , և անկէ 30 բոպէ ալ յառաջանալով Կարիաի-էլ-Էծնայ գիւղը կուգանք , որ աջ կողմի բլրին ծայրը շինուած է : Այս գիւղը որ միւսներուն քով աւելի նշանաւոր է , Այո-ղոլ կը կոչուի վաթսուն տարիէն ՚ի վեր է , իւր մէկ Շէյխին անուամբ , որ երեւելի էր իւր բռնութիւններովը և վաւ քերուն տուած մնասներովը , ուխտաւորաց վրայ անցատուրք դրած էր և շատ նեղութիւն կուտար անոնց : Իպրահիմ փաշայ 1830 ին. ասոր ուժը խորտակեց , եւ հիմակ սոյն Շէյխին սերունդը յետին չքաւորութեան մէջ են :

Այս գիւղը հին Կարիաթարիմն է , Յուդայի ցեղին մէջ : Այս տեւ Ամինադարայ տանը մէջ մնաց Տապանակը , Փղշտացիք իրենց քովէ հեռացընելէն յետոյ : Սեմէի որդ

Ուրիա մարգարէն կարիաթարիմէն էր, որ սոյն քաղաքին և երկրին դէմ կ'ուղղէր իւր մարգարէութիւնները, որ Յովակիմ արքայն սպաննել տուաւ զինքը. Երեմ. ԻՁ. 20 :

Այս գիւղիս մէջ հին եկեղեցւոյ մը աւերակներ կան, զոր Գաղղօս տէրութիւնը ասկէ տասն և երկու տարի առաջ 1872ին Բ. Դունէն խնդրելով պատգաւ 'ի պարգեւ՝ իւր ազգին համար : Եւ կը յուսացուի որ քիչ ժամանակէն կը սկսին թէ՛ եկեղեցին վերականգնել և թէ՛ վանք մի շինել : Հին եկեղեցին կառուցեալ էր յանուն Երեմիա մարգարէի :

Այսօրն անցնելով, աջ դին բարձր լեռան վրայ կը տեսնուի Մակարայեցւոց հայրենիքը՝ հին Մովզիիմը, որ հիմակ Սոպա կը կոչուի, այս տեղ Շահան Մակարէ՝ ճնողացը և եղբարց գերեզմաններուն վրայ թժը բուրգ կանգնեց : Կան ոսկանք ո Մովզիիմը աւելի հաւանաբար իւրի արեւելեան կողմը երկու մը

դոն հեռու Մէրիէ ըսուած տեղը
 կը դնեն, ուր կրնար Միջերկրական
 ծովէն ալ տեսնուիլ յիշեալ բուր-
 գերը . Ա. Մակ. ԺԳ. 29, 30 : Ինչպէս
 առաջնոյն համար կ'ըսուի որ, ան-
 հաւատալի է :

Այդ-չըզէն 15 բուրգի չափ հեռանա-
 լով կամուրջի մի վրայէ կ'անցնուի, հոն
 մօտերը ալ դին փոքր աղբերակ մի կայ
 որ կը կոչուի Այն Տիլլ, և ձախ դին է
 բարձրկէզ գետնի վրայ Պէյր-Նաֆոսազ
 գիւղը : Ճանապարհին քանի մի աննը-
 շան հնու թիւններն 'ի բաց թողլով,
 եւ լեռնաձորերու մէջէ անցնելով,
 բարձր տեղ մի կ'ենլուի, ուսկէ կը
 տեսնուի ձախ դին Նեպի-Սամուէլ, այն
 է հին Հռամաթայիսի՝ Սամուէլ մար-
 գարէի հողերնէքը : 10 բուրգ յառաջա-
 նալով իսկոյն հեռուսնց կ'երևուի Յով-
 հաննու : Ըննդեան գիւղը՝ Այն-Քիլիճ,
 ուր մեր այցելած թեան ժամանակ
 պիտի տեսնենք : Ասկէ եւս 10 բու-
 րգէ գէպ 'ի յառաջ երթալով կը հառ-
 նինք Քալամիէ ըսուած գիւղը, որ

ձախ դին լերան ստորոտը շինուած է .
 գիւղին եւ ճանապարհին մէջտեղը .
 գեղեցիկ ձոր մի կը տեսնուի որու
 մէջ կան կիարսնի , լեմննի , նարնջի
 եւ սերկեւիլի ծառեր , այդինքն ու
 ձիթենիներ , եւ վեց ջրի ակեր կ'որո-
 գանեն , որոնց մին ճանապարհին վրայ
 ձախ կողմն է եւ բաւական ջուր ունի .
 Հոն կ'երթուի հին գիւղի եւ աշտարա-
 կի մը աւերակներ : Քանի մի քայլ ալ
 յառաջ երթնալով քարաշէն կամուրջի
 մի կը հասնինք Գերդինի քառած հե-
 ղեղատին վրայ շինուած , ուր տե-
 ղաց Դաւիթ Յ քարեքր ժողովեց Գո-
 ղիաթու գէմ կ'ուերաւ իւր պար-
 սատիկովը , եւ սոյն ձորին մէջ գինքը
 մեռցուց . Ս . Քաղ . Ժէ . 40 — 51 :
 25 բայէ աւելի անդին դար ՚ի վեր
 ճանապարհին միտան ալ կողմը աշտու-
 րակ մի եւ ձախ կողմը լերան մի ստու-
 արը զիցս Գիւղը կը տեսնուի ,
 անկէ քիչ մի անդին նայնալէս ձախ
 ողմն է Լիթրոյի ձորը եւ անոր մէջ
 հիւս գիւղը , որ ջրի աղբիւրակ մի

ունի : Շարունակելով ճանապարհը
• 5 րոպէ , ձախ կողմը պահապանաց
աշտարակ մի կը հանդիպի , և կ'ըս-
կըսին այս տեղաց արեւելեան կող-
մը Ս . Համբարձման շէնք և աջ դին
Խաչավանքի ձորը երեւալ : Եւ երկ-
րորդ աշտարակ մի եւս հասնելնուս
Երուսաղէմը կ'երեւի :

Ճանապարհին երկու կողմը նոր
շինուած գեղեցիկ ամառատուններ
են և ուսումնական ու մարդասիրա-
կան հաստատութիւններ , որոնցմէ
վերջը կը տեսնուի Ռուսաց նորաշէն
մեծ վանքը , որու մէջ է նաեւ հիւ-
պատասարանը , որ 1858ին սկսուելով
4 տարուան մէջ լրացաւ : Զախ կող-
մերնիս թողլով զայն եւ քիչ մ'ալ
յառաջ գնալով կը հասնինք սրձա-
րաններու եւ նորաշէն խանութնե-
րու առաջը՝ որոց վերջին ծայրն է
մաքսատունը . և այս մաքսատան դի-
մացը կ'իյնայ Յոպպէի դուռն՝ զո
Արաքացիք Պապ-էլ-Թալէ կը գոչեն
ուրկէ կը մտցուի քաղաքին :

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Երուսաղէմ քաղաքը, բաց ՚ի իւր պատմական դէպքերէն, որով բոլոր ազգաց առջեւ երեւելի եղած է, նաև մասնաւորապէս սուրբ համարուած է Քրիստոնէից համար, վասն զի այս քաղաքիս մէջ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս աշխարհի փրկութիւնը կատարեց:

Երուսաղէմայ այժմ բնակչաց թիւը կրնայ հասնիլ երեսուն և հինգ հազարի, որոց գրեթէ չորս մասին երկուքը կը բաղկանայ Հրէայներէ, երրորդը Մահմետականներէ և չորրորդ մասը՝ այլ և այլ ծէսեր ունեցող քրիստոնէայներէ: Հայ ժողովրդոց թիւը հինգ հարիւրի կը հասնի:

Ռիստուորք, ինչպէս ըսինք, Յոպպէի դռնէն ներս մտնելով՝ Ս մեդրի չափ յառաջ՝ աջ կողմի նդարձակ փողոցը կ'առաջնորուին. ու դաւթի բերդին եւ զօանոցին առջեւէն անցնելէն յետոյ,

Ճանապարհը կը նեղնայ , և կամարի տակէ անցնելով շիտակ սուրբ Յակովբայ հոյակապ վանուց դրան առաջը կ'ելնէն : Ներս ժոններով վանքին Հիւրընկալ վարդապետը , կամ նա չգտնուած ժամանակ սենեկապանը կ'առաջնորդէ զիրենք դէպ 'ի հոգետուներ , ուր ժամանակ մի հանգստանալէն եւ սուրճ մի խմելէն յետոյ , Հիւրընկալ վարդապետը կ'առնու կը տանի զիրենք Նկեղեցին , և սուրբ Եջմիածին անունով Նկեղեցւոյն դռնէն ներս ժոններով կարգաւ կը նստին Նկեղեցւոյ մէջ , ուր Գարդարնկալ վարդապետը բարեպաշտ ուխտաւորներէ Գլխադրի անուամբ մասնաւոր եւ որոշեալ մէկ մէջէտ աուրքը բնդունելէն յետոյ , անոնց անունները Գարդարնկան տամարին մէջ կ'արձանագրէ , և Պահպանիչ ասելով կը խրկէ զանոնք սուրբ Յակովբայ Նկեղեցին , և մէն մէկին ձեռքը մոմեր տալով , որք Ս. Գլխադրի առջեւ ծնկան վրայ Գար

դաւ կը շարունակն : Այն ժամանակ կը
 սկսին անմիջապէս դասին մէջէն՝ Որ
 դուոց որոտմանն ո՞քաղցը շարականը
 երգելու , և վարդապետներէն մին
 շուրջառաւ սուրբ Ստեփաննոսի մա-
 տուռէն դուրս կ'ելլէ խնկարկելով ,
 և Գլխադրի մատուռը կը մտնէ , եւ
 դէպ 'ի ուխտաւորաց դարձնալով
 համառօտ ծանուցումով մի նոցա
 գալուստը շնորհաւորելով , եւ իւ-
 րեանց հանապարհորդութեան նը-
 պատակը՝ որքան սուրբ և նուիրա-
 կան լինելը յայտնելով , կը յորդորէ
 զիրենք շերմեռանդ ոգւով ներկայ-
 անալու , թէ 'ի սուրբ Գլխադիր և
 թէ բոլոր տնօրինական սուրբ տե-
 ղերը : Յետոյ երկրպագել տալով
 նոցա սուրբ Նկեղեցւոյն մէջ գրա-
 նուած սրբազան խորանները , կ'առ-
 նու կը տանի Հիւրընկալ վարդապե-
 տը 'ի սեղանատուն՝ կերակուրի ,
 ետոյ կը բերէ դարձեալ 'ի Հոգե-
 ուն , ուր տեղ նոյն գիշերն հան-
 կատ կ'արձնուն :

Հետեւեալ առաւօտդէն Գարպաւ
 սրնկալը իւր քանիմ' ընկերակից վար-
 դապետներով Գարպասատուն կ'ել-
 նէ, ուր կը հրաւիրուին բարեպաշտ
 ուխտաւորք, իրենց մեծ ու գլխաւ-
 ւոր դարպասական տուրքն շնորհե-
 լու համար Ս. Աթոռոյս : Աւելորդ է
 ըսել թէ՛ գլխաւորապէս սոյն Գար-
 պասական տրոց վրայ կը կայանայ Ս.
 Աթոռոյն հաստատութիւնը և պայ-
 ծառութիւնը, վասնորոյ բարեպաշտ
 ուխտաւորք նախ կը յորդորուին
 Գարպասատան Անդամոց կողմանէ,
 որ չինացեն իրենց հոգեւոր Գարպա-
 սական տուրքն աննախանձաբար նը-
 ւիրելու, և իբրեւ Ազգային անդամ,
 Ազգային վանուց պիտոյից ձեռն-
 տու լինելու : Յետ այնորիկ իւրա-
 քանչիւր ուխտաւորաց իրենց ար-
 ժանաւորութեանը և թուոյն համե-
 մատ սենեակներ կը տրուին :

ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐՆ

Երուսաղէմայ առաջին և գլխաւոր սրբավայրը, որ բոլոր քրիստոնէից ուխտագնացութեան միակ նպատակը կը համարուի, Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Ս. Գերեզմանն է, Ս. Յարութիւն ըսուած հոյակապ տաճարին մէջ, Այս տաճարիս մէջ հինգ այլ և այլ ազգեր ընկերովի իրաւունք կը վայելեն և աստուածային պաշտամանց արարողութիւն կը կատարեն, իւրաքանչիւր ազգ ըստ իւր եկեղեցական կարգաց: Այս ազգերն են՝ գլխաւորապէս Հայք, Լատինք, Յոյնք, և՛ ի մասնաւորի Ղրտիք և Ասորիք: Առջի երեք գլխաւոր ազգերը՝ նաև Ղրտիք, իրենց սեփական եկեղեցի և մատուռներէն զատ, ունին և բնակութեան տեղի սոյն տաճարիս ներքին կողմը, վասն զի մեծ ուր հասարակօրէն գոց կը մնայ

եւ անոր բանայինները դռնապան
Տաճկաց քով կը պահուին : Այս
տեղ բնակող միաբանները չեն կրը-
նար ըստ կամաց իւրեանց անկէ
դուրս ելնելու . դուրս գտնուողնե-
րուն հետ մեծ գրան վրայ եղած փոքր
դռնակէն միայն հաղորդակցութիւն
կրնան ընել . ուսկէ ներս կը տրուին
նաև իւրօքքանչիւր ազգի միաբանից
օրական կերակուրը՝ եթէ մեծ դու-
ռին գոց ըլլայ : Հայք , Ասորիք եւ
Յոյնք միայն իրաւունք ունին Ս .
Գերեզմանի ճակտին վրայ կանթեզ
ներ վառելու , իսկ ներսի կողմը սոյն
երեք աղգերէն զատ Ղբտիք եւս
կանթեզ ունին , նոյնպէս Պարսնա-
տեղւոյն վրայ և մնացած մասերուն
մէջ՝ այլ և այլ պատկերներու առ-
ջիւ (1) :

Առջի երեք ազգաց Տեսուչ վար-
դապետները երբ որ կ'ուզեն՝ իրա .

(1) Մանրամասնութիւնը տես Բողոք . Ազգ .
Սեպհականութեանց , էր . 23 . ապագրեալ նրու-
նազէ՛մ 1880 .

ուոնք ունին պահանջել նոյն դրո-
նապան Տաճիկներէն որ Ս. Յարու-
թեան տաճարին դուռը բանան , ի-
րենց Հանդիսաւոր տօն օրերուն և
ուրիշ պէտք եղած ամէն պարագա-
ներու մէջ : Այս դրան բացման
համար փոքրիկ տուրք մի որոշուած
է , որ կը վճարուի դռնապանաց՝
դուռը բանալ աուող միաբանու-
թեան կողմէն :

Ս. Գերեզմանին վրայ պատարագ
մատուցանելու իրաւունքը միայն
Հայոց , Յունաց եւ Լատինաց միա-
բանութեան սեպհականուած է .
իւրաքանչիւր աղգ իւր եկեղեցա-
կան սրաշտամունքները կը կատարէ
իրեն սեփական եղած մատրան մէջ ,
և իւրաքանչիւր Ուխտատեղիքը թա-
փօրիւ պտրտելու և աղօթելու սո-
վորութիւն ունեցողներն , ինչպէս
Հայք և Լատինք , անխափան կը
տարեն՝ բաց ՚ի հանդիսաւոր մեծ
սփօրներէն , Հայք ամեն ուրբաթ ,
շաբթ և կիրակէ երեկոյները , և

արտահարար ամէն ժամանակ եթէ նորեկ օւխտաւոր եկած է, իսկ Լա տինք ամէն երեկոյին կը կատարեն հասարակ թափօրը : Յոյնք միմիայն օւխտաւոր ունեցած ժամանակնին :

Աւանդութիւնը մեզ կ'ուսուցանէ որ նախկին Հրէաստանը Ադամին բնահովտեան տեղն եղաւ, որ վաղ վաղակէ հոն ապաստանեցաւ երկրաւոր դրախտէն արտաքսուելէն ետքը. նաև սոյն երկիրս ընդունեց նախահօր մարմինը, որուն գլուխը թաղուեցաւ սոյն տեղս որ կոչուեցաւ Երանիօն (Granion) որ կը նշանակէ տեղի գագաթան, այն է Գողգոթան : Այս աւանդութիւնը մեզ օւսուցանողն է Ս. Քարսեղ, Ռոսգինէս, Ս. Եպիփան, Ս. Հերոնիմոս և այլք : Յիսուս թաղուեցաւ մերձ ՚ի Գողգոթա, և յետ երից աւուրց յարեաւ մահուան զօրութեան յաղթելով : Քրիստանէութիւնը հակա յաբայլ յառաջագիմութիւններ Ըրաւ. Գողգոթան և Գերեզմանը ուս

կից Աստուծոյ Արդին յարուժիւն առաւ, մեծ յարգ և սրատիւ կ'ընդունէր նորընծայ հաւատացեալներէն : Տիտոս կայսրը Երուսաղէմը պաշարելու եկած ժամանակ, Յակովբ առաքելոյն յաջորդը՝ Անմէնոն կամ Դմաւոն, որ այն ժամանակ սուրբ քաղքին եպիսկոպոսապետն էր, քրիստոնէից հետ Յորդանանէն անդին Բելլա քաղքին մէջ ապաստանեցաւ. և պաշարումէն վերջը Երուսաղէմայ աւերակները, Գողգոթան և Ս. Գերեզմանն ժառանգելու համար վերադարձաւ, որոնք սկսան կրկին պատիւ ու յարգ գտնել :

Ս. Գերեզմանի մայր եկեղեցին, որ երկրորդ անգամ⁽¹⁾ Հեղինէի և որդւոյն Կոստանդիանոս կայսեր և մեք Տրդատ Թագաւորին ձեռք շինուեցաւ, շատ անգամ ամբողջական և մասնակի կործանու մտերէն յետոյ :

(1) Առաջին անգամ սուրբ տեղիքը շինող ուսպանողն եղաւ Աբգարու կին զշխայն Հեղինէ :

վերջին անգամ 1868ին մեծ գմբէթը նորոգուեցաւ Օսմանեան տէրութեան խնամօք , և դրամական մասնակցութեամբ Ռուսիոյ և Քաղղիոյ կառավարութեանց , և կ'ըսուի թէ երկու միլիոն ֆրանք ծախք գնաց :

Ինչպէս ըսինք Ս . Յակոբայ մէջ տէրունական ուխտաւորաց , սենեակները տրուելէն յետոյ՝ նոյն երեկոյին Հիւրընկալ վարդապետը կ'առնու կը տանի զիրենք 'ի Ս . Յարութեան տաճարը ուխտ և երկրպագութիւն մատուցանելու : Նախ Ս . Յարութեան դրսի փակին մէջ Հայոց սեփականութիւնը եղած Ս . Յովհաննէսի եկեղեցին ուխտ և երկրպագութիւն ընելով՝ ապա կը մտնեն 'ի Յաճարն Ս . Յարութեան եւ ուղղակի երթալով կը ներկայանան Տեսչին , ըստ սովորութեան իրենց դարպասական տուրքը նւիրելու , որ է 33 դահեկան ⁽¹⁾

(1) Սոյն սղորմութեան արք . կը հոգացու

Տեղւոյն ժամարար վարդապետնե-
րէն մին և կամ ուրիշ վարդապետ
մի շուրջառաղգեստ, Քափօրի տես-
րակ և մոմ 'ի ձեռին, նոյնպէս սար-
կաւագ մի շապիկով սաղաւարտ 'ի
գլուխ և բուրվառաւ և անդ գտնը-
լած վարդապետներով, դպիրներով,
Քափօրի կ'ելնէ հանդերձ ուխտա-
ւորօք, եւ բոլոր Արբազան տեղիքն
ու մատուռները կը շրջագայեցնէ,
իւրաքանչիւր Տնօրինական տեղւոյն
համեմատ Ս. Աւետարանը կարդա-
լով, և համառօտ ծանուցմամբ տե-
ղեկացնելով ուխտաւորաց Յիսուսի
Քրիստոսի նոյն տեղւոյն վրայ կատա-
րած փրկագործ Քորհուրդն, և յոր-
դորելով զբարեպաշտ ժողովուրդը
'ի ջերմեռանդութիւն, երախտա-
գէտ զգացմամբ լեցրնելով նոցա
սիրտերը: Ուրեմն սկսինք տեղագը-
նելու իւրաքանչիւր սուրբ Տեղիքը,

դ Յարութեան տաճարին մշտապես կանթեղ-
ուն իւրը, մամլ և ուրիշ զանազան պիտոյք-

որոնք սուրբ Յարութեան տաճարի շքապատին մէջ բովանդակուած են, նոյն կարգաւ՝ որով մեր թափօրը կը յառաջանայ :

Ա. Չորրորդ Բանք : Նախ սուրբ Գերեզմանի և Լատինաց եկեղեցւոյն առջեւէն անցնելով և դէպ'ի աջ դին ծռուելով կ'երթան առաջին սրբաւայրը որ ձախ դին կ'իջնայ, որ է Քրիստոսի չորրորդ Բանքը, որ մթին մատուռ մի է և Յունաց ձեռքն է : Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ այրի վրայ շինուած է, ուր տեղ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս և երկու աւազակներն արդիւնեցին մինչեւ չարչարանաց գործիքներուն պատրաստուիլը : Երեք մասերու կամ խորչերու բաժնուած է, որով բանտարկեալներն երեք անձինք ըլլալնին ցոյց կուտայ : Ներս չմտած, աջ կողմը դրանք քով վանդակի սլէս բան մ'կընջմարուի մեծ կակ քարի մի վրայօք եւ այս քարը երկու տեղաց ծակե ունի փորուած, Յոյնք այս տեղ մըչ

տավառ կանթեղ մի ունին ու կ'ըսեն
 թէ՛ Յիսուսի Քրիստոսի բանասար-
 կութեան ժամանակ իւր երկու ու-
 քերը սոյն քարին ծակերուն մէջ գը-
 րած էին և տակի կողմէն երկուսն
 իրարու հետ շղթայած :

Բ. Սուրբ Ղուկիանոսի սեղան : Յի-
 շեալ բանտէն դուրս ելնելով ուխ-
 տաւորաց Թափօրական հանդէսը ,
 12 մեղք հեռաւորութեամբ ձախ
 կողմը կ'իյնայ սուրբ Ղուկիանոսի
 նուիրեալ Յունաց սեղանը : Ասիկայ
 էր՝ ըստ աւանդութեան՝ Փրկչին ճա-
 հուանէն յետոյ նորա սուրբ կողը
 նիզակով ծակողը , ուսկե՛ք զղիւնց ա-
 րիւն և ջուր , եւ սոյն սրանչելեաց
 վրայ հաւատաց Յիսուսի , եւ այս
 անգամ եկաւ իւր գործած մեղաց
 վրայ ողբալու :

Գ. Հանդերձի բաժանման սեղան : Յ. յս
 ' սրգին վրայ՝ յիշեալ Ս. Ղուկի-
 նոսի սեղանէն երկու մեղք հե-
 աւորութեամբ՝ կը գտնուի Հանդեր-
 յ բաժանման Ս. Սեղանը՝ որ Հայոց

սեփական է : Այս սեղանին տեղը
դահլիճները իրենց մէջ բաժնեցին
Յիսուսի հազար հանդերձները ,
« Բաժանեցին զհանդերձս նորա վի-
ճակաւ » . Մատթ . ԻՁ . 35 :

Դ . Սուրբ Լուսաւորչի Եկեղեցին : Քիչ
մի յառաջ երթալով նոյն ուղղու-
թեամբ՝ դէպ ՚ի արեւմուտք դուռ մի
կը տեսնուի անփեղկ , ուսկէ 29 աւ-
տիճանաւ Հայոց սուրբ Լուսաւա-
րիչ Եկեղեցին կ'ընտրուի : Երկու սե-
ղան ունի և առանձին դասով բաժ-
նուած է . Աւագ սեղանը յանուն
Լուսաւորչի և միւսն յաջակողմն յա-
նուն Ս . Կարապետի . ունի և գեղե-
ցիկ գմբէթ մի չորս մարմարեայ սիւ-
նի վրայ : Աւանդութեամբ կ'ըսուի
թէ սուրբ Լուսաւորիչ հայրն մեր
հոս եկած ու քիչ մի ժամանակ ճրգ-
նած է , վասն որոյ և իւր անուանը
նուիրուած է Եկեղեցին : Աւագ սե-
ղանոյն ձախակողմն պզտիկ պատու-
հան մի կը տեսնուի , ուր տեղաց
սրբուհին Հեղինէ ըստ աւանդու-

Թեան, կ'աղօթէր, երբ իւր հրաւանաւը խաչափայտը գտնելու համար գետինը կը փորէին: Այս տեղը ալ Հայոց սեփական է, ուր մշտաժառ երեք կանթեղ կը վառի:

Ե. Գիւղ—Խուչ: Նոյն եկեղեցւոյն տրեւելեան հարաւակողմն եզած 13 սոք աստիճան օանդուխով Գիււ—Խաչի տեղը կ'իջնուի, ուր Նատինք սոյն այրի յաջակողմն առանձինն պատարագամատոյց սեղան մ'ունին:

Սխուռսի Թաղմանէն յետոյ նորաչարչարանաց բոլոր գործիքները ըստ սովորութեան Հրէից պէտք էր որ հողին տակ Թաղուէին, ուստի Թէ խաչերն եւ Թէ միւս երկաթեղէն գործիքները բերին հասնետեցին որ փոս ու ամայի տեղ մի էր խաչերու Թեան տեղւոյն մօտ, և հետազհետէ քաղքէն գուրս հանուած ազգիւղ եւ աւերակներու կոյտերով սձիււեցան: Քրիստոսի 326 թուանին սրբուհին Հեղինէ Ս. Գերեզնի և Գողգոթայի վրայ անկուած

շտապուածոց արձանները կործանել
 տալէն յետոյ , սուրբ Երուսաղէմի
 Մակար եպիսկոպոսին , որ ժամա-
 նակին պատրիարքն էր , և քաղաքին
 ծերունեաց հարցուփորձ ըրաւ՝ թէ
 մեր արդեօք կրնայ գանուիլ Քրիս-
 տոսի փրկագործ սուրբ խաչափայ-
 ար : Այն ժամանակ Յուզայ Աիւ-
 րեղ , որ ծերունեաց մին էր , սոյն
 տեղս նորա ցոյց տուաւ , ուր տեղ
 փորել տալով , վերջապէս երկամօխ
 գործիքներն ու երեք խաչերը գրու-
 նուեցան . բաց Քրիստոսի Տեառն
 մերոյ սուրբ խաչը նրն ըլլալը յայտ-
 նի չէր : Մակար հայրապետ ազգօք
 և հակումն ընել տուաւ բոլոր հա-
 լատացելոց , որպէս զի ցոյց տայ Աս-
 տուած Ճշմարիտ խաչը : Տոյն միջը
 ցին հոգէվարքն հասած հիւանդկին
 մի պատահեցաւ , ուստի սուրբ Հայ-
 րապետն ու Հեղինէ առին տարին
 երեք խաչերն ալ և կարգաւ հիւան-
 դին մարմնոյն մտնեցուցին , առջի եր-
 կուրը զօրութիւն մի ցոյց շտախ

բայց երրորդը մօտեցուցած ժամա-
նակնին անմիջապէս բժշկուեցաւ
մահուան դուռն համող կիներ :
Նոյն օրը սուրբ Հայրապետը ննջե-
ցեալի մի եւս պատահեցաւ որ թա-
ղելու կը տանէին , եւ նոյն փորձը
կրկնելով ճանչցաւ ճշմարիտ Յենաց
փայտը և անոր սքանչելի դորութիւ-
նը , ըստ որում երբ Յիսուսի խաչա-
փայտը միւս երկուսէն յետոյ ննջե-
ցելոյն մարմնոյն մօտեցուցին , ան-
միջապէս յարութիւն առաւ :

2. Զաղանոց սիւն կամ Փռուղ — պակի
սիւն : Սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցի-
էն դուրս ելնելով և դարձեալ ձախ
թեւին վրայ կը տեսնուի Յունաց
սեղանը , որուն միջավայրը երկա-
թեաց վանդակի մը մէջ կը պարունա-
կի Զաղանոց սիւնին մէկ մասը , որ
գորշագոյն կրանիթեաց սիւնի մը
տոր է , և ըստ աւանդութեան Տէրն
ը Յիսուս Գրիստոսն ասոր վրայ
տեցուցին երբ փշեաց պսակով կը
սակէին , թշնամանելով և նախա-

տելով Պիղատոսի տանը մէջ, ուս
կէ յետոյ հոս բերուեցաւ յիշեալ
սիւնը :

Է. Սուրբ Գողգոթիա : Փուշ պսակի
սեղանէն քսան քայլաչափ դէպ 'ի
ձախ դին յառաջանալով, Գողգոթա-
յին կը հասնինք, ուսկից 18 ոտք
աստիճաններով վեր կ'ելնուի : Հոս
է Սուրբ Խաչին տնկուած տեղը, ո-
րոյ վերայ բարձրացաւ Փրկչն աշ-
խարհի : Այս սրբավայրը որ Հայոց
սեփական էր, 1422 թուին Վրա-
ցիք յափշտակեցին, այժմ Յունաց
ձեռքն է :

Ը. Տարածման սիւն : Գողգոթայի
ձախակողմը կ'իյնայ եւ Լատինաց
ձեռքն է, ուր ըստ աւանդութեան
կը կարծուի թէ Յիսուսի Քրիստոսի
խաչի վրայ տարածուած և գամուած
տեղն է :

Թ. Պարանայիղի : Գողգոթայէն վար
իջնելով, անմիջապէս դէպ 'ի ձախ
կողմն դիմացնիս կ'ելնէ Քրիստոսի
պատանուած տեղը, որ սուրբ Յա-

րութեան տաճարի դրան դիմացը
կ'ինայ : Այս տեղս կարմրագոյն գե-
ղեցիկ քառանկիւնի քարով մի ծած-
կուած է . երկու կողմը մեծադիր և
փոքրադիր երկերկու զոյգ աշտանակ-
ներ կան երեք ազգաց , այսինքն՝ Հա-
յոց , Յունաց և Լատինաց , և քարին
վրայօք կարգաւ խոշոր և միատեսակ
կանթեղներ մշտալոյս կը վառին , ու-
րոնք չորս ազգաց են , այսինքն՝ Հա-
յոց , Յունաց , Լատինաց և Ղբտոց ,
ինչպէս կանթեղներուն վարի ծայրը
կախուած պղնձին վրայի գիրերը ցոյց
կուտան որ ազգին ըլլալը : Հին ժա-
մանակ այս սուրբ Տեղս գեղեցիկ
ճարտարով զարդարուած էր :

Յովսէփ Արեմաթացի եւ Նիկո-
դեմոս Յիսուսը խաչէն վար առնե-
լէն յետոյ այս տեղս բերին պառ-
կեցուցին , որ անշուշտ հարթ ու
հաւասար տեղ մի էր . եւ օծելով
որք Մարմինը՝ պատեցին մաքուր
աւով ըստ սովորութեան Հրէից :

2, Ութախիման պեղի : Պատանա-

տեղէն դէպ յարեւմուտք յառաջա-
նայով, քսան քաղաքացի, Ղըտուոց
սենեկի դռնէն, որ ՚ի հարաւ կը բա-
ցուի, մինչեւ վերնատան քարեայ
սանդուխը զետեղուած Հայոց լղ-
գեստուց միակտուր պահարանին
գրեթէ արեւմտեան ծայրին առջեւն
է Ութախափման տեղին :

Ըստ աւանդութեան, Մարիամ
սուրբ Արյան այս տեղաց տեսնելով
առաջին անգամ իւր միածին Որդին
խաչին վերայ՝ բարձրացեալ, ուժա-
թափ եղած մարեցաւ և հետն եզող
սուրբ Կանանց Թեւերուն վրայ ին-
կաւ : Կամ ըստ այլ աւանդութեան,
այս տեղ կայնած էին սուրբ Կանայք,
երբ Յովսէփ ու Նիկողեմոս Քրիս-
տոսի սուրբ Մարմինը մաքուր կը-
տաւներով կը պատէին : Յիշեալ տե-
ղը Հայոց սեփական է, երկաթի ու
բոլորակ ճաղով շրջապատուած ու
վրան ջահ մի կախուած : Այս ճա-
ղես քովի աստիճանները Հայոց վեր-
նատունը կը հանեն :

ԺԱ. Ի-դաճեցից սեղան: Յիշեալ տե-
ղէն քանի մի սոր դէպ ՚ի աջ դին
կամարին տակովն է Եւզաբեթ կա-
նանց սեղանը, որ Հայոց ազգին սե-
փականն է: Այս տեղս եկան յիշեալ
սուրբ կանայք միաշաբաթի (կիւ-
րակէ) առաւօտուն Յիսուսի մար-
մինը խնկերու, որ արդէն յարու-
թիւն առած էր:

ԺԲ. Սորք Գերեզման փրկին: Եւզա-
բեթից սեղանէն վեց մեզր դէպ ՚ի
հիւսիս, նորաչէն մեծ գմբէթի մի
տակ և կորածեւ սրահակի մի մէջ
տեղը կը տեսնուի Տեառն մերոյ ՅԻ
սուսի Քրիստոսի Մ. ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ, և
ընդհանուր քրիստոնէից երկրպա-
գելի սուրբ տեղը:

Սոյն գերեզմանը երկու սղտիկ
խորշերով բաժնուած ու ժայռի մէջ
փորուած էր, առաջինը երկրորդին
ը գաւթի մէջ էր, ուրկէ անցնելով
չկորդ խորշը կը մտնուէր, ուր
եղ կար քարի մէջ փորուած մտու-
նման փոս մի, որ վիմափոր կա-

մար մի եւս ունէր . Հեղինէ թա-
 գուհին այն տաճարը շինած ժամա-
 նակ գեղեցիկ զարդարելու համար
 Գերեզմանին հին ու բնական ձեւը
 այլակերպեց . մինչեւ 1808 ին քանի
 մի ձեւերու մտնելէն յետոյ , յիշեալ
 թուականին այրեցաւ սուրբ Յարու-
 թեան տաճարը , որ ըստ մեծի մա-
 սին տախտակեղէն էր , Գերեզմանն
 ալ քիչ շատ մնաւուելով , Քարձրա-
 գոյն Դրան կողմէն նոյն ժամանակ
 Յունաց արտօնութիւն տրուեցաւ
 տաճարը նորոգելու , որոնք գրեթէ
 առանց առջի ձեւը փոխելու՝ մար-
 մարեայ քարերով և քանդակներով
 զարդարեցին յունական արձանա-
 գրութիւններով : Հրդեհէն առաջ
 Ս. Գերեզմանի շքապատին վրայ
 Հայերէն գիրեր ալ գտնուիլը ծե-
 բունի միաբանք կը վկայեն :

Ս. Գերեզմանի գուռը դէպ ՚ի
 արեւելս կը նայի , ուսկէ կը մտցուլ
 առաջին խցեակը , որու մէջտեղ
 կանգնած կը տեսնուի մարմարեայ

սիւնաձեւ քար մի որ Հրեշտակի վէճ
կը կոչուի : Այս տեղս է սուրբ Աւե-
տարանի Յանգից ըսած տեղը , ուր
կանգնած էր Հրեշտակին մէկը սպի-
տակ հագուած : Այս մատուռին
մէջ 15 հաս մշտավառ կանթեղներ
կան , մէջտեղի 5ը Լատինաց է , ա-
ջակողման 5ը Յունաց , ձախակողման
4ը Հայոց եւ մէկ հաս Ղպաւոց :
Այս մատուռին մէջէն երկրորդ
դրով մի կը մտնուի Ս . Գերեզմանը
որու մեծութիւնը թէ լայնութեամբ
և թէ երկայնութեամբ երկու մեդ-
րի չափ է : Նըջապատերուն մար-
մարներուն տակը դեռ կը տեսնուին
բուն Գերեզմանի բնական ժայռ քա-
րերը , զոր Գլխոյն Հեղինէ տա-
շել ու կոկել տուած էր Զաքարիա
մարգարէի Գերեզմանին նման , ո-
րուն համար յետոյ պիտի խօսինք :
-իստոսի Տեառն մերոյ բուն քնա-
նի տեղը հիւսիսոյ կողմն է , ժայ-
ն մէջ փորուած , որուն կողերն
լայի կողմը ճերմակ մարմարին-

ներով ծածկուած են , այնպէս որ բարեպաշտ ուխտաւորք ներս մտնելուն՝ բնականէն մնացեալ բան մի չեն տեսներ , բաց ՚ի մարմարէ , պատկերներէ և կանթեղներէ : Հոս եւս 43 կանթեղ կը վառին մշտովաւ , որոց 13 ահան հատը Հայոց , Յունաց և Լատինաց են , իսկ 4 հատը Ղրպուտոց :

Սուրբ Գերեզմանի ներքին կողմը հիւսիսային դին երեք մասի բաժնուած է եւ երեք ազգաց կը վերաբերի . մէջ տեղը Յունաց է , աջ կողմինը՝ յանոտից կողմը՝ Հայոց , եւ ունին յարութեան պատկեր մի՝ նկարուած կտաւի վրայ , և վեց աշտանակ ու ծաղկամաններ , ձախ կողմինը՝ սնարից կողմը՝ Լատինաց է նոյն օրինակ պատկերով զարդարուած :

Սուրբ Գերեզմանի դրսի դրաներկու կողմերը բարձրկէկ քարաշէն նստարանաձեւ սեթեր շինուած են , որոց վերայ կան Յունաց

կճեայ աշտանակները կերոնաբարձ,
 և ետեւի կողմերն են Հայոց և Լա-
 տինաց՝ պղնձէ մեծ աշտանակները՝
 զորս շանդէսներու, Պատարագի և
 Քափորներու ժամանակ կը վառեն :
 Իւրաքանչիւր ազգ ունի եւս մէյ մէկ
 զոյգ քիչ մի փոքր աշտանակներ :
 Սուրբ Քերեզմանի արտաքին դրան
 ճակտին վրայ դարձեալ սուրբ Յա-
 րութեան պատկերներ կան վրայէ
 վրայ, անմիջապէս դրան վրայինը Հա-
 յոց է, երկրորդն Յունաց՝ որ մար-
 մարի վրայ քանդակուած է. երրորդն
 Լատինաց որ կտաւի վրայ նկարած
 է, որոնց առջեւ մշտավառ կան-
 թեղք կը վառին : Մեր պատկերին
 առջեւինը Ս. Լուսաւորչի կանթեղ
 կը կոչուի (1) :

Այս սրբավայրերէս դուրս թէ-

) Ասոնց նկատմամբ մանրամասն տեղեկու-
 մն համար ոչետք է գիտել. Բովանդակութիւն
 ային Սեփականութեանց անուն գրքին. Ե.
 օր—27. Տպագրեալ Նրուսազէմ 1880 .

պէս ուրիշ սուրբ Տեղիք եւս կան ,
յարգանաց արժանաւոր , սակայն
Թափօրիւ պտըտելու սովորութիւն
չունին Հայք . իւրաքանչիւր բարե-
պաշտ անձն , կրնայ աւանձինն պը-
տըտել , ծանօթ ընկերի մի հետ , և
իւր հետաքրքրութիւնը լեցնել :

Ասոնք են միւս տեղերը .

Ա. Ղպարոյ սեղան : Սուրբ Գերեզ-
մանի կից արեւմտեան կողմն է Ղըս-
տուոց սեղանը , որ սուրբ Աւետարա-
նին մարիչ կոչած տեղն է , ուր տեղ
նստած էր միւս Հրեշտակը և աւե-
տիս տուաւ իւղաբեր կանանց “ Զէ
աստ , այլ յարեաւ ” ըսելով : Այս
սեղանս յառաջագոյն Հայոց էր , ինչ
պէս կը վկայէ Հաննէ վարդապետ
(էրեւ 206), և կ'ըսէ թէ Հեթում
թագաւորն շինել տուած է : Ժամա-
նակէ յետոյ այս սեղանս Ղպտուոց
տալով , նորա փոխարէն յԵգիպտոս
ուրիշ եկեղեցի մի առած են մերս
յինք :

Բ. Յովնէի արեմախայի : Սոյն մատու

ևին դիմացը դուռ մի կայ որ երեք
 խորշի կամ խրցի բաժնուած է մէջ
 առ մէջ . առաջինը նախագաւիթ մի
 է , ուրկէ աստիճաններով վերը Հա-
 յոց ժամարար միաբանից ննջարանն
 կ'ենուի . երկրորդ խորշը մատուռ
 մի է յանուն Ս . Աստուածածնի .
 երրորդը գրեթէ ժայռի մէջ փոր-
 ուած մութ տեղ մի է , քանի մի
 մանր եւ անկանոն խորշերու բաժ-
 նուած , ուր առանց լոյսի անհնա-
 րին է մտնել . եւ այս տեղս է Յով-
 սէփայ արեմաթացւոյն գերեզմանը :
 Վասն զի՝ ըստ աւանդութեան այս
 սուրբ անձը՝ իրեն համար փորած
 գերեզմանին մէջ , Յիսուսը թաղե-
 լէն յետոյ , փափաքեց որ ինքն եւ
 իւր ընտանիքն ալ նորա գերեզմա-
 նին մօտ տեղ մի թաղուին . ըստ
 որում նոյն գետինը իրեն սեփական
 չուածն էր , ուստի սոյն խորշերը
 , նպատակիս համար փորել տը-
 թ էր : Յիշեալ երեք մասերն , որ
 Եփրատի միջին կը կոչուին Հայոց

սեփական է, և Ասորւոց թոյլատրած են Պատարագելու, սուրբ Աստուածածնի սեղանին վրայ երբ Ս. Յարութեան մեծ դուռն բաց գտնեն: Մերայինք կը պատարագեն երբ որ ուզեն:

Գ. Պարպէլ: Նոյն տեղէն ելնելով, և դէպ 'ի ձախ կողմը յառաջ երթալով, և Գերեզմանէն գրեթէ 12 մեդր հեռու կը տեսնուի Լատինաց սեղանը Մարիամայ Մագդաղէնացոյ անուամբ, որ ըստ մեզ Պարպէլ կը կոչուի. ըստ որում Յիսուս այս տեղ պարտիզպանի կերպարանքով երեւեցաւ Մարիամու Մագդաղենացոյ, որ երբ ձայնէն ճանչնալով քովը երթալ կ'ուզէր, ըսաւ Յիսուս. «Մի մօտենար ինձ, վասն զի դեռ Հօրս քով ելած չեմ, այլ գնա իմ եղբարցս ըսէ, թէ ես իմ Հօրս եւ ձեր Հօրը քով պիտի ելնեմ, իմ Աստուծոյս և ձեր Աստուծոյն» . Յով. Ի. 17. Սոյն պարտիզին վրայ երկու մշտավառ կանթեղ կան, մին Հայոց

եւ միւսն Լատինաց , թէև երկու կանթեղն եւս նախ Հայոց էր , բայց 1631 ին Պարոնտէր կոչուած Գրիգոր պատրիարքը կանթեղին մէկը և երգեհոնի ներքև եղած խուցը Լատինաց տալով , ասոնց փոխարէն վերնատնէն երեք կամար առած և մեր եկեղեցին դէպ 'ի երկայնութիւնն ընդարձակած է :

Գ. Երբ՝ման ճարտար : Պարտիզին հիւսիսակողմը 4 աստիճանով վեր Լատինաց եկեղեցին կ'ենուի : Մենք պարտիզին համար ինչ մեկնութիւն որ տուինք վերը , Լատինք սոյն եկեղեցւոյ տեղւոյն կուտան , հոս երեւցաւ ըսելով Մագդագենացւոյն , վասն որոյ եւ եկեղեցւոյն անունը Երբ՝ման կը կոչեն : Սոյն եկեղեցիէն դուրս ելնելուն՝ ձախ կողմը դուռ մի կայ՝ որ է աւանդատուն , և ասոր մէջէն ճանապարհ ունի դէպ 'ի Լուսնաց վերնատունը ելնելու , որ լրբ Գերեզմանի վրայ կը նայի :

Ե. Արամայ սիլանը : Պատանկատեղ

ւոյն դիմացը դուռ մի կայ, որ դէպ
 ՚ի Գողգոթայի տակը կը բացուի :
 Ներս մտնելու ժամանակ աջ կողմը
 քարէ շինուած բարձրկեկ տեղ մի
 կը տեսնուի, որու համար Լատինք
 կ'ըսեն թէ Խաչակրաց առաջին թա-
 գաւոր Կոստանթնուպոլսի կամ Գօղիֆ-
 ուէտօսի գերեզմանն է, որ 1099 ին
 տիրեց Երուսաղէմի : Չախ կողմը
 առաջնոյն նման երկրորդ քար մի կայ
 բարձրկեկ, եւ այս ալ նորա եղբօր
 Պատուէն կամ Պալտաւինօս անուն
 թագաւորի գերեզմանն է, որ 1113 ին
 մեռած է : Այս երկու գերեզման
 ներք 1808 ի կրակէն առաջ դուրսն
 էին, յետոյ երբ Յոյնք Ս. Յարու-
 թեան տաճարը նարոզելու սրտա-
 նութիւն ստացան՝ ներս առին զա-
 նոնք՝ ընդարձակելով Ադամայ մա-
 տուռը : Պատանատեղւոյն դիմացը
 դէպ ՚ի հիւսիսային կողմը պատին
 կից եզոք երկու կարգ աստիճաննե-
 րուն տակն ալ Խաչակրաց ուրիշ իշ-
 խաններու սաւաանները կան կ'ըսուի :

Աղամայ մատրան ներսի կողմը պզտիկ փոս մի կայ, ուր տեղ ըստ աւանդութեան՝ նախաստեղծ մարդոյն գլխոյն ոսկորը դրուած էր : Այս տեղաց կ'երեւի նաև Գողգոթայի վրայ խաչափայտը տնկած ժայռին ճեղքուածը :

Զ. Հայոց Վերնագունը : Ասկէ ելնելով և Ուժաթափման տեղը գալով դուռ մի կայ, ուր տեղ է Հայոց տեսուչ վարդապետին սենեակը, և դրանք քովի աստիճաններէն վեր ելնելով, վերնատունը կը հասնուի, որ երեք մասերու բաժնուած է, և Ս. Յարութեան մէջ առանձին Եկեղեցի է Հայոց ազգին սեփական, ուր կը կատարուի Հայոց միաբանութեան կողմէ գիշերային և տուրնջեան ժամերգութիւնք. և երկու շաբաթը մի անգամ կիրակի օրեր պատարագ եւ մատուցուի. այս տեղս երկրորդ ողգութեա կ'անուանի, ըստ որում իշատակարանք կը պատմեն թէ՛ արաիրգս պատրիարքը՝ Վրաց հետ

չկարենալով գլուխ ելնել, որոնք 1422 էն մինչեւ 1439, քանի մի անգամ Հայոց ձեռքէն յափշտակեցին զսուրբ Գողգոթայն Եգիպտոսի սուլթանը և մեծամեծները կաշառելով ուստի յիշեալ պատրիարքը սուլթանէն այս տեղս խնդրեց ու ստացաւ արծաթով, եւ ես դառնալուն յատուկ Եկեղեցի մի շինեց 1439 ին և երկրորդ Գողգոթա կոչեց, որովհետեւ ճիշդ Գողգոթայի դիմաց կ'իսնայ : Յառաջագոյն այս տեղս թագաւորաց հանգստարան էր կ'ըսուի, և հոս կը բնակէին թագաւորք եւ թագաւորազունք ուխտի եկած ժամանակնին :

Սոյն եկեղեցւոյս դէպ 'ի արեւելեան հարաւակողմը ուրիշ մատուռ մի եւս կայ, Երայիտոր սորք Ասգոտ ծածկի անուամբ : Յիշեալ մատրան սեղանին ետեւը գուռ մի կը տեսնուի, որ սեղանատուներ կը հանէ, և հոյակապ գեղեցիկ պատուհան մը ունի դէպ 'ի սուրբ Յարութեան տա-

Ճարի արտաքին մեծ դրան և բակին վրայ : Այս շէնքս , ինչպէս նաեւ սուրբ Լուսաւորչի Հայոց եկեղեցին , 1808 ին հրդեհի ժամանակ անվնաս մնացած են :

Է . Յունաց եկեղեցին : Սուրբ Գերեզ մանի արեւելեան դին , և տաճարին գրեթէ մէջ տեղը , եկեղեցի է Յունաց , որ հարուստ զարդարանք ունի , ոմանք սգիտաբար Աշխարհամատուռ կը կոչեն այս մասը միայն , փոխանակ ամբողջ Տաճարն իմանալու սոյն անուամբ , ըստ որում բոլոր Քրիստոնէից տիեզերական եւ համաշխարհական մայր Եկեղեցին է սուրբ Յարութեան տաճարը , ուր կը համախմբին ամէն տարի ամէն ազգէ եւ ամէն կրօնքէ խառն հաւատացեալք Յիսուսի Քրիստոսի Յարութեան սուրբ Խորհուրդը տօնախմբելու : Յունաց յիշեալ եկեղեցին մէջ տեղը տնկուած քար մի կայ , ու համար Յոյնք միամտաբար աշարհիս կեդրոնը կ'անուանեն :

Ս. Յարութեան տաճարէն դուրս ելած Ուխտատեղիքն հետեւեալներն են .

Ա. Սգաւոր սորբ Աստուածածնի Տապան : Սուրբ Գերեզմանի տաճարի շրջապատէն դուրս , աւագ դրան ձախ դին տասն աստիճաններով բարձր՝ փոքրիկ մատուռ միկայ Լատինաց յանուն Սգաւոր սորբ Աստուածածնի , որ կից է Գողգոթայի , և պատուհան մի ունի , որ Գողգոթայի դուռն էր յառաջագոյն .

Բ. Սորբ Աստուածածնի Տապանն և Յիշեալ Լատինաց մատրան տակովք Յոյնք փոքրիկ մատուռ մի ունին յանուն սորբ Աստուածածնի՝ որ ժամանակին Հապէշից էր , և մեր ձեռքն անցնելէն յետոյ՝ Յոյնք յափշտակեցին Աստուածատուր Փատրիարքի ժամանակ .

Գ. Դպրոց Եփէջի՝ Արտաքին գաւթին արեւելեան պատին հիւսիսային անկիւնը՝ Յունաց յիշեալ Ս. Աստուածածնի մատրան կից դուռ

մը կայ , ուրկէ կը մտնուի Ղպտուոց
 եկեղեցւոյն , որ շինուած է յանուն
 «որք Միքայել» , որու մէջէն աստի-
 ճաններով վեր ուրիշ եկեղեցի մի ,
 անկէ ալ ուրիշ դռնով մի Հապէշից
 վանքը , և սուրբ Լուսաւորչի կամ
 Գիւտ-Խաչի տանիսն կ'եննուի :

Գ. Սորք Յովհաննոս Տապառն Հայոց :
 Ղպտուոց Ս. Միքայել եկեղեցւոյ
 դրան ուղղութեամբ 6 կամ 7 մեդր
 դէպ 'ի հարաւ՝ գտլթին արեւելեան
 կողմը՝ Հայոց սեփական սուրբ Յով-
 հաննու Աւետարանչի մատուռը կայ
 երեք սեղանով . Աւագ սեղանն է
 յանուն Ս. Յովհաննու Աւետարան-
 չին , աջակողմինը Չարչարանաց եւ
 կապանաց Քրիստոսի , ձախակողմինը
 յանուն Հօրն Աբրահամու եւ զեն-
 ման Իսահակայ : Աջակողման փոքր
 սեղանին մէջ կը գտնուի չարչարա-
 նաց սիւնին մէկ կտորը՝ յոր կապե-
 ին զՅիսուոս Կայիափայի տան մէջ ,
 և զոր հաւատացեալք ջերմեռան
 ութեամբ կը համբուրեն 'ի յիշա-

տակ չարչարանաց Քրիստոսի : Եր-
ջանկայիչատակ Կիրակոս Պատրիար-
քի օրով 1849ին սոյն մատրան ներ-
քին կողմը ամբողջ նորոգուած է :

Ե. Հայր Աբրահամոս վանք : Ասկէ 9
մեդր անդին Յունաց Հայր Աբրահա-
մոս վանք է , որու մէջ կայ երկոտա-
սան Առաքելոց անուամբ եկեղեցի
մի : Սոյն եկեղեցւոյս կից կայ ուրիշ
փոքրիկ մատուռ մի եւս , որ ըստ
աւանդութեան Աբրահամին իւր
իսահակ որդին զոհելու տեղն է :
Այս վանքն ալ Հապէշից ըլլալով ,
առաջ Հայոց ձեռքն էր :

Զ. Սուրբ Յակովբայ եկեղեցին Յունաց :
Ս. Յարութեան Աւագ դրան աջ կող-
մը հին զանգակատունն է , որ հիմակ
աւերակ է : Ասոր ներքեւը դուռ
մի կայ ուրկէ Յունաց յանուն սուրբ
Յակովբայ եղած եկեղեցին կը մտ-
նուի , եւ ուր տեղ ուրիշ քանի մ'
աննշան մատուռներ եւս կան :

Ասոնք են ահաւասիկ սուրբ Յա-
րութեան տաճարի մէջը և դուրսը

եղած երկրպագելի և նշանաւոր տեղուանքը : Տէրունական ուխտաւորք նոյն գիշերն հոն մնալով և յիշեալ ներքին սրբավայրերը ուխտ եւ երկրպագութիւն ընելէն եւ Ս. Գերեզմանի վրայ մատուցուած անմահ Ս. Պատարագին ներկայ գտնուելէն յետոյ , որ ամէն գիշեր կը մատուցուի . հետեւեալ առաւօտուն դուռը բացուելով իւրաքանչիւր ոք կը դառնայ 'ի Ս. Յակովբ և հանգիստ կ'առնու : Յետ այնորիկ կրնայ ինքը առաջնորդ մի գտնելով , որու կրնայ առաւելապէս ծառայել և սոյն գիրքս , շրջապայիլ կարգաւ բոլոր սուրբ և նշանաւոր տեղիքը թէ՛ սուրբ քաղաքին մէջ և թէ՛ անոր բոլորսիքը պարբապին մօտ եղած տեղերը , որոնց տեղագրութիւնը հոս պիտի ընենք :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

ԽԱԶԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ ՄԻՆՉԵՒ
Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ
ԿՈՒՍԻՆ

Տէրունական ուխտաւորք քանի մի օր հանգիստ առնելէն յետոյ կը փափագին այցելութեան և ուխտի երթալ Աստուածամօր սրբոյ կուսին գերեզմանին, որ քաղաքին արեւելեան կողմը պարսպէն դուրս Գէթսեմանի ըստած ձորին մէջ է։ Եւ երկու ճանապարհ ունի երթալու, մին քաղաքին մէջէն անցնելով և Ս. Ստեփաննոսի կամ սուրբ Աստուածածնի ըստած դռնէն դուրս ելնելով, երկրորդն՝ Սիօնի կամ Փրկչի դռնէն և պարսպին տակովն երթալով։ Արաբացիք այս երկու դռներէն առաջնոյն Պապ—էլ—Սպաի՛ և երկրորդին Պապ—էլ—Տալուփ կը կոչեն Երկրորդ ճանապարհը քիչ մի հեռու է, իսկ սովորական ճանապարհ

առաջինն ըլլալով , մենք եւս անկէ
կ'առաջնորդենք մեր բարեպաշտ
Ռխտաւորաց , ցոյց տալով 'նոցա
Խաչ կամ Զարչարանաց Ճանապարհի (1)
վրայ գտնուած սուրբ Տեղուանքը :

Եւ որովհետեւ սոյն Ճանապարհը
Պիղատոսի պալատէն մինչեւ 'ի Գող-
գոթայ կը վերջանայ , ուստի մենք ալ
ասկէ սկսելով շարունակենք մեր
հոգեւոր այցելութիւններն ամե-
նայն ջերմեռանդութեամբ :

Առաւօտ կանուխիկէ սուրբ Յա-
կովբայ վանքէն ելնելով եւ դէպ 'ի
աջ կողմը ծռուելով՝ կը համինք
սովորական Ճանապարհով մինչեւ
Ս . Յարութեան եկեղեցւոյն դրսի
բակը , ուր քանի մի օր առաջ կա-
տարեցինք մեր այցելութիւնները :

1) Խաչ կամ Զարչարանաց Ճանապարհ կոչեցինք ,
Լատինք ցաւագին Ճանապարհ կը կոչեն , այն
ցները՝ ուսկէ Քրիստոս խաչն ուսը՝ Պիղա-
պալատէն հանուելով մինչեւ Գողգոթայ
եցաւ :

Բակին արեւելեան կողմի հարաւա-
 յին անկիւնը փոքր գունէն գուրա
 ելնելով, ապրջան ծախող վաճառա-
 կանաց փողոցին մէջ տեղ՝ աջ կողմը՝
 հին կամարադուռ մի կը տեսնուի :
 Այս տեղս առաջ կաշէգործներու
 գործարան էր, և հին ժամանակ յա-
 նուն Ս. Աստուածածնի, եւ ըստ
 ոմանց՝ յանուն Սրբոց Առաքելոց ,
 եւ կամ ըստ Հաննէ վարդապետի՝
 յանուն սրբոյն Պետրոսի Առաքելոց :
 Եկեղեցի մը կար : Հիմակ տասն եւ
 հինգ տարի է որ՝ 1869ին՝ Բրուսիոց
 տէրութիւնը առած է Պաննեան
 կառավարութենէն, և մօտերս պիտի
 սկսի մեծ շէնքեր շինելու . արդէն
 մեծաքանակ ծախք ընելով փոքեցին՝
 ուր շատ հնութիւններ եւ շինու-
 թիւններ եւ մանաւանդ հին եկե-
 ղեցւոյ աւերակ տեղի գտնուեցաւ ,
 Թէ եկեղեցւոյ եւ Թէ բարձր տեղ
 ւոյն յատակը մաքրեցին , որով բա-
 զուժ ներքին և վերին սենեակներ
 յայանուեցան . ընդ որս նաև մեծ

տեղանատունն՝ զոր Բրուսիացիք առ
այժմ՝ առժամանակեաց կերպիւ Ա-
ղօժատեղի բրած են իրենց համար
1871 Էն սկսեալ :

Այս դրանը առջեւէն անցնելով
Ճանապարհը երկուքի կը բաժնուի ,
այժ կողմինը պղնձագործաց և մսա-
վածառաց մեծ շուկայն կը ստանի .
մենք պէտք է դէպ ՚ի ձախ կողմի ճա-
նապարհը ուղղուինք . և քիչ մի ա-
ռաջ երթալով Ճանապարհը կը ծռի
դէպ արեւելք և յետոյ դէպ ՚ի հիւ-
սիս՝ որ կը հանէ մութ շուկայն .
Յիշեալ շուկային կամարին բերանը ,
ձախ դին աւերակ տեղ մի կ'երեւի
բարձր , ուր տասն և երկու աստի-
ճաններով վեր կ'ելնուի , այս տեղս
կոստանդիանոսի ժամանակ Ս . Յա-
րութեան տաճարի նախադուռն էր ,
ուր տակաւին երկու սիւները կան-
-ուն կ'երեւին , և հիմակ ճանապարհ
է դէպ ՚ի վեր , ուսկէ կ'երթուի
պառոց վանքը և Հապէշից վանքը
Այլեւոր ըսուած սառնիճը , որոնց

վրայօք ուրիշ անգամ պիտի խօսինք :

Ա. Սիւն Դափավճոյ : Նախադուռէն դէպ 'ի մուտ շուկայն առաջ երթալով , անոր ծայրը չորեքուղի ճանապարհ մի կը հանդիպի . դիմացի ճանապարհը քաղքին Դամասկոսի ըսուած դուռը կը հանէ , զոր Արաբացիք Պապ-էլ-Աճոփ կը կոչեն . ձախ կողմինը դէպ 'ի Յունաց և Լատինաց վանքերը , աջ կողմինն է Խաչ ճանապարհը . արդ՝ ձախ կողմի երթալիք ճամբուն բերանը՝ հիւսիսակողմն է Սիւն Դափավճոյ ըսուած սիւնը , և ըստ աւանդութեան՝ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մահուան վճռոյն յայտարար թուղթը այդ սեան վրայ փակցուցին : Յիշեալ սիւնը խանութի մի մէջ տնկուած է , որուն կամարէն վեր կը բարձրանայ , և 7-8 մեզր երկայնութեամբ կը տեսնուի :

Բ. Դափասպանի Դոռոն : Այս սեան մերձ արեւելահարաւ կողմ եղաւերակ կամարն որ ճամբուն բերանն է , է Դափասպանի Դոռոն , ուսկ

Յիսուս Քրիստոսը խաչն ուսը շալկած դուրս հանեցին : Ար կարծուի հասարակօրէն , որ 'ի մահ դատաւ պարտուած ամէն անձինք այս դրունէն դուրս կը հանուէին տանջանարանը տարուելու համար :

Գ. Բերեկիկեայ փունը : Յիշեալ տեղէն դէպ 'ի աջ կողմի ճանապարհին մէջ յառաջելով 60 մեդրի չափ , աջ թեւին վրայ պատին մէջ տեղաւորուած սիւն մի կ'երեւի . այս տեղւոյս համար կ'ըսուի թէ Արքուհւոյն Բերենիկեայ (Ա. Երօնիքա) տունն էր , որ Քրիստոսը խաչն ուսը անցուցած ժամանակնին՝ չդիմանալով նորա քաշած նեղութեանը , համարձակեցաւ քովը մօտենալ եւ երեսէն վազած քրտինքները սրբել :

Գ. Աղապոսին կամարը : Նոյն ճանապարհը շարունակելով՝ երկու ուղի 'ի լնէ դիմաց , մին դէպ 'ի հիւսիս , աւր դէպ 'ի հարաւ : Դէպ 'ի ձախ՝ ւսիսային կողմի ճանապարհէն յաջ երթալով անցքը կը լայնուայ :

եւ դիմացդ՝ անկիւնագլուխը՝ նոր
 դուռ մի կ'երևէ, այս տեղէ Աւրստ
 րիացւոց հիւրանոցք և նորաշէն մա-
 տուռը : Ասոր հանդիպակաց կողմի
 անկիւնագլուխը հին բաղնիք մի կայ,
 զոր Հռովմէական Հայք ծախու ա-
 ռին իրենց եկեղեցի շինելու համար
 և արդէն իսկ սկսած են շինել, այս
 շէնքի պատին տակովը փողոցին վրայ
 մարմարասիւնի մեծկակ կտոր մը կ'ե-
 րեւի, այս տեղս հասնելով Յիսուս,
 կ'ըսէ աւանդութիւնը, եւ խաչին
 ծանրութեան ասկ ընկճուած ըլլա-
 լով Սիմոն կիւրենացւոյն պատահե-
 ցան, եւ բռնեցին զինքը որ խաչը
 նա տանի : Յառաջ երթալով դէպ
 'ի աջ կողմի փողոցին մէջ, ձախ դին
 կ'երեւի նորաշէն մատուռ մի եւ
 անոր կից Գաղղիացի Սիմի Բոյբեր
 ըսուած մայրապետաց վանքը : Այս
 վանքին կռթնած հին կամար մի կ'
 փողոցին վրայ՝ հիւսիսէն դէպ 'ի հ-
 րաւ ձգուած, որուն վրայ սենեա
 մի կամ Տաճկաց աղօթարան մի կ'է

բեւի երկու կողմէն մէյ մէկ պա-
տուհանով : Պիղատոս այս կամարին
վրայէն ցոյց տուաւ , կ'ըսեն , Յի-
սուան Հրէից , զինքը ծեծել տալէն
յետոյ , կարծելով թէ այս անգուժ
ազգին սիրտը կրնայ ամոքել , եւ
ասաց . « Ահա այրդ ցձեզ » :

Ե . Հերովիտի գալարը : Քիչ մի ա-
ւելի յառաջ գնալով , ձախ կողմն է
Հերովիտի Զորոորդապետի պալա-
տին տեղը , այն որ Յովհաննու կա-
րապետին գլուխը կտրել տուաւ ,
և ծաղրաբանութեամբ վարուեցաւ
Յիսուսի հետ՝ երբ Պիղատոս անոր
քով խրկեց զՅիսուս :

Զ . Անթմիւնեան աշարակ , կամ Արիան
Դապաորայիան : Պիղատոսի կամարէն
40 մեդր դէպ 'ի արեւելք զօրանու-
ցի դուռը կայ ուր աստիճաններով
կ'ելնուի : Փրկչի ժամանակ այս տեղ
անթմիւնեան աշարակը կար , ուր կը
նակէին Հռովմայեցւոց կողմէն ե-
րզ գատաւորները : Պիղատոս Պոն-
տի գատաւորը որքան որ Յիսու-

սը անմեղ հրատարակեց , այսու ա-
մենայնիւ փոխանակ ազտտ արձա-
կելոյ՝ Հրէից ձեռքը մատնեց որ ՚ի
խաչ հանեն : Հոս էր այն ժամանակ-
ները Դաբա-որակոն արեանը : Յիշեալ
զօրանոցին մէջ՝ տեղ մի կայ , որուն
համար կ'ըսուի թէ Փրկիչն մեր Յի-
սուս Քրիստոսի փշով պսակուած
տեղն է :

Ե. Փռ-շ-դասկի եկեղեցին : Զօրանո-
ցի հիւսիսային պատին դիմացը ձախ
թեւին վրայ երկաթեայ պզտիկ դուռ
մի կայ , որուն ներսը եկեղեցի մը
եւ կրօնաւորաց խաւցեր կան , այս
դռնէն ներս մտնելով բակին ծայրը
դէպ ՚ի ձախ կողմը եկեղեցւոյ դու-
ռն է , զոր Հայք Փռ-շ-դասկի կ'ա-
նուանեն : Յիսուս Հրէից ձեռքը
մատնուելէն յետոյ դըւխք փռ-շ-
պսակ գրած՝ այս տեղս բերին ու
սկսան խարաղանով ծեծել ու ամէն
տեսակ նախատինք՝ թուք ու մու-
տալ իրեն . սոյն եկեղեցին այժմ
Հատինաց ձեռքն է , զոր տիրեցի
1838ին :

Այս տեղ կը վերջանայ Թալին ճա-
նապարհը :

Բայց մենք շարունակենք մեր այ-
ցելու թիւներ դէպ 'ի յառաջ, ու կա-
մարի մի տակէն անցնելով, ուր կը
տեսնուի Սողոմոնեան սաճարի մէկ
դուռը, և փողոցին վերջացած տեղը
դէպ 'ի աջ դին ներսէ ներս կ'երեւի
ուրիշ մէկ դուռը: Հոս ճանապարհը
չորեքուղի է, որ մէկուն վրայ տան
մը կամարը կայ. այս կամարին տա-
կէն անցնելով՝ եւ բաւական առաջ
երթալով ձախ դին կ'երեւի Յովակի-
մայ եւ Աննայի տունը, ուր իրենց
անուամբ հին եկեղեցի մի կայ հայ-
կական ձեւով: 1187 Թուականին՝
Սալահատտին տիրելով ասոր՝ քա-
ղաքին մէջ գտնուած Տէրվիչներու
ուսումնարան բրաւ որ այն ժամա-
նակ նոյն տեղն Սալահիէ կը կոչուէր,
ուրջին ժամանակներս՝ 1856 Թուա-
նին՝ նոյն տեղն Գաղղիացիք ստա-
ան Օսմանեան տէրութենէն 'ի պար-
'ւ, և հին շէնքը պահելով Եկեղե-

ցին նորոգեցին, եւ փողոցին վրայ՝
 երկայնութեան՝ ընդարձակ և հոյաւ
 կապ առաջնորդարան մը եւ ներսի
 կողմը սենեակներ, ու դպրոց մը շէ-
 նեցին մեծաքանակ ծախիւք, սրբա-
 տուշ քարերով. և եկեղեցւոյն քով
 եղած տուներն գնելով՝ այժմ կ'աշ-
 խատին ընդարձակել եւ հոյակապ
 վանք մը ընել :

Ասոր գրեթէ կից է Ս. Աստուածածնի
 անուամբ յիշուած բաղնիքը, և այս
 բաղնիքին դիմացի ճանապարհը շէ-
 ղելով, Սողոմոնի տաճարին ուրիշ
 մէկ դուռը կը տեսնուի, որու քով
 աջ կողմը մեծ փոս մի կ'երեւի, որ է
 Պրոպագիէ աւազանը⁽¹⁾. Իսկ ձախ դին
 ձուռելով քանի մի զօրքեր կը տես-
 նուին որոնք Աստուածածնի դրան
 պահապաններն են : Այս դուռը
 դէպ ՚ի արեւելք կը բացուի, և աջ

(1) Սոյն աւազանին հիւսիսային կողմին կից
 փողոցին վրայ անմշակ մեծ պարտէզ մը կայ Հայր
 Վանքին սեփական :

ու ձախ կողմի ճաճկաց գերեզմանա-
տուն է . ուղղակի ճանապարհը բռն-
նելով դարու վար իջնելու ժամանակ
ճանապարհը կը բաժնուի 'ի ձախ և
'ի յաջ . երկրորդ ճամբուն մէջ յա-
ռաջ երթալով դէպ 'ի վար' հոն ծայրը
գեանին երեսը հարթայատակ ժայ-
ռեր կ'երեւին . այս տեղս , կ'ըսեն ,
քարկոծուեցաւ սուրբ Ստեփաննոս
նախավկայն : Եւ դարձեալ ձախ դին
դառնալով , ձախ թելի վրայ Հայոց
Ձիթենեաց պարտէզն է , որու դու-
ռը կից է սուրբ Աստուածածնի ե-
կեղեցին իջնելու արտաքին աստի-
ճաններուն :

Սուրբ Աստուածածնի Գերեզմանը Գէթ-
սեմանի ձորին հիւսիսային ծայրը կ'ըն-
նայ ամենասուրբ Կուսին փառաւոր
Չիրիմբ . քանի մի ոտք աստիճաններէ
վար արտաքին գաւիթը կ'իջնուի .
կեղեցւոյս առաջին հիմնադիր Աբ-
արթազաւորի կնոջ Հեղինէէն յե-
ոց , եղած են երկրորդ Հեղինէն՝
ստանդիանոսի մայրն ու ինքը : 47

ոսք աստիճաններով կ'իջնուի Եկե-
 ղեցւոյ մէջ . Ս. Կուսին Քերեզմանը
 որ ժայռի մէջ փորուած է , դրսի
 կողմէն տաշելով՝ միայն սուրբ Մար-
 մինն ընդունած մասը թողուցած
 են , չորս կողմը ազատ թողլով՝ որ
 Եկեղեցւոյն արեւելեան թեւին
 մէջ կ'իյնայ , ըստ սրում Տաճարը
 խաչաձեւ է : Քերեզմանին ներքին
 կողմն ալ կոկուած ու զարդարուած
 է . մարմնոյն դրուած տեղը ճերմակ
 մարմարիոնով ծածկուած է բար-
 ձրո դիրքով ու սեղանաձեւ , սրու-
 վրայ ամէն օր Պատարագ կ'ընեն
 միայն Հայք ու Յոյնք . երկու փոք-
 րիկ դռներ ունի , մին դէպ 'ի հիւ-
 սիս եւ մին դէպ 'ի յարեւմուտք :
 Հեթում Բ. Կիւլիկիոյ թագաւորը
 1300ին Եգիպտացւոց վրայ արշաւանք
 րած և յաղթութեամբ ետ դար-
 ձած ժամանակ յԵրուսաղէմ գալով
 'ի նշան գոհութեան՝ Քերեզմանի
 դրսի կողմը արեւմտեան դրան կից
 սեղան մը կանգնեւ տուաւ , որ մին

չեւ ցայսօր կը մնայ և միայն Հայոց սեփական է, ուր երբեմն կը Պատարագեն եւս :

Ս. Գերեզմանին հիւսիսային կողմը՝ և Եկեղեցւոյն արեւմտեան թեւին մէջ՝ զատ զատ երկու սեղաններ կան Հայոց սեփական, առաջնոյն վրայ Ասորիք կը պատարագեն ամէն ուրբաթ օրերը, և երկրորդին վրայ Ղպտիք, ամէն չորեքշաբթի օրեր Հայոց թոյլտուութեամբ :

Ս. Գերեզմանին ետեւի կողմը սեղան մը կայ, ուր Ասորւոց պատարագաց Սեղանին առջեւէն կ'անցնուի՝ Յունաց է, իսկ հարաւային կողմը եղած անկիւնը Հայոց ժամարարներու զգեստաւորուած տեղն է :

Եկեղեցւոյն հիւսիսային թեւին վրայ եղած տախտակեայ տեղն, ուր 12 աստիճաններով վեր կ'ենուի Յուսոց տեսչին խուցն է :

Եկեղեցւոյ աստիճաններէն վեր եւ ծ ժամանակ իսկոյն աջ կողմը դուռ կայ, ուր տեղ է Հայոց Տեսչին

խուցը եւ պահարանը : Աստիճանաց
կէսը հասնելով՝ աջ դին պատարա-
գամատոյց սեղանէ Հայոց սեփական,
ուր Յովսէփայ Աստուածահօր գե-
րեզմանն է , պատին մէջ առանձին
կամարով . դիմացի կողմն ալ Յովա-
կիմայ և Աննայի գերեզմաններն են
կրկին սեղանով , որ Յունաց ձեռքն
է : Բոլոր եկեղեցին Հայոց եւ Յու-
նաց կը վերաբերի . նոյնպէս երկու
աղբ միայն իրսուռնը ունին ամէն
որ պատարագելու սուրբ Գերեզմա-
նին վրայ : Թէ Ս . Գերեզմանին եւ
Թէ բոլոր եկեղեցւոցն մէջ գտնուած
ամէն զարդ , կանթեղ , քահ , կերօն ,
աշտանակ և այլն և այլն , հաւատա-
րապէս երկու աղբին են , Թէպէտ
իւրաքանչիւրինը որոշուած եւ զա-
տուած է :

Աստիճաններու գլուխը ելած ժա-
մանակնիս , աջ և ձախ կողմերը պա-
տուհաններ և մէկ գուռ մ'ալ կ'ե-
րեւի որտով հիւսուած , որ հասա-
րակօրէն կը կարծուի Թէ վերի եկե-

զեցին ելնելու գուռը եղած ըլլայ .
 քատորուժ, ինչպէս յայտնի կ'երեւի,
 հին ժամանակ այժմեան Տաճարին
 վրայ ուրիշ եկեղեցի մի եւս կար,
 որ եօթներորդ գարուն մէջ դեռ
 կանգուն կը կենար և բոլորակ ձեռ
 ունէր : Աւշտասաներորդ գարուն
 մէջ յիշեալ եկեղեցին աւերակ մնա
 ջած ըլլալով, քաղքին պարիտպնե
 րը նորոգելու գործածուեցան և
 նոր քարերը :

Սուրբ Գերեզմանի տաճարը եր
 կու բանալի ունի, որոնց մին Հայոց
 եւ միւսն Յունաց լուսարարին քով
 կը մնան :

Եկեղեցիէն դուրս ելածիդ պէս
 անմիջապէս ձախ դին նեղ անցք մի
 կ'երեւի, եւ փոքր դուռ մի երկաւ
 թեայ, եւ մէջը անշուք խորշեր են
 սատրերկրեայ՝ երեք սեղանով . այս
 տեղս Լատինաց ձեռքն է, որուն
 անար կ'ըսուի թէ Յիսուս դեռ
 նստնուած Առաքելոց հետ եկաւ
 օթելու, ուր և սաղնապի մէջ մը

նալով արեան քրտունք հոսեց իւր դէմքէն , եւ ուր ասաց յաղօթելն .
« Հայր իմ , եթէ հնար է ; անցցէ բաժակս այս յինէն » :

Քաւթի արեւելեան աստիճաններէն վեր ելնելով , աջ կողմը խարխուլ պատով հիւսուած տեղ մի կայ որ Արաբացւոց է եւ մէջը գերեզման մի կայ կ'ըսեն , սակայն գերեզմանը այժմ չերեւիր :

Քիչ մ' առաջ երթալով Քեթսեմանի ձորին ուղղութեամբը՝ ձախթեւին վրայ փողոց է դէպ 'ի Ս . Համբարձման լեռը ելնելու , և փողոցին բերանը նոր պատով հիւսուած Ձիթենեաց պարտէզ մի կայ , և մէջը ութ ձիթենի , որոնց բուները աւանդութեամբ Քրիստոսի ժամանակէն կը կարծուին , և Ողջունի ծառեր կը կոչուին ըստ ռամկաց : Այս տեղս շատ տարի չէ , որ Լատինիւրացուցին չորս դին հաստատու պատ քաշելով , եւ հիմակ գեղեցի ծաղկանոց է , եւ ամէն ազգէ ուխ

աաւորք ներս կ'ընդունին , և երկաթեայ փոքր դուռ մ' ունի արեւելեան հարաւակողմի անկիւնը : Գրունէն դուրս՝ դէպ յարեւելք՝ ժայռ մի ցոյց կուտան գետնի վրայ , որոյ համար աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Փրկչին մեր Յիսուս հոս սպասել տուաւ Պետրոսը , Յովհաննէսն ու Յակոբոսը , պատուիրելով անոնց որ արթուն մնան ու աղօթեն , ինքը քարնկէց մի տեղ հեռանալով խնդրեց իւր Հօրմէ որ չարչարանաց բաժակը զանց ընէ իրեն խմելու :

Երկոտասաներորդ դարուն մէջ եկեղեցի մի կար այս տեղ յանուն Առաքելոց ննջմանը :

Յիշեալ սպարտիզին դրան հարաւակողմը 15 մեդր հեռու սիւնի կը տոր մի կը տեսնուի , և ասիկայ նշան է այն տեղւոյն՝ ուր Յուդա մատակարարութեան համարոյրը տուաւ Փրկչին : Համբարձման լերան սցցելութիւն ուրիշ աւուր թողլով , մենք դառնք դէպ ՚ի քաղաքը Փրկչադունէն

ներս մտնելու և ճանապարհին վրայ
գտնուած նշանաւոր տեղուանքը
աչքէ անցրնելու համար :

Ա. Ողորհ-Նիւն դուռը : Յիշեալ ա-
ւետարանական տեղերէն ետ դառ-
նալով և Ձիթենեաց պարտիզին պա-
տին տակովք յառաջ գնալով, ձախ
գին է Ս : Հակաբաժման ստորադ և
աջ գին Գեթսեմանի ձորը : Ասկէց
երեսնիս դէպ ՚ի սուրբ քաղաքը դար-
ձուցած ժամանակնիս կ'երեւի Ողոր-
հ-Նիւն դուռը, որ պատուհիւսուած
է : Եւ ունի կրկին կամար երկու
ոտքերու վրայ, որոնց ամէն մէկուն
լայնութիւնն է 2 մեդր, ամէն մէկ
կամար եւս 2 մեդր և 85 հարիւրոր
դամեդր լայնութիւն ունի կամարնե-
րուն շրջանակի դուրս ցցուած մա-
տերն ալ ստրեւածեւ զարդարանք-
ներով շքեղացուցած է : Այս դու-
նէն մտաւ յաղթանակաւ Փրկիչ
մեր Յիսուս՝ Մաղկազարդի կիւրա
կէի օրը :

Եւ կ'ըսուի թէ՛ Հերակլ կայսր

Կենաց Փայտը Պարսից գերութենէն
ազատելով սոյն դռնէն ներս մտցուց ,
և ուսին վրայ շալկած տարաւ Գող-
գոթայի վրայ տնկեց ՚ի տես հաւա-
տացելոց : Ս. Երուսաղէմ Մահմե-
տականաց ձեռքն անցնելէն յետոյ ,
այս դռւոք պատով հիւսեցին սուտ
գուշակութեան մի հաւատարով , իբր
Թէ ջուանկ ազգը այս դռնէն կրկին
անգամ ներս մտնելով պիտի տիրէ
քաղաքին : Այս կողմն կը տեսնուին
նաև Մողոմժնեան պարսպին մէկ մա-
տը , որոնք յայտնի են ահագին մե-
ծութեամբ քարերէն : Ասոնց մէջ
մէկ հատ քար մի կայ որ 6 մեդր եր-
կայնութիւն , 2 մեդր լայնութիւն ,
և 1 մեդր բարձրութիւն ունի :

Բ. Տեառնիդօր Ս. Յակոբայ որից
ո՞րք : Ճանապարհն առաջ տանելով
կամուրջի մի կը հանդիպինք , որ շե-
լած է Կերբոնի ըսուած Կիլիկային
այ : Ըստ աւանդութեան Լատի-
ոց՝ Հրէայները Յիսուսը բռնած
ճանակնին երբ հոս հասան սոյն

կամուրջին վրայէն չանցրնելու համար՝ հարաւային կողմէն վար Կեդրոնի հեղեղատին մէջ ձգեցին զինքը որ անկէ անցնեն, որոյ նշան՝ ինկած տեղը ոտքերուն և ծունկերներուն տեղերը մնացին ժայռին վրայ ⁽¹⁾ : Իսկ մերայինք աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ Տեառնեղբայր Յակոբոս առաքեալը Տաճարի աշտարակէն հոս գահավիժեցին Հրէայք, և թափիչները՝ որ լուացք կ'ընէին ձորին մէջ, վրայ հասնելով իրենց թակերովը գլխուն զարկին՝ երբ սուրբ Առաքեալը դեռ կը գոչէր. « Տէր թող սոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեն » . Այսմատորս, Հոկ. 23. և Դեկ. 25 :

Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի ժամանակ խիստ աւեր ըլլալով սոյն կամուրջն՝ եւ վտանգաւոր անցուղարձից, 1728 ին մեծ պատով միամրացուց ու կամուրջը նորոգեց :

---

(1) Տես Հաննէ, պատ. Ս. Երուսաղէմի, և 265, տպեալ 'ի Կ. Պոլիս 1807 :

քնդարձակեց . և այն տեղ գտնուած սառնիճին բերանն ալ , որ երկիւղալի էր , նեղոնել տալով ապահովեց բաւական աշխատութիւն կրելով . և կամուրջին քով դէպ 'ի արեւելակողմն գտնուած կէս արտավարի չափ արտն ալ գնեց որ մինչեւ ցայսօր կայ և Հայոց վանքին է , որուն մէջ կայ նաև մի քանի ձիթենիի ծառեր :

Գ . Աբխաղճայ արշանը : Կամուրջին դէպ յարեւելակողմն և հեղեղատին ձախ դին կը տեսնուի . Աբխաղճայ արշանը կամ Գերդմանը , զոր Աբխաղճոմ Դաւթի որդին՝ ինքն իւր կենդանութեանը կանգնել տուաւ . Բ . Քաֆ . ձԸ . 18 : Միաժայռ քարէ է . և մինչեւ ծնօտը (սալախ) ժայռէն կարուած է . չորս կողմը դէպ 'ի երեսնեքը չորս սիւներով զարդարուած է և անոնց վրայ բոլորածել տաշուած ստամոնի ձեւով և ծայրը երթալ սրացած , որ կը վերջանայ արւեւնիի փնջով մի : Ամէն մէկ երեսն վրայ չորս սրատուհան ունի , և

ներսը լեցուած է խիճով զոր անց-
նող ու դարձող Հրէայք կը նեւոնն ։
Արձանին յառակն ալ մի և նոյն ժայ-
ռին մէջ փորուած է գեղեցիկ զար-
դերով , բայց հիմակ հողով ծած-
կուած լինելուն չերեւիր ։ Աբխա-
ղոմայ բուն գերեզմանը Յորդանանու
արեւելեան կողմն է փոսի մէջ , ուր
տեղ նետեցին զինքը հորը դէմ ա-
պրստամբութիւն ըրած ժամանակ
սպաննուելէն յետոյ . Բ . Քաֆ . ԺԸ . 17 ։

Դ . Յովնաթաթո- ըսուած գերեզմանը ։
Աբխաղոմայ գերեզմանին կից արե-
ւելեան կողմը կը տեսնուի Յովնաթա-
թո- ըսուած գերեզմանը , որ վիճակոք
մեծ այր մ' է , և դուռը գետնին մէջ
դրեթէ թաղուած , որուն միայն վե-
րին ճնօտը կը տեսնուի գետնին ե-
րեսին հաւասար ։ Այս շիրիմը հա-
սարակորէն կը կարծուի որ դաստարի
եղած ըլլայ և 'ի յիշատակ երեւելի
անձի մը' կամ նոյն Յովնաթաթ թա-
գաւորին կանգնուած . վասն զի ըս-
Աստուածաշունչ սուրբ գրոց' յ

չեալ Թագաւորը Երուսաղէմի մէջ
Թաղուեցաւ . Գ . Թագ . ԻԲ . 51 :

Ե . Սորբ Եփրայ Այրը կամ Գե
րդմանը : Արիստղոմայ արձանէն 45
մեդր անդին դէպ 'ի հարաւ՝ մահար
ձան մի կ'երեւի ժայռին մէջ փո
րուած , ուր պղտիկ գաւիթ մի կայ
երկու սիւներով և երկու կէսմոյ
թերով , որոնք նոյն ժայռէն յօրի
նուած և մարդակով մի իրարու հեա
միացուցած են՝ բոլորը մէկ ժայռէ :
Այս մահարձանիս համար քրիստո
նէայք Ս . Եփրայ այրը կամ Գերդման
է կ'ըսեն . Մահմեաականք Տիրանը
Յարաւն կը կոչեն . իսկ վրան երբայե
ցերէն վերաառնութիւն կայ , որու
մէջ գրուած է Եզիբայ շիրիմն բայր :
Յիտուս Քրիստոսէ քիչ ժամանակ ա
ռաջ շինուած կը կարծուի այս մա
հարձանս .

Առաքեալք երբ տեսան որ ի
նչ Տերը դահիճներու ձեռք կու
ուած յանձնուեցաւ . իրենք Թա
ղին փական , մէջերնէն ուժը

հատր գնացին տեղ մի սահուրտե-
ցան, որու վրայ ուրիշ անգամ պի-
տի խօսինք. իսկ Յակոբոս առաքեալ
Փոքրը, եկաւ այս այրին մէջ պա-
հուեցաւ : Աւանդութեամբ կ'ըսուի
Թէ՛ մինչեւ Քրիստոսի յարութիւն
առնելը հոս մնաց առանց բերանը
բան մի դնելու, և Թէ Փրկիչն մեր
այս տեղս եկաւ երեւեցաւ իրեն,
որպէս կը վկայէ Պօղոս ասելով,
“ Ապա երեւեցաւ Յակովբայ ”. Ա.
Կորնթ. ԺԵ. 7 :

Յակոբոս առաքեալ Փոքրը՝ Աւ
մէծնի և Յուդայի եղբայրն է, և Յիւ
սուսի Քրիստոսի հետ մօր քրոջ որ-
դիք են : ասիկայ եղաւ Երուսաղէ-
մի առաջին եպիսկոպոսը և Յիսուսի
Քրիստոսի փոխանորդը : Հրէայք նա
խանձելով և Թշնամանալով և իրենց
քահանայապետէն գրգռեալ Տաճա-
րի պարսպէն վար նեւտեցին պինք-
եւ հոն Թափիչներու ձեռք չարս
չար հողին աւանդելով սոյն մահար
ձանին մէջ Թաղուեցաւ, ըստ :

մանց յամի Փրկչին 62 :

Քրիստոնէութեան առջի դարուց մէջ սոյն մահարձանիս վրայ մատուռ մի կար, ուսկէ վար շիրիմը կ'իջնուէր ժայռին մէջ փորուած աստիճաններէն, որոնք դեռ կը տեսնուին :

2. Զատարիայի Գերեզմանը : Սմէրք Յակոբայ շիրմին հարաւային կողմը կ'իլնայ՝ անոր կից, Զատարիա որդւոյ Բարսեայի Գերեզմանը : Բոլորովին միակտուր ժայռէ քառակուսի կտրուած եւ իւրաքանչիւր երեսները երկու կիսասիւնով զարդարուած է, որոնց ծնօտները պարզ արուեստիւ մի դէպ 'ի դուքս քուածեւ ցցուած են . և անկէ սկսելով դէպ 'ի վեր բրգածեւ ծածք ունի առանց կորսնցնելու իւր քառակուսի ձեւը . դուռ չունի, և հաւանապէս է որ չորս բոլորը դիւղուած Հրէից գերեզմաններուն մէջ ներելու թացած ըլլայ :

Զատարիա Յովիագայ մեծ Քահարայատեալի որդին երբանսաւ որ ժուլուրդը բոլոր կուսպաշտութեան

էտեւէ ինկաւ, աստուածային նախանձով վառուած, գնաց Տաճարն ու Խորայէլացիքը յորդորեց որ ճըշմարիտ Աստուածը չթողուն. բայց նոքա փոխանակ իւրեան մտիկ ընելու, Տաճարին գաւթին մէջ զինքը քարկծեցին ինչպէս որ կը կամենար Յովաս Թագաւորը. Յիսուս Քրիստոսէ 864 տարի առաջ. Բ. Մնաց. ԻԴ. 20. 21.

Հոս վերջացնելով մեր Երկրորդ այցելութեան շրջանը, գառնանք յետ եւ կամուրջին վրայէն անցնելով եւ Կեդրոնի հեղեղատը ձախ կողմերնիս ձգելով ելլենք դէպ ՚ի վեր, բռնելով պն ճանապարհը որ Փրկչագուռը կը տանի եւ քաղաքին պարիսպը աջ դիմիս կ'իջնայ: Եւրս մտնելով գռնէն եւ միւս կամարու բռնէն գուրս ելած ժամանակնիս դէպ ՚ի ձախ կողմի ճանապարհ բռնենք որ երկու փողոց դարձնուցն յետոյ ուղղակի Սուրբ Յովնայ մէջ վառուց հոյսիսպ դուռը կը տանի և

բու գիմնացի պարտիզին մէջի եղած շոճի ծառերը , որոնք բոլոր ընդարձակ հրապարակը կը ծածկեն , աւելի մեծ շքեղութիւն եւ գեղեցկութիւն կ'ընծայեն տեղւոյն :

Ներս մտնելով հանգիստ անք մեր հոգնած մարմնոյն , և մի քանի օրէն պատրաստուինք այցելելու համար մեր Սուրբ Փրկչայ վանքն և Սուրբ Երուսաղէմի հարաւային կողմի շքակայներն :

ԵՐՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Ս. ՓՐԿԻԶ ԵՒ Ի ՀԱՐԱՒԱՑԻՆ
ՇՐՋԱԿԱՅՔՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Առաւօտ մինախաճաչ ընելէն
յետոյ, երբ գեղեցիկ արեւ և մեղմ
եղանակ կ'ընէ, բարեպաշտ ուխտաւ
ւորաց խումբը Փրկչի դռնէն դուրս
կ'ելնէ Փրկչափանք ուխտ ընելու և
սուրբ քաղաքի հարաւային շրջա-
կայքն եղած նշանաւոր հին տե-
ղուանքը այցելելու :

Փրկչադռնէն դէպ 'ի հարաւ 37
մեդր առաջ երթալով Հայոց Ձիթե-
նեաց պարտիզին ցանկապատին տա-
կովը, անոր ծայրը քանի մի ոտք աս-
տիճաններ կը տեսնուին Հայոց հին
տապանաքօրերով շինուած, որու
կից կայ նաեւ հին սիւնի մի կտոր :
Այս տեղւոյն համար աւանդու
Թեամբ կ'ըսուի Թէ՛ Առաքեալներ,
երբ ամենօրհնեալ սուրբ Աստուա
ծամօր վախճանէն յետոյ անոր մար

մինք ճաղի մէջ դրած հոս հասան ,
 Հրէից խուռն բազմութենէ մի արգել
 լուեցան , որոնք ատելութեամբ զի-
 նեալ կ'օւզէին վար տապալել նորա
 սուրբ մարմինը , բայց անմիջապէս
 պատժուեցան . մէջերնին ամէնէն
 յանդուգն եղողն որ քահանայ մի
 էր , երբ ձեռքը դէպ 'ի ճաղն եր-
 կրնցուց որ վար ձգէ , ձեռքը դօ-
 սացաւ , եւ միւսներն կուրացան :
 Այն պատժոյն վրայ սարսափելով
 զղջումի եկան և Առաքելոց միջնոր-
 դութեամբ Աստուած շնորհեց ա-
 նոնց առողջութիւնը . հաւատացին
 ամէնքն ալ 'ի Քրիստոս և մկրտուե-
 ցան :

Յիշեալ ատոյի ճանններէն ետ գառ-
 նալով դէպ 'ի արեւմտեան փողոցը
 կը մտնենք . դարձեալ Հայոց Ձի-
 թենեաց պարտիզին ցանկապատին
 աակովը որ ձախ դին կ'իյնայ , 50 մեդր
 ուաջ՝ տախտակեայ փոքր դուռ մի
 էրեւի որ յիշեալ պարտիզին դուռն
 , ասկէ ներս մտնելով պարտիզին

մէջ տեղէն ուղղակի 60 մեդր յա-
ռաջանալով՝ 8 աստիճաններէ վար
կիջնանք՝ որ երկաթեայ փոքր դուռ
մի կը տեսնուի, այս է Հայոց Սուրբ
Փրկչի կին վանուց դուռը: Ներս
մտնելնուս եկեղեցւոյն գաւթին է,
որ և գերեզմանարան է սուրբ Աթա-
ռոյս Պատրիարքաց, Եպիսկոպոսաց
եւ վաստակաւոր Վարդապետաց և
Միաբանից, ինչպէս կը ցուցնեն
տապանաքարերը⁽¹⁾: Պատրիարքացը
բարձրկէկ շինուած են մարմարիտեով
զարդարուած, ինչպէս կ'երեւին
դռնէն ներս մտնելնուս ձախ կողմի
անկիւնը և գաւթին դիմացի կողմի
կամարներուն տակը: Այս եկեղեց-
ւոյս և վանքիս տեղը, ինչպէս ամէն
ազգ կը վկայեն, Կոյիտիաց քահա-
նայապետին տունն է, ուր տեղ Յիւ-

(1) Թէ ոչն տարանայարեալ և Թէ անդ ու-
Ս. Եպիսկոպոս վանուց մէջ գտնուած զանազան
տեսակ կին Բաշ—քարերու վայ եղած յիշատա-
կարաններն, տես դրոյս վերջը դրուած յաւե-
լուածին »

սաւս Քրիստոսը մատնութենէն յե-
տոյ բերին և հոս հարցաքննութեան
ենթարկեցին քահանայապետին դի-
մացն հանելով : Այս տեղ Պետրոս
երեք անգամ ուրացաւ իւր Տէրը՝
չեմ ձանձնար զինքն ըսելով , եւ
հինգշաբթի գիշերը դէպ ՚ի ուրբաթ
ըյս՝ այս տանը մէջ անցուց Յիսուս
հազարումէկ նախատանաց համբե-
րելով : Քաւթին արեւելեան կողմն
է Եկեղեցւոյ դուռը , ուր մտնելով
սեղանին ձախ կողմը կողմնակի պրզ-
տիկ դուռ մի կայ եւ մէջը փոքրիկ
սեղան մի պատարագամատոյց՝ ուր
հազիւ երկու հոգի կը պարունակի ,
այս է Երկրորդ բանար , ուր անցուց
Փրկիչն մեր Յիսուս այն մէկ գիշե-
րը : Եկեղեցին որ առանց սեան սի-
բուն դիրք մի ունի , մէկ սեղան մի
այն կը ներկայացունէ , որու վէմն է
հասուսի Քրիստոսի սուրբ Պերեզմա-
նի կախարիչ Վէմը , զոր Հրեշտակը
որ շրջեց ու վրան նստաւ . Մատթ .
. 2 : Այն քարը որ գրեթէ կէս

բողորակի ձեւ ունի, բողոր սեղանը կը ծածկէ, եւ երեք տեղէն բաց թողուած է համբուրելու համար : Այս կափարիչ Վէմիս վաւերականութիւնը ուրիշ ֆրիստոնէայ ազգերն եւս կը հաստատեն :

Ս. Փրկչայ վանուց մէջ չորս սեղան կայ սլատարագամատոյց, դրսի գաւթինը յանուն Ս. Չարչարանաց . եկեղեցւոյ աւագ սեղանն յանուն Ս. Փրկչայ, ձախ կողմը գտնուած փոքրիկ մատրան՝ երկրորդ բանտի սեղանը Ս. Բանտ, և ետեւի կողմի պահարանին կամ աւանդատան մէջ գտնուած սեղանն յանուն Ս. Երրորդութեան է :

Յիշեալ վանքին գոյութիւնը մինչեւ քրիստոնէութեան առաջին դարը կ'եղնէ, և Հայոց սեփական ստացուածք եղած է իւր հիմնարկութենէն 'ի վեր : Սուրբ քաղաքս Արարացւոց ձեռք անցնելէն յետոյ բաւական նեղութիւն կրած են սուրբ Բանտին ծառայող միաբանք, և բա

ւական ժամանակ լքեալ Թողու-
ցուած է բռնաւոր մարդոց ձեռք :
Չորեքտասաներորդ դարուն մէջ ,
Յովհաննու Արճիշեցւոյ աշակերտ՝
Կարապետ անուն վարդապետ մի ,
Տոսպ գաւառէն յՆրուսաղէմ ուխ-
տի գալով , եւ տեսնելով յիշեալ
վանքը զոր Արաբացիք Հայոց ձեռ-
քէն յափշտակելով ախոռ կամ խան
շինած են , վշտալից սրտով Եգիպ-
տոս կ'իջնայ և 4000 դահեկանի կրկին
անգամ ծախու կ'առնու Սուլթա-
նէն , և վերագառնալով Եկեղեցին
կը նորոգէ , յորում էր կ'ըսէ Կա-
փարիչ վէմը : Չկնի այնորիկ հետ-
ղհետէ սուրբ Աթուոյս Պատրիար-
քունք պէտք եղած նորոգութիւն-
ներն ըրած , եւ պարիտպն աւելի
բարձրացուցած են Սիօնցւոց յար-
ձակումներէն ազատ մնալու համար :
Երջին նորոգութիւններն եղան
148ին Կիրակոս պատրիարքի օրով ,
ժամանակ գաւիթն եղած , սե-
նն ալ նորոգեցաւ , եւ արեւմը

տեան կամարներն եւ սենեակները շինուեցան :

Վանքի դռնէն դուրս ելնելով պարսիզին հարաւային կողմը գլուխուստ աստիտակեաց փոքրիկ դռնէն 3 սոք աստիճանաւ գերեզմանատունը կը մանուի : Մոյն գերեզմանատունը , որ Միօն լեքան վրայ է , երեք ազգաց կը վերաբերի սրբելայ սահմաններովն , Հայոց , Յունաց եւ Հառինաց , մեծ մասը Հայոց է , որոնք մարգարայրաբար կը թողատրեն Հապէշ , Ղաթի , եւ Ասորի ժողովրդոց եւս՝ իրենց ննջեցեալները հոն մէկ կողմը թաղելու համար : Հառինաց գերեզմանատունը նոր սրատով բաժնուած է , եւ բաց ՚ի հիւսիսային կողմէն ուր ճանապարհ կայ , միւս երեք կողմէն Մեր գերեզմանատան մէջ մըտած է , եւ յայտնի կ'երեւի որ ըսկիզբը բոլոր մէկ գերեզմանատուն եղած է Հայոց ազգին սեփական , ու յետոյ մէկ փոքր մասը Հառինայ :

որոււած , ինչպէս կը վկայեն սուրբ Աթոռոյս հին Յիշատակագրերը : 1866/ին Լասինք երբ իրենց գերեզմանը շրջապատեցին բռնութեամբ մեր գերեզմանատան մէջ երկու դուռ թողեցին , որուն համար Բարձ . Դրան բողոքեց սուրբ Աթոռը , բայց եւ այնպէս տոյն ինդիրը գեւ վէճի տակ մնացած է (2) :

Գերեզմանատան հարաւային մասը որ տահմանաքարերով բաժնուած է , Յունաց ազգին է . նորա արեւելեան կողմը պատով շրջապատած՝ և դէպ ՚ի հիւսիս դուռ ունեցող գերեզմանացն ալ Ամերիկացւոց է : Յիշեալ վերջին գերեզմանատան հարաւակողմը պղտիկ գետին մի կը տեսնուի , որ Ս . Աստուածածնի տանը տեղն է , ուր Յիսուսի Քրիստոսի մահուանէն յետոյ կը բնակէր սուրբ Յովհաննէս աքելոյն հետ , և այս տեղս ինքն

(2) Յեւ Ինդիր Ս . Տեղեաց , տպեալ Երուս 1871 .

ալ վախճանեցաւ : Դեռ քանի մի խոշոր քարեր կը տեսնուին , որոնք աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ նոյն տան հնութեան կը վերաբերին : Յոյնք այս տեղւոյս չոր պատին քով Պենտէկոստէի օրը աղօթելու կուգան և ժամերգութիւն կը կատարեն , ըստ որում իրենց գերեզմանատան կից է :

Բ. Սուրբ Սիօն վերնաբուն : Յիշեալ դետնոյն արեւելեան դին իրար անցած տներու կցտ մի կը նշմարուի գմբեթաւոր և միայն մի եւս ունի : Հայք սոյն տեղին Ս. Սիօն կը կոչեն , Մահմետականք Նեպի-Տալոփ , և Լատինք Ընթրեայ փեղ : Երկու դուռ ունի , մին արեւմտակողմը եւ միւսն հիւսիսակողմը . այս դռնէն նեպս կը մտնեն այցելութեան գացող ուխտաւորք : Մահմետական Սիօնցիք հոս յատուկ տեղ մի քոյց կուտան ուխտընելու , ուր մտնելու համար նախ ախոռի մի մէջէն պէտք է անցնիլ , յետոյ աստիճաններէ վեր քարայա-

ւօակ պղտիկ գաւթի մի վրայ կ'ել-
 նուի, և հոն ձախակողմեան դռնէ
 հին եկեղեցւոյ մէջ կը մտնուի, որ
 հիմայ մզկիթ է, և կառուցեալ է այն
 վերնատան տեղւոյն վրայ ուր Յի-
 սուս Քրիստոս իւր Առաքելոց հետ
 զատկական գառն կերաւ, ուր սուրբ
 Հաղորդութեան խորհուրդն կատա-
 րեց, ուր Աշակերտաց ուրբերը լը-
 ւաց, և թացեալ պատառն Յուդայի
 տալով՝ յայտնեց թէ անոր ձեռօք
 պիտի մատնուի եւ ~~Պետրոս առա-
 քեայն զինքն պիտի ուրանայ~~ . վեր-
 շապէս այս տեղ խոստացաւ անոնց
 Սուրբ Հոգին իրկելու : Երկու ան-
 գամ այս տեղս՝ վերնատան մէջ՝
 իւր Աշակերտներուն երեւեցաւ .
 Երկրորդ անգամուն իւր կողք բա-
 նալով թումա առաքելոյն մատովը
 շօշափել տուաւ ըսելով . « Բեր ըզ-
 Ինքն քո եւ մխեա 'ի կողս իմ, եւ
 'ի լինիր անհաւատ՝ այլ հաւատա-
 ցեալ » : Յիսուսի Քրիստոսի համ-
 արձմանէն յետոյ Հոգին Սուրբ

Մատենադարանի Գրքերի Կոլեկցիոն 30. Երկու անգամ այս տեղս՝ վերնատան մէջ՝ իւր Աշակերտներուն երեւեցաւ . Երկրորդ անգամուն իւր կողք բանալով թումա առաքելոյն մատովը շօշափել տուաւ ըսելով . « Բեր ըզ-

այս տեղս իջաւ Առաքելոց վրայ :

Քրիստոնէութիւնը ծաղկած ժաւանակէն ՚ի վեր այս սուրբ Տեղւոյս վրայ եկեղեցի շինուած էր . և մինչեւ վեշտասաներորդ դար Քրիստոնէից ձեռքը մնացած՝ եւ երեւելի ուխտատեղի եղած էր . իսկ 1554 թուականին Մահմետական Շէյխ վերտիրեց սոյն տեղւոյն եւ բնակութիւն հաստատեց անդ , որ մինչեւ հիմայ նորա սերունդը բազմանալով կը բնակին , եւ որոնք Սիօնի կը կոչուին , և դրամական փոքրիկ պարգեւ մի ընդունելով ուխտաւորներէ՝ ցոյց կուտան անոնց վերնատան տեղը , որ ինչպէս տեսանք , այժմ անշուք սրահ մի է :

Սիօնցիք կը հաւատան թէ Դաւթի և Սողոմոնի գերեզմաններն այս տեղս են , և ներքնասենեակ մի ցոյց կուտան զանոնք պարունակեալ , բայց ներս մտնելու ոչ պլոց կը թողու . և ոչ իւրեանք կը մտնեն . և այս պատճառաւ բոլոր տեղւոյն Նեպի-Տալու-

կը կոչեն : Բազում Ժամանակէ ՚ի վեր է Ս . Սիմի հարաւային և հիւսիսային արեւելակողմը բաւական նոր շէնքերով ընդարձակեցին , հիւսիսային արեւելեան կողմի նոր շէնքերը մինչեւ մեր Փրկչազանքի հարաւային պատը կը հասնի , նեղ ճանապարհ մի միայն երկուսին մէջ տեղը մնալով :

Գ . Պեպրոս առաքելոյն պըր : Այս ճանապարհէն ետ դառնալով դէպ ՚ի Փրկչազուռը , եւ անկէ աջ կողմի ճանապարհը շեղելով պարսպի պատին տակովը , մանենք աջ կողմերնիս եկած տուաջին ճանապարհը որ քարակոյտ եւ անհարթ շաւիղ մի է . և անկէ 200 մեդրի չափ յառաջ երթալով դէպ ՚ի հարաւ ծակ տեղ մի դիմացնիս կ'ենէ Սողոմոնի ջրանցքին մէջ . անկէց ալ դէպ յառեւելիք վար իջնելով եւ 100 մեդրուս քալելով Պեպրոս առաքելոյն պըր կը յասնինք , որ Սիմ լերան հարաւային արեւելեան ստորոտին վրայ է :

Ճանապարհին ձախակողմի և 10 մեղք
դէպ ՚ի ներս : Պետրոս առաքեալ
իւր Տէրն ուրանալէն յետոյ հաւուն
խօսիլը իմանալով՝ յիշեց Յիսուսի
Քրիստոսի կանխասացութիւնը , եւ
իւր յանցանքը ճանաչելով՝ եկաւ այս
տեղս իւր մեղքը սղբալու : Այրին
բերանը բաւական ընդարձակ է ու
դէպ յարեւելք կը նայի : Այս տեղ
Արշակունեաց տէրութեան ժամաւ
նակէն փոքրիկ վանք և եկեղեցի ու
նէին Հայք եւ կը կոչուէր . « Վանք
հառաջանաց Պետրոսի » , և մինչեւ
երկոսրասաներորդ դարուն մէջ եւ
կեղեցին կը մնար :

Բ . Սելովամայ աղբիւրը : Ասկէ կրկին
ետ գառնանք մինչեւ Փրկչադրան
կողմի և պարսպին տակովը սովորա-
կան ճանապարհաւ առաջ երթանք
քաղաքին Ազբիւսաց ըսուած դու-
ռը զոր Արարացիք Պապ-իւ-Մաղարդի
կը կոչեն , և անկէ դէպ ՚ի Սելովամայ
աղբիւրը երթալու շաւիղը բռնելով
իջնենք , և ասկէ սկսելով շարունա-

կենք մեր այցելութիւնը զոր Երկրորդ այցելութեան մէջ թողուցինք :

Չորին արեւմտեան կողմը կ'իջնայ Սելվաձայ աղբիւրը որ դէսլ 'ի արեւելք կը նայի, ուր է համանուն գիւղն ու բուն հարաւային արեւելեան կողմը՝ հին շէնքի մը՝ որ մզկիթ կը կարծուի, աւերակները կ'երեւին :

Սելվաձայ աղբիւրը զոր Արաքացիք Այն-Սէրրի-Մերիէ⁽¹⁾ կ'անուանեն Ռիալ-սուաճ բլուրին ստորոտը շինուած է, 17 ոտք աստիճաններէ վար կ'իջնուի, ուր պզտիկ և տափարակ օտը մի կայ, անկէ դարձեալ 15 ոտք վար իջնելով ջրին ժօտ կը հասնուի : Չրին հոսանքը անկանոն է, ժամանակ կայ օրուան մէջ սր կը դադրի, յետոյ նորէն կը սկսի, համը աղի է՝ չիմուիր, բայց ամառը մեծ օգուտ կ'ընէ քաղաքին՝ ջրերուն նուազած ժամանակը : Աւազանը՝ ժայռին մէջ փորուած

---

(1) Մարիամայ տիրուհայ (Աստուածածնի) պառիւրը կը նշանակէ :

ազգութիկ խուցի մը մուտքը շինուած է , և այս խուցին մէջէն է ջրանցքը , որու միջին լայնութիւնն է 63 հարիւրորդամեդր և բարձրութիւնը տեղ տեղ մինչեւ 4 մեդր և քիչ մը աւելի : Երկրորդ աստիճաններու վրան հնաշէն կամարով ծածկուած է :

Ե. Յոգայի կախած ծառին գեղը : Չարարիա մարգարէի գերեզմանէն , դէպ 'ի հարաւ 100 մեդր հեռու , Յուդայի Սկարիովտացւոյ կախուած ծառին տեղն է՝ ըստ աւանդութեան . հոս է և Հրէից գերեզմանատունը , ուր տեսնելու արժանաւոր բան մի չկայ , բաւական է հեռուանց ուղնարկ մի նետել , և անիրաւ մատնութեան մի աղետալի վախճանը խորհրդածել :

Զ. Գայլակոթիւնի վտուղ : Գարձեաղ Չարարիայի գերեզմանէն սկսելով , 363 մեդր դէպ 'ի հարաւ ձախութեւի վրայ , Արաբացի գիւղականաց գիւղ մի կը տեսնուի Սելվաճ անուամբ , ինչպէս քիչ մը առաջ յիշեցինք :

այս գիւղը գայկաղը-Մեան Էրան⁽¹⁾ ասորոտը շինուած է : Այս լեռան գայթակղութիւն ըսուելուն պատճառը այն է որ, Սողոմոն Եգիպտոսէն բերել տուած իւր կռապաշտ կանանց համար, այս տեղս կռոց տաւ ճարներ կառուցանելով ժողովուրդը իւր վրայ գայթակղեցուց . Գ . Թագ . ԺԱ . 8 : Գ . Թագ . ԻԳ . 13 : Այս տաճարներէն մին գեա կանգուն կը կենայ գիւղին քով, և անոր հիւսիսային կողմը սրածայռ ժայռի մի վրայ՝ միակառուք քար է քառակուսի՝ ժայռին մէջ փորուած դեղին գունով, և պզտիկ գուռ մի ունի կեդրոնի ձորին վրայ : Ճարտարապետաւան զարդերէ զուրկ չէ դրսի կողմէն, իսկ ներսի կողմէն՝ արեւելեան ու հիւսիսային երեսները պատուհանի նման երկու խորշեր ունի և առաստաղն ալ իշու կռնրկի ձեւով է :

(1) Էրան Մոսաթայ, որ Թարգմանի լեռան թութեան կամ սպականութեան . Գ . Թագ . 15 :

է. Արքունի պարտէզ և ջրի առաջան :
 Անցնինք յառաջ Կեդրոնի ձորին
 միւս կողմէն և Սելովամայ աղբիւրի
 առջեւէն զոր արդէն տեսանք , աջ
 կողմերնիս է Ուխտ ըսուած բլուրը ,
 ձախ կողմերնիս Արքունի Պարտէզը :
 300 մեդրի չափ հեռուն՝ ճանաչ
 պարհին վրայ՝ ջրի առաջան մի կը հան-
 դիպի աւերեալ : հոս կուգան կըթա-
 փին Սելովամայ աղբիւրի ջուրը՝ ու
 պառածի մէջ փորուած օտորերկը-
 րեայ ջրբուխէ մի անցնելով : Գիւղի
 Տէլլակ կանայք այս աւազանիս մէջ
 կը լուսնս իրենց կտաւեղէնները , և
 քաղաքին պահապան զօրքերը ասկէ
 կուգան ջուր առնելու : Ասոր չորս
 գին գետիներ պառկած կ'երեւին նշա-
 նաւոր շէնքի մը աւերակներ , որ
 հաւանաբար մեծ աղբիւրի մի մնա-
 ցորդ նիւթեր եղած պիտի ըլլան ,
 որ Գ. Եզրասի մէջ կը կարդանք . Թ .
 14 : Այս աւազանին ջրովը կ'ոռո-
 գեն Սելովամայ պարտէզները , այն
 է սուրբ Գրոց Պարտէզ արքունի ըսա-

ՏՐ . Գ . Թագ . ԻԵ . 4 : — Երեմ . 1Թ . 4 :
 Զրի առաջանը Ռփալ բլուրի հարաւա-
 յին արեւելեան ծայրը կ'իջնայ :

Ը . Սողոմոնի լէճը : Այս աւազանէն
 4—5 մեդր դէպ 'ի հարաւային արեւ-
 մտակողմը կը տեւնուի Սողոմոնի լէճը,
 զոր Յովսէփ Փլաքիանոս կը յիշա-
 տակէ , որուն մէկ մասը ժայռին մէջ
 փորուած է , և հիմակ բանջարեղե-
 նաց պարտէզ ըրած են :

Թ . Սելովմայ առաջանը : Վերջոյիշեալ
 աւազանէն 83 մեդր դէպ 'ի յարեւ-
 մուտք է Սելովմայ առաջանը , Ռփալի
 հարաւային արեւմտեան մասին Դի-
 բոբեանի ձորին դէպ 'ի ծայրը ձախ
 կողման վրայ շինուած . յիշեալ ձո-
 րը Ռփալ բլրին և Միսն լեռանը մէջ
 տեղէն անցնելով Յովսափատայ ձո-
 րին հետ կը միանայ : Այս աւազա-
 նին համար է որ բառա Փրկիչն վեր Յի-
 ւուս 'ի ծնէ կոչին . Թէ երթայ Սելո-
 վմայ աւազանին ջրովը աչքերը ը-
 այ որ տեսնէ . Յովս . Թ . 1—7 : Հին
 ամանակ այս տեղ է կեղեցիկաբ և

աւազանը անոր մէջ առնուած էր , եւ երկուքի բաժնուած , մին այր մարդոց՝ և միւսը կանանց համար , որոնք իրենց ցաւոց բժշկութիւն գտնելու համար լուացուելու կուգային : Երկուսսաներորդ դարուն մէջ դեռ եկեղեցւոյն կամարներն աւ սիւները կեցած էին , և շատ հաւանական է որ Հայոց ԴՕ եկեղեցեաց մին եղած լըլայ , որոնց կարգին մէջ կը յիշուի Թէ շորս փանք կան Ստրովանայ կողմի :

Այս աւազանը 15 մեդր երկայնութիւն եւ 4 մեդր միջին ըայնութիւն և 5 մեդր բարձրութիւն ունի : Արեւելեան սլափին մէջ դեռ քանի մը սիւներու թեկոքներ կը տեսնուին :

Ռիփաթ բլուրը և Միօնի մէկ մասը որոշ դիմացը կը գտնուինք , հին Երուսաղէմի սրբապահն մէջն էին . Յովակիմ Թադաւարը Ռիփաթ սրբապահն վրայ շինութիւններ լրացած է . Բ . Մնայ . Եէ . 3 :

Թ. Եսայի մարգարէի տղոյնման գեղը :
Ասկէ 130 մեզբ անդին գետնէն
բարձրացած ու բարերով ամբացու-
ցած տեղ մի կը տեսնուի Սողոմոնի
լէին հարաւային արեւելահողմի , և
վրան թթի ծառ մի կայ բաւական
հին . աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ
Եսայի մարգարէն հոս սղոցեցաւ
Մանասէ թագաւորին հրամանաւ ,
և այն տեղուանքը թագուեցաւ :

ԹԱ. Յօբայ հոր : 400 Մեզբաչափ
նախ դէպ 'ի հարաւ , յետոյ դէպ
յարեւելք յառաջ երթարով երկու-
շէնք կը հանդիպին այն տեղ ուր
պարտէզները կը վերջանան : Այս
շէնքերուն մէկը Մահմետականաց
աղօթատեղի է , որու քով ջրի տաշտ
մի կայ , և միւսը հորի մի վրայ խար
խարեալ շինուած մի է , զոր Արա-
բացիք Պէյր-Էյուպ կը կոչեն , այն է
" քայ հորը , զոր սամիկք սովորա-
ւոր Աբբայ հոր կ'անուանեն : Հասաւ
սկօրէն կը կարծուի թէ Հռոգելի
զբիւր ըսածն այս է , Յուդայի և

Բենիամինի ցեղին սահմանագլխոյն
վրայ քինուած . Յէս . ԺԵ . 7 : ԺԸ . 16 :
Բ . Թագ . ԺԷ . 17 :

Սոյն հորին մէջ, ինչպէս կը կար-
ծուի, Իորայէլացիք Բաբելոն գերի
երթալէն առաջ Նրեմիա մարգարէի
հրամանաւ Տաճարին ու իրական հու-
րը պահեցին : Գերութենէ դառնա-
լէն յետոյ Նեէմի հուրը պահող քա-
հանսպից որդիքը խրկեց որ երթան
վայն փնտռեն, բայց անոնք թանձ-
րացած ջոճք միայն գտան հոն : Այն
ժամանակ Նեէմի հրամայեց որ այն
ջրէն առնուն և փայտերուն ու զո-
հերդէն վրայ ցանեն, այն միջոցին
երբ արեւն ամպիրուն մէջէն դուրս
ելնելով անոր վրան փայլեցաւ, յան-
կարծ կրակ մի բռնկեց, որով նուի-
րական հուր բլլալը յայտնուեցաւ .
Բ . Մակ . Ա . 19—22 :

Այս ջրհորը 29 մեդր խորութիւն
ունի, եւ խիստ մեծ քարերով շե-
նուած է, որով անոր հնութիւնը
կիմացուի : Կենդանի ջուր է որ նոյն

հորին տակէն կ'անցնի կերթայ, բայց
 ուր երթալը մարդ չգիտեր, երբ
 սաստիկ անձրեւներ տեղալու ըլլան,
 ջուրն այնքան կ'աճի, մինչեւ բեր-
 նէն դուրս հոսելով առուակ մի կը
 կազմէ և բաւական օրեր կը տեւէ.
 մինչեւ մէկ ամիս շարունակ հոսիլը
 տեսնուած է: Եւ այս յորդուածիւնը
 բնակչաց քով հնձոց առատութեան
 նշան է, և մեծ ուրախութեան տօն
 կը կատարուի Կեդրոնի ձորին մէջ
 Յօբայ — հորին բոլորաբը, ցորչափ
 որ տեւէ անոր յորդուածիւնը: Ջրին
 համը Սելովամայ աղբիւրին պէս ա-
 զի չէ, կրնայ խմելու գործածուիլ:

ԺԲ. Ուստի շունէն: Յօբայ — հո-
 րէն ետ դառնալով իբր 150 մեդր
 Քանապարհ, աջ կողմերնիս թող-
 լով Կեդրոնի ձորը եւ Սելովամայ
 պարտէզները, մտնենք այն նեղ
 Քանապարհը որ կիրճի մի աջ կողմը
 հանէ արեւմտքէն դէպ յարե-
 վք: Այս խոր կիրճը Ենոնի օրդ-
 րն ձորն է, զոր տեղացիք պիտմ

Ուստի եւ Ռոպայ կամ Ուստի-Շուռնիս (1) կը կոչեն, որ Յուդայի ցեղէն սահմանը՝ Բերնիամինի ցեղէն կը զատէր : Այս ձորին մէջ Իսրայելացիք կը պաշտէին Մողոք ըստւած կուռքը, որուն մինչեւ անգամ զմարդիկ կը զոհէին : Յուդայի Մանասէ Թագաւորը իւր զակրճերը սոյն Մողոքայ կրակէն անցուց . Բ. Մնայ . 19. 6 :

Այս ձորը՝ ձոր Գեհոնի կամ Կատորածի ալ կոչուած է՝ Իսրայելացւոց այն տեղ կուսպաշտութեան հետեւեղնուն պատճառաւ . Երեմ . Է . 31, 32 : Եւ Երեմիա մարգարէն՝ Աստուծոյ հրամանաւ, հողէ Թրծած աման մի բերելով, ծերունեաց եւ քահանայից հետ մէկ տեղ, սոյն ձորին մէջ զարկաւ գետինը խորտակեց զայն՝ ըսելով . “ Այսպէս, կ'ըսէ զարուածեանց Տէրը, այս խեցեղէն ամանս ինչպէս որ խորտակեցաւ, այնպէս պիտի ջախջախեմ այս ժող :

(1) Տես 117 երեսի շահութեան :

վաւրդս և այս քաղաքս , և ալ չալի տի բժշկոււի . Երեմ. ԺԹ. 11—14 :

Յիշեալ ձորին ձախ կողմին վրայ եղած փոքուածոյ աստիճաններէն վեր ելնելով , ընդարձակ գերեզմանոց մի կը տեսնուի , որ հաւանաւ կարար հին Տովփէթն եղած պիտի ըլլայ , ուր կ'երեւին ժայռին մէջ փորուած գերեզմաններ : Հին ժամանակ մինչեւ երկոտասաներորդ դարը ճգնաւորներու բնակարան եղած են , եւ տակաւին նշանագիրներ կը տեսնուին ոմանց վրայ :

ԺԳ. Առաջելոյ առանջնարանը : 150 մեղքաչափ տեղ քաղելով և քարաժայռի վրայ փորուած աստիճաններէ վեր ելնելով , ձախ կողմը ժայռին մէջ փորուած շէնք մի կ'երեւի ութ ձաւատասիւնով և շրթունքով զարդարուած , նոյնպէս երկու կոյզ խաղ , երկու պսակ և չորս վարդ , ունք իրարմէ երկու բարակ գաւառնաձեւ զարդով մի բաժնուած են : Կտաքին սենեակը մեծ մատակ աւ

ւերած է : Այս շէնքս Առաքելոց ա-
 ռանկարանը կը կոչուի , վասն զի՝ ըստ
 աւանդութեան՝ Յիսուս Քրիստոս
 Ձիթենեաց պարտիզին մէջ բռնուե-
 լէն յետոյ , Ագաքեալներէն 7 կամ
 8 հոգին հոս եկան առանձնացան :
 Աննա մեծ քահանայապետին համար
 այս տեղ թաղուեցաւ կ'ըսուի : Յե-
 տոյ Ռոմիոս անապատականը աստ
 բնակելու եկաւ , ուր ժամանակէ մի
 յետոյ պղտիկ մատուռ մի եւս շի-
 նուեցաւ , ինչպէս ցոյց կուտան նը-
 կարներու մնացորդները : Մէջը գե-
 րեզմանական խորշեր դեռ կ'երե-
 ւին , ոմանք բարձրիկէկ նատարանի
 ձեւով ու կամարով մի յատկացած :

ԺԳ. Աիւրաճա կամ Զառնէր : Առա-
 քելոց առանցնացած տեղւոյն կից է
 արեւմտեան կողմէն Աիւրաճան կամ
 Ս. Աւետարանին մէջ Ագաքակ ա-
 բեան ըսուած տեղը , ուր կ'երևուի
 4 մեղր բարձրութեամբ ժայռի մէ-
 վըայէ անցնելով : այս գետինը Յու-
 դային եւր դարձուցած երեսուէն ար

Ճաթով գնեցին Գահանայապետք՝
 օտարաց գերեզմանատուն ընելու
 համար. Մաթի. ԻԷ. 1-8: Գործ. Ա. 19:
 Գլխոյն Հեղինէ պարիսպով պատած
 էր սոյն տեղս, որու մէջ կ'երեւի
 Հայոց Զառնէրը (1), զոր Հաննէ պատ-
 մագիր եւս Հեղինէի շէնքը ըլլալ կը
 կարծէ. գեանափոք տեղ մի է ա-
 ւանձին դռնով, որ հիմակ գեանին
 տակ ծածկած և պատով հիւսուած
 է, ինչպէս ներսի կողմէն կ'երեւի.
 տարին մատը ժայռին մէջ փորուած
 է. պատերը խիստ հին են և վրան

(1) Շառնէլ (charnel), նշանակութիւնն է
 « Գիակիր, ուր թաղեալ են մարմինք » . տես 'ի
 Բառարանն Սարգիսի: Ոտով հաւատարմաւ կը
 մակագրէի թէ՛ Թաչակաց ժամանակը, այդ տեղ-
 ւոյս անունն՝ որ է Ակեղբանայ, Ագաթակն բրտի-
 կամ Արեան, Գերեզմանն օտարաց, առ հաս-
 բակ կը հիշուէր Շառնէլ, որ ինչպէս նաև տեղացի
 11 արացի Գրիտանեայք՝ մինչև ցայժմ կը կոչու
 անոչոյս Շառնէլ, յարև առնելով մնեք
 12 կը վերածայնեք Շառնէր և կամ Զառնէր:
 13 Ինչպէս աւելի ճիշտ է « Շառնէլ » կոչել նոյն տե-
 անունն:

խաչաձեւ գոթէթ ունի՝ ութ տեղաց ծակեր բացուած , ուսկէ մեռեալները վար կ'իջեցնէին : Բոլոր շէնքը 20 մեդրաչափ երկայնութիւն և 12 լայնութիւն ունի : Ինչպէս լաինք , այս շէնքը Հայոց սեփական է եւ տարուէ տարի գետնին իճարէն մինչև ցարդ կը արուի կառավարութեան :

1736 Թուականին 'ի Բրուսիա օպուած Dappers Palaest. անուն գրքի մը մէջ , եր . 421 , յիշեալ Հայոց Զառնեթ մասին հետեւեալ տեղեկութիւնն կոյ զոր արժան դատեցինք հոս դնել Թարգմանելով , 'ի հետաքրքրութիւն ընթերցողաց . “ Ագարակն Ակեղդամայ “ կամ գերեզմանատունն ուխտաւո “ բաց՝ Սիօն լեռան հարաւակողմն , “ գեհոնի ձորոյն վերի կողմն է , ցա “ մաք բլուրի և քարաժայռ լեռանց “ մէջ տեղ , որ հին ժանակներէն ” “ վեր փոքրիկ կտոր գետին մ' է , և “ որ Հրէայները յՆրուսաղէմ մեռ . “ նող օտարաց գերեզմանատունն ը

« ներլու համար Բրուտէն գնեցին 30
 « Արծաթի , զոր մատնիչն Յուդայ
 « ետ դարձուց . Մաթթ . Ի է . 3-8 :
 « Գործ . Ա . 19 : Ներկայ ժամանակին
 « մէջ (1736) սոյն տեղւոյն կրտիրեն
 « Հայերը՝ որք Մահմետականներէն
 « գնած են յատկապէս գերեզմանա-
 « տուն ընելու համար : Սոյն տեղւոյն
 « կեդրոնը քառանկիւնի կամարա-
 « կապ շէնք մի կայ կառուցեալ , 40
 « ոտնաչափ երկարութեամբ և լայ-
 « նութեամբ , առատադէն 4 և կամ
 « 5 լուսամուտներ ունի , յորմէ չը-
 « ւանաւ կ'իջեցնեն Հայերը յերու-
 « սազէմ մեռնող Հայ ուխտաւորաց
 « մարմիններն , բայց առանձին դուռ
 « մի եւս ունի յորմէ մտնելով , ննջե-
 « ցելոյն մարմինն՝ առանց թաղելու ,
 « կարգաւ՝ քով քովի՝ գետնի վրայ
 « կը դնեն և այնպէս կը մնայ գետ-
 « նին երեսը , 'ի վերայ այսր ամե-
 « նայնի , քանի մ' օրէն զկնի ննջե-
 « ցելոց մարմինները կը շորանան ա-
 « ռանց հասելը » :

Ծարինոս Լատին պատմագիրն ալ այս տեղւոյն համար կ'ըսէ թէ քրսան և չորս ժամէն մոխիր կը դարձնէ դիակն՝ եթէ հողի մէջ թաղուելու լինի : Ար պատմուի թէ կ'ըսէ՞ Գշխոյն Հեղինէ , այս հողէն նաևով Հռովմ տարաւ , և Աատիկան լերան մօտ լեցնել տալով գերեզմանատուն բրաւ , ուր թաղուած մեռեալն երուն մարմինն Ձէ ժամէն հող կը լինին , մնալով միայն ոսկորներն :

ԺԵ . Չար խորհրդի լեռ : Եարունա կելով ճանապարհը ձորին եզերքով որ երթալով իւր խորութիւնը կը կորսնցնէ , աջ դին եղած ճանապարհին վրայէն ձորին միւս եզերքը ելնելով՝ ձախ կողմը լեռ մի կը տեսնուի , զոր ոմանք տեղացիք ձեպելել-Քոպուր կը կոչեն , որ « Գերեզմանոցի լեռ » ըսել է , սոյն գերեզմանատան պատճառաւ զոր վե տեսանք , իսկ ոմանք աւելի գործածական անուամբ Տըր-ադու-իօր կը կոչեն , որ կը նշանակէ՝ « Ծուլին հօր

վանքը » : Մերայինք Յուդայի գիւղ
 կը կոչեն , եւ ուրիշ Քրիստոնեայք
 « Չար խորհրի լեռ » կ'անուանեն ,
 վասն զի կայիափա քահանայապետը
 հոն ամարանոց մի ունէր , ուր ըստ
 աւանգուածեան՝ անօրէն խորհուրդն
 քրին Յիսուսի Քրիստոսի գէմ , ըստ
 Յովհաննու աւետարանին , որ կ'ըսէ
 թէ քահանայապետք և փարիսեցիք
 ժողովք քրին , և կայիափա վճռեց՝
 որ լաւ է մէկ անձ մի մեռնի ժողո-
 վագեան վրայ և բոլոր ազգը չկորնչի .
 Գլ. ԺԱ. 47—53 . և այն օրէն ՚ի վեր
 խորհեցան որ Յիսուսն ստաննեն :
 Այս ամարանոցիս տեղը հիմակ յայտ-
 նի է լեբանդ ծայրը շինուած մէկ
 երկու տներէն :

ԺԶ . Յողոթականաց բարոցը և Քերեղ
 մանգոսնը : Զորին ձախակողմեան ե-
 զեբբէն առաջ երթալով աջ կող-
 մէ վրայ կ'իյնայ բողոքականաց
 քրոցը որ Սիօն լեբան դառ ՚ի վար
 եղևոյն վրայ կառուցած՝ եւ չըլա-
 ստուած է , սրուն մէջ է նաեւ

իրենց գերեզմանատունը, սյս տեղ, հնութեան վերաբերեալ՝ ժայռի մէջ փորուած աստիճաններ կ'երեւին միւսայն, որ ըստ ոմանց Գաւթի ժամանակէն կը կարծուի :

Ճանապարհին ձախ կողմը ջուր պարունակելու մեծ աւազան մի կայ, որուն Պիրեի-էլ-Սուլեան կը կոչեն, և Սուրբ Գրոց «Ջրբուղի կազմելոյ» ըսածը կը կարծուի⁽¹⁾, որ 180 մեդր երկայնութիւն և 80 մեդր լայնութիւն ունի. հիմակ աւերակ է եւ ջուր չպարունակիր երբէք. Ենոնի որդւոյն ձորին մէջ շինուած է : Աւազանի հարաւային պատին վրայ ջրանցք կայ ձորին լայնութեան վրայ շինուած ինը աչք կամուրջով, որ Յերուսաղոց ժամանակէն մնացած կը կարծուի : Այս ջրանցքը Պիղատոս դատաւորը Տաճարին գանձովը

---

(1) Գ. Երբաս . Գ. 16 : կապելոյ բառը, որ Երբայեցերէնն է Աստիակ, մեծ աշխատութեալ է արուեստիւ շինուած կը նշանակէ :

անգամ մինորոգեց, ինչպէս կը պատ-
մէ Յովսեփոս, Գիրք. թԼ. 4. որու
պատճառաւ մեծ խռովութիւն ծա-
գեցաւ գատաւորին եւ ժողովրդոց
մէջ եւ բաղմամբիւ Հրէայք սպան-
նուեցան: Քրիստոնէայք Սողոմոնի ջը-
րանց, իսկ Մահմետականք Բանար-
էլ-Քոֆֆար կ'անուանեն: Մեր ժամա-
նակները, շատ տարի չէ, քաղաքիս
նախկին կառավարիչ Լիզզէթ փաշայն
եւս նորոգեց, և Աղբիւր կնքեալի ջու-
րը՝ նոյն ճամբով Օմարայ տաճարը
բերել տուաւ. այժմ նոյն ճանապարհն
վերստին նորոգութեան կարօտ է:

Ատ֊իակ աւազանին արեւմտեան
հարաւակողմը մէկ գծի վրայ շե-
նուած սենեակներու շարք մի կը
տեսնուի, զոր Մօնթէֆիօրէ մեծա-
հարուստ Հրէայն շինել տուաւ իբր
աղքատանոց, ուր կը բնակին կար-
ու երկերկու տարի՝ կարողութիւն
ենցող Հրէայ բնտանիքներ՝ ձրի:
160 ին շինուեցաւ, և մէջը հողմա-
յցք մի եւս կայ:

Յիշեալ աւագանին հիւսիսային
 արեւմտակողմը բլուր մի կը տես-
 նուի, ուր տեղ կայ մի փոքրիկ ե-
 կեղեցի Յունաց յանուն անարձաթ
 բժշկացն Կողմոսի եւ Գամիանոսի,
 որոց գերեզմանքն եւս են աստ ըստ
 սմանց, բայց Յոյնք յանուն Ս. Գէ-
 որգայ կը կոչեն զեկեղեցին որոյ տե-
 սուչն է աշխարհական Բէթլէհեմցի
 մը ուր կը բնակի իւր ընտանեօքն ։
 Սոյն եկեղեցին պարունակող բլու-
 րին մնացեալ ամենամեծ մասը Աի-
 թենեաց պարտէզ է, և Նիգոֆօրիէ
 կ'ըսուի, յանուն Նիգոֆօրի Յոյն
 քահանայի մի, որ առաջին անգամ
 ծախու առնելով տեղը՝ պարտէզ
 տնկեց և շէնքեր դրաւ, որ զբոսա-
 վայր է հիմակ. առկէց՝ կը տեսնուի
 Յուզաբէի դուռը, զոր արդէն առաջին
 անգամ Երուսաղէմ մտած ժամա-
 նակնիս տեսնեք, և որ քաղաքին ա-
 մենէն աւելի գործածուածն է և ան
 թիւ քաղմութիւն պակաս չէ ։ Ատ-
 րիանոս կայսրը այս դրան վրայ մտր

մարտայ քարէ խողի պատկեր մի
կանգնեց, արգիլելով Հրէից որ հոն
չմտենան եւ մտեցողը մահուամբ
կը պատժուէր : Գրանը վրայի վեր-
նագիրէն կ'իմանամք՝ որ 1544 ին
Սուլթան Սելիմին որդին Սուլթա-
ման Բ, վերանորոգած է :

Երրորդ այցելութիւննիս այս
տեղ կ'աւարտի :

ԶՈՐՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Մ. ՅԱԿՈՎԲԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ
ԵՒ ՎԱՆՈՒՑ ՄԷՋ

Բարեպաշտ ուխտաւորաց հինգերորդ արտաքին այցելութենէն առաջ՝ հարկ կը համարիմք ներքին այցելութիւն մի ընել տալ Առբք Յակովբայ մայր Եկեղեցւոյս եւ վանուցս ուրիշ նշանաւոր տեղուանքը, թէ հոգեւորապէս մխիթարելու եւ թէ իրենց փափաքն ու հետաքրքրութիւնը լեցնելու համար, ըստ որում յոյն այցելութիւնն բոլորովին ազգային հաստատութեանց կը վերաբերի, եւ իւրաքանչիւր ոք իւր սրտին մէջ հաքկաւ կըզգայ ուրախութիւն եւ մխիթարութիւն մի, տեսնելով ազգային բարեպաշտական հնութիւններն եւ ուրիշ ուսումնական հաստատութիւնները:

Մանենք ուրեմն Ս. Եկեղեցւմէջ որ փառաւոր եւ ակնապարս

շինուած մ' ունի և որու երկայնու-
թիւնն է 22 մեդր և լայնութիւնն է
16 . եւ մօտենանք Աւագ Սեղանին
մօտ մեր երկրպագութիւնն ու ե-
րախտագէտ սրտերնիս հոն նուի-
րելու : Սոյն Աւագ Սեղանիս ներքեւ
թաղուած է Ս . Յակովբայ Տեառնեղ-
բօր մարմինը , որովհետև սոյն եկեղե-
ցոյս տեղն էր Ս . Յակովբայ տունը ,
և հոս ամփոփուեցաւ միւս Ս . Յակով-
բայ Չեբեդիայի որդւոյն գլուխը :

Աջակողմեան դասին մէջ կաթօ-
ղկէիւ եղած մեծ ու փոռաւոր ա-
թոռը Տեառնեղբօրն է , ուր տարին
անգամ մի յիշեալ սուրբ Առաքելոյն
տօնին օրը , ժամանակին գտնուած
Պատրիարքը կ'ենէ կը բազմի առա-
ւօտեան ժամերգութեան միջոցին ,
«Փառք ՚ի բարձունսդ երգին սկիզբէն
մինչեւ ցվերջն , երբ սոյն երգն կը
սնայ՝ բոլոր դասական Միաբանք
ը կը համբուրեն : Անոր քովի ա-
ռոն է Պատրիարքականը , ուր սո-
րաբար կը նստին Պատրիարքունք :

Սոյն Եկեղեցիս հին ատենները ըստ
 Երկայնութեան աւելի փոքր լինելով :
 աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Հե-
 թում թագաւորն ընդարձակած է ,
 Աւագ սեղանն ու քովի երկու սեղան-
 ները դուրս քաշել տալով . և ապա
 Ռ . Ճ . Ա . Հայոց թուահանին (1652) Փի-
 լիպպոս կաթողիկոսը յՆքուսաղէմ
 գալով Ս . Եկեղեցւոյն դասերուն և
 ատեանի յատակը գոյնզգոյն քարե-
 քով և ճարտարապետական հիանալի
 արհեստով զարդարել տուաւ և
 բեմն բարձրացուց նմանապէս զար-
 դարել տալով գոյնզգոյն քարերով :
 Եկեղեցին պզտիկ բայց խիստ սիրուն
 ու պայծառ գմբէթ մի ունի պատու-
 հաններով՝ ժողովրդոց կանգնած սը-
 րահին վրայ և քառակուսի քարեղէն
 չորս մոյթերուն մէջ տեղը : Բոլոր
 Եկեղեցւոյն պարիսպներուն ներքին
 երեսները գետնէն մինչև երկու կա-
 գուն բարձրութեամբ յախճապա
 կեայ քարերով զարդարուած , և ան
 կէ վեր երկու կարգ պատկերներու :

ծածկուած են, երկու դասերուն մէջ
 եղած վարի կարգի պատկերները՝ աջ
 կողմինը՝ Երուսաղէմի երեւելի Հայ-
 րապետաց, և ձախ կողմինը՝ Հայոց
 նշանաւոր եւ ուրիշ Հայրապետաց
 պատկերները կը ներկայացնեն հա-
 մակ զգեստաւորուած . իսկ սրահին
 մէջի վարի կարգի պատկերներն են՝
 նշանաւոր Աբոց եւ Մարտիրոսաց
 Նահատակութիւնները, Երկրորդ
 կարգիններն են՝ Յիսուսի Քրիստոսի
 Տնօրէնութեան և Աւետարանական
 պատմութեանց պատկերները . նը-
 մանապէս չորս մոյթերն ալ ամէն
 կողմանց երկու կարգ զանազան
 պատկերներով ծածկուած են ոսկե-
 զօծ շրջանակներով . իւրաքանչիւր
 պատկեր իւր մէջը կը պարունակէ,
 Նշխարակիր Քրիստոս Պատրիարքի ժա-
 մանակ զանոնք յիշատակ ընողներուն
 անունները, ըստ որում յիշեալ մե-
 նուն Հայրապետն եղած է Եկե-
 ղիմ Նորոգող ու զարդարողը, ձե-
 նտուութեամբ Աստուանդնուսյօլ-

այ Պատրիարք և իւր համհիրակի կռ լրտ Յովհաննէս Եպիսկոպոսի, ինչ պէս ցոյց կուտայ Աւագ սեզանի խաչկալին վրայի ոսկէզօծ խոշոր երկաթագիր Յիշատակարանը գրեալ ՚ի Թուին Հայոց ԹՃԱ (1722):

Եկեղեցւոյս ձախակօզմն է սուրբ Էջմիածնի եկեղեցին ուր կը մտնուի փառաւոր միջնադռնէ մի՝ կառնարա պատ եւ սիւնաղարդ . մէկ խորան ունի յանուն Սուրբ Էջմիածնի, զոր Եզիազար կաթողիկոս շինել տուած է և յետոյ Եղթայակիր նորոգած . Հարաւային պատին կից խորանուած եւ պզտիկ կաթողիկէիւ Սեզան մը կ'երեւի Սուրբ Մինա անուամբ, զոր Եղթայակիր Գրիգոր Պատրիարքը շինել տուած է, եւ որու տակը երեք խոշոր քարեր կան, որոնց մին Մինէական լեռնէն, մին Յորդանան գետէն՝ և միւսը Թափօրական լեռնէն բերուած են, որոնց համա տես ՚ի գիրս Հաննէի . (Երև 89) Եկեղեցւոյս երկայնութիւնը 28 մեդ,

եւ լայնութիւնը 7 մեդր է . դասա-
ցուիք Պատրիարքական աթոռ մի
կայ : Հոս կը կանգնին կանայք , եւ
հօս կ'ընծայեն բարեսրաշո ուխտա-
ւորք իրենց Գլխադիր անուամբ եղած
տուրքն : Հարաւային կողմէն պատին
կից աստիճաններով վերնատունը
կ'ենուի , ուր տեղ կան երկու փոք-
րիկ սեղաններ յանուն Պայծառա-
կերպութեան եւ Ընթերցաց : Սոյն
վերնատունը 1835 ին շինուեցաւ
Գաբրիէլ Պատրիարքի օրով , որ ժա-
մանակ Ազգխանուպօլսեցի Տ . Պօղոս
Կ . Պօլսոյ նախկին Պատրիարք՝ կա-
ռավարիչ ընտրուած էր Ազգային
տնօրէնութեամբ Յուրբ Աթոռոյս
պարտուց ներքեւ ինկած միջոցին ,
ուսկէ ազատելէն յետոյ ձեռք զար-
կաւ թէ՛ այս վերնատանս եւ թէ՛
ուրիշ շինութեանց :

Ասկէ վերտին վար իջնելով եւ
բոցիշեայ միջնադռնէն մեծ եկեղե-
ն մտած ժամանակնիս , աջ կողմեր-
ս Հայրապետոսց պատկերներուն

կարգին սատափեայ դուռ մի կ'երևի միափեղկ , ուսկէ պատին մէջէն 21 աստիճանաւ վեր ելնելով , ձախ դին պատուհան մի կայ պատշգամով՝ ուր ատենօք Ս. Միօն անուէնով փոքրիկ սեղան մը կար , և որ մեծ Եկեղեցւոյն դասին վրայ կը նայի , և աջ դին պատուհան մի կայ ուրկէ Ս. Եջմիածնի տանիսին վրայէն Եկեղեցւոյ մէջ կը նայուի , ասկէց 3 ոտք եւս ելնելով՝ դիմացնիս սեղան մի կ'ելնէ , յանուէն Ս. Առաքելոյն Պօղոսի որ շինուած է Եկեղեցւոյ ձախակողմեան յանուէն Ս. Աստուածածնի սեղանոյն վրայ . ասկէց դէպ ՚ի ձախ կողմն 12 աստիճան վեր ելնելով և Աւագ խորանին ետեւէն անցնելով՝ եւ 12 ոտք վար իջնելով աջ կողմդ դարձեալ սեղան մի կը տեսնուի յանուէն սրբոյն Առաքելոյն Պետրոսի , որ շինուած է Եկեղեցւոյ աջակողմեան յանուէն : Սուրբ Կարապետի սեղանոյն վրայս երկու սեղաններն՝ երկու մի կամարածեւ պատուհաններ ունի

որոնք երկու դասերուն վրայ կընա-
յին : Այս սեղաններուն վրայ ալ
Պատարագ կը մատուցուի յիշեալ
Առաքելոց տօնին և տարուան մէջ
ուրիշ մի քանի անգամ՝ որոշեալ
օրեր :

Եկեղեցւոյ աջակողմեան դին՝
Ս. Էջմիածնի միջնադրան դիմացը՝
նոյն մեծութեամբ դուռ մի կայ կա
մարածեւ, բայց երկուսի բաժնուած
է հորիզոնաբար, վարի մասը դուռն
է սատափեայ երկու փեղկերով և
վերի մասը ամպիոն ձեւացուցած է,
ուր կը կարդացուի Յայսմաւուրբը :
Այս դռնէն ներս սուրբ Ստեփաննոսի
մատուռը կը մտնուի որ երկու
մոյթի վրայ կառուցուած է, և ե-
րեք սեղան ունի, Աւագ սեղանն է
յանուն Սուրբ Ստեփաննոսի նա-
խավկայի, աջակողմեանը Սուրբ
Սաւորչի, իսկ ձախակողմեանը՝
Էրբ Կիւրղի Երուսաղէմայ Հայրա-
ւորի, ասոր սեղանաքարին տակն է
տեղուած այն հին Մկրտութեան

աւազանը , որու մէջ յիշեալ Սուրբ
 Հայրապետը՝ հարիւր հազար անձինք
 մկրտեց Հրէայներէն՝ Երեւման Խա-
 չին պատճառաւ : Այս սեղանին կից
 դուռ մի կը աննուրի , որուն ներքը
 մէջ առ մէջ երկու խուցեր են , որ է
 պահարան եւ իւղատուն : Յիշեալ
 Ս. Ստեփաննոսի մատրան հիւսիսա
 յին կողմը երկաթի փոքրիկ դուռ
 մի կայ , ուսկէ կ'երթուի մոմատու-
 նը , Ս. Պատարագի սպասի գործա-
 րան մասատունը , և այլ ուրիշ տե-
 դեր ու թաղեր : Սոյն մատրան մէջ է
 մկրտութեան Սուրբ Աւազանը , եւ
 ժամարար վարդապետք՝ աստ կ'ը-
 դգեստաւորին :

Սուրբ Ստեփաննոսի սատափեայ
 դրան կից դէպ 'ի հարաւ եղած Տէ-
 րունական պատկերն՝ Սուրբ Յա-
 կովբայ բաժակարբու Առաքելոյն
 գլխատումը կը ներկայացնէ , և
 սորա առաջը մարմարեայ նեղ սե-
 ղանաքար մի կայ : Աջ դին է Գլխա
 դիրը , զոր առաջին օրն տեսանք

Ս . Գլխադրի մատուռն բաց ՚ի հարաւային հասարակ սատափեաց դռնէն, յարեւմուտքէն ալ դուռ մի ունի, ուսկէ կ'ելնուի ամենափոքրիկ քաւակուսի բակի մի մէջ երկու դռնով . հիւսիսային դռնէն ներս՝ որ միշտ վարագուրով ծածկած է՝ սուրբ Մինասայ մատուռը կը մտնուի, ուր կայ երեք սեղան, մին յանուն սուրբ Մինասայ՝ եւ միւսն յանուն սուրբ Սարգսի, իսկ միջին փոքրիկ սեղանն յանուն Ս . Յարութեան: Ասոր մէջ է աւանդատունը ուր կը պահուին եկեղեցւոյ բոլոր զարգարանքներն և զգեստեղէնները առանձին խցերու եւ խորշերու բաժնուած, որոնց պահպանութիւնը յանձնուած է աւագ Լուսարարին: Սուրբ Մինասայ մատրան յախճապակեաց պատերը զարդարուած է ամէն տեսակ հարակ և ընտիր գաւազաններով:

Սոյն մատրան և պզտիկ բակին հաւային դռնէն դուրս ելնելով դէպարեւմուտք և դրան կից ուրիշ սա-

տափեայ երկփեղկ դուռ մի կայ, ուր է Սուրբ Մակարայ անուամբ սեղան մի, որուն ներքեւ ամփոփուած է նոյն սուրբին մարմինը. ասիկայ երուսաղէ մի հայրապետներէն մին եղած է չորրորդ դարուն մէջ: Հիւսիսային կողմն ալ մարմարեայ նեղ սեղան մի կ'երեւի, որու տակ կայ Ս. Լուսաւորչի մասունքէն: Այս մատուռը միանգամայն և խոստովանարան է, ուր կը գտնուի միշտ այր մարդոց խոստովանահայր վարդապետը:

Այս մատուռին դիմացը առանձին երկաթեայ տրապիզով բաժնըւած տեղ մի կայ, որ Գլխադրի Դաս կը կոչուի, ուր տեղ կը կանգնին եկեղեցականք եւ դպրաց դասը՝ երբ սուրբ Պատարագը Գլխադրի մէջ կը կատարուի շաբաթ օրերը, ուր տեղ կայ եւ պատրիարքական աթոռ մի: Սոյն աթոռին քովը որ եկեղեցւոյն հիւսիսային արեւմտեան անկիւնն է դուռ մի կայ, ուսկէ 30 ստք առաջ ճաններով հիւսիսային պատին մէջէ

վեր կ'ենուի Սարգի Նշանի խորանը , ուր կը պահուէր առաջ կենաց Փայտը , եւ Գրիգոր Հայրապետ Շղթա-յակիր 1722 թուին նորոգելով պատարագամատոյց սեղան մը կանգնեց , եւ պատշգամ մի շինելով լայնցուց պատուհանն , որ Գլխադրի մատուռին վրայէն դէպ 'ի Ս . Յակովբայ եկեղեցւոյ մէջ կը նայի , և այս խորանին մէջ տեղ՝ կենաց Փայտը դնելու համար դարակ մի շինել տուաւ :

Աստիճաններուն գլուխը ուրիշ ճանապարհ մի կայ , ուսկէ կը մտնուի Երիտասան Առաքելոց փոքր մատուռը հնաշէն , զոր թագաւորաց աղօթարան կը համարէ Հաննէ Պատերէս 89 , ըստ որում մատուռն երկրորդ դուռ մի եւս ունի որ 'ի տանիս կ' հանէ : Սոյն մատուռս ալ Գրիգոր Հայրապետ 1722 թուին նորոգելով՝ գրքատուն ըրած էր եւ իր ուցան եղած ձեռագիր հին տեանքը կազմել տալով այս տեղ մի ուրիշ էր :

Յիշեալ տանիքին վրայ, որ առանձին բակ մի է խիստ հին ժամանակէ մնացած, Առաքելոց մատարան պատկից ուրիշ խորան մի կայ յանուն Սուրբ Համբարձման, ուր տեղ տարին անգամ մի պատարագ կը մատուցուի:

Սոյն տանիքին հիւսիսային դռնէն դուրս մեծ տանիքներն կ'երթուի. գիմացնիս դէպ 'ի աջ կողմը փոքր կամարի մի մէջէ քանի մի աստիճանով վար նոր դուռ մի կ'երեւի երկու փեղկով, ասիկայ է այժմեան Գրչապոսնը որ սովորական անուամբ Քանգարան կը կոչուի, Մէջը երկու դուռ ունի, մին հին դուռ մը որ վարը մոմատան կողմէն է իսկ միւսը հիւսիսային կողմը՝ ուր տեղ է բուն Քանգարանը. հին ատենէ 'ի վեր սոյն սենեակն « Հին Պարթիարարան » կը կոչուի, որ հետզհետէ շատ բաներու եւս փոխուեցաւ. զգր օրինա՝ 1832ին Գրիեստէն եկած տպագրական Մամուլն հոս դրուելով 183 թուականի սկիզբն առաջին անգամ

տալուեցաւ «Տեարակ Աղջեամապոյց վանն
 ջերեռանդ աղջեախրաց, որք իմ անխափ
 է- իմ ճար, ներկայանան 'ի Ս. Տնօրինական
 փեղին Քրիստոսի Աստուծոյ Տրոյ» քանուն
 տետրակն, և ապա 1834 ին «Քերա
 իան կամ Այբբէնարան» և բազում կոն-
 դակներ և այլն. եւ յետոյ մամուլն
 և գիրքերն ուրիշ տեղ փոխադրուե-
 լով՝ զոր քիչ մը վերջ պիտի տես-
 նենք՝ այս տեղս Ճամանակ մ'ալ
 վարժատուն եղաւ, եւ այժմ թան-
 դարան, այս թանգարանիս հաս-
 տատուլթիւնը ներկայ Եսայի Արքա-
 զան Պատրիարքին կը պարտուորի,
 որ նորա անխոնջ ջանից արդիւնքն
 է, որու մէջ 1700 հատորէն աւելի
 ձեռագիր գրեանք կան բաց 'ի ու-
 րիշ լեզուներէ և տպեալ հին ու նոր
 գրքերէն, որոց թիւը 1500 ի կը
 հասնի :

Յիշեալ Գրքատունէն դուրս եւ-
 իլով և դէպ 'ի աջ դին ծռուելով,
 այն Գրքատան պատին ծայրը դուռ
 է կայ, ուր մտնելով և քիչ մը ա-

ուաջ երթալով դիմացնիս երկու աւ-
 տիճան կ'ելնէ , մէկը վար իջնալու ,
 ուրկէ Մոմատուն կ'երթուի , եւ
 միւսը քանի մի ոտքով վեր ելնելու ,
 ուր կը մտնուի դռնէ մի , եւ անմի-
 ջապէս աջ ու ձախ դիտերնիս մէջ մէկ
 գուռ կ'երեւին , այս տեղս է լուս-
 նկարչութեան Գործարանը , որ նոյնպէս
 ներկայ Նսայի Սրբազան Պատրիար-
 քը հաստատած է : Ուղղակի երթա-
 լով եւ դէպ 'ի աջ կողմը շեղելով
 կ'երթուի Հոգոյն Սբոյ փոքրիկ մա-
 տոււք , որու դրան վրայի պատկե-
 րէն յայտնի է . ասոր մէջ փոքրիկ
 պատուհան մի կայ ուրկէ վար սուրբ
 Թորոսի եկեղեցին է , զոր քիչ մը
 վերջ պիտի տեսնենք : Սոյն Հոգւոյն
 Սրբոյ մատրան շինութեան վրայ ա-
 ւանդութիւն մի կայ , որուն ստու-
 գութեանը վստահ չը լինելով՝ զանց
 կ'առնուիք յիշատակել : Այս տեղ
 եւս տարին քանի մի անգամ և Հ
 գեգալստենէն յետոյ պատարագ՝
 մատուցուի :

Այս տանիքին վերջին ծայրը անկիւնի մի գլուխ երկու դուռ կայ, ձախ կողմինը հին Տպարանինն է, ինկ միւսը տանիքի դուռ է :

Ասկէ կրկին ետ դառնալով մինչեւ Քանգարանի դուռը, և դէպ ՚ի ձախակողմի աստիճաններէն վար Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցւոյ տանիքն իջնելով՝ դիմացնիս դուռ մի կուգայ, որ ուխտաւորաց ժամանակ փակեալ կը մնայ: Այս դռնէն դուրս դարձեալ տանիք է, այս տանիքի արեւելեան պատին հիւսիսային անկիւնը դուռ մի կայ, ուրկէ աստիճաններով վար կ'իջնուի Սուրբ Թեոդորոսի Նիւղեյին, որ առանձին երկաթեայ դուռ մի ունի հարաւակողմը, եւ ուրիշ դուռ մի եւս յարեւմուտք: Սոյն եկեղեցւոյս համար Հաննէ վարդապետ կը
"այէ թէ ԶԼԵ (¹) Թուին Լեւոն Թաւ

(¹) Հաննէ վարդապետի Պատմ. Ս. Արուստ. մի գրքին 110 երեսին մէջ տպագրական եւ

գաւոր շինել տուած է ՚ի յիշատակ
 եղբոր իւրոյ Թորոսի՝ որ պատե-
 ըալմի մէջ մեռաւ ընդդէմ Եգիպ-
 տացւոց , և նորա մարմինն եւս այս
 տեղ փոխադրել տուաւ , որու գե-
 թեզմանը , կ'ըսէ Հաննէ՝ եկեղեցւոց
 հիւսիսային անկիւնը կը գտնուի :

Եկեղեցին առանց սիւնի է , ունի
 15 մեդր երկայնութիւն և 7 մեդր
 լայնութիւն : Առանձին դասով բաժ-
 նուած է . աջակողմեան դասին մէջ
 Մկրտարան կայ , որու պատին մէջ

կամ գրչի սխալմամբ՝ փոխանակ 21,6 (735) Թուա-
 կանն գրուելու՝ 91,6 (835) Թուականն գրուած
 է , ինչպէս նաեւ որդի բառն փոխանակ եղբոր-
 սխալմամբ կ'ըսենք որովհետեւ նոյն գրքի 91 և
 270 երեսներուն մէջ գրուած են Լեւոն Գ . Թա-
 ցաւորին շինութեանց ճիշդ և ուղիղ Թուական-
 ներն՝ որ է 521,6 (735) , այն արձանագրութեան
 համեմատ՝ որ գրուած է ՚ի Ս . Յակոբե եկեղե-
 ցւոյ՝ Ճախակողմեան ետքի սեան՝ դեռ ՚ի հիւսի-
 սակողմն նայող երեսին փոյ՝ Յովնանու Աւե-
 տարանչի պատկերին տակը :

Սոյն Լեւոն Եգիպտացւոց Սուլթանին ք-
 դէքի ինկած ժամանակ յԱրուսաղէս՝ ուխտի
 կաւ . Ասկրոմ Բարձով երես 225 :

արատու հանածեւ փոքրիկ տեղ մը կայ
երկաթեայ փեղկով փակուած , որ
ըստ աւանդութեան Լեւոն Գ. ի
եղբօր Թորոսի գերեզմանն է կ'ը-
սուի , և սորա տակ եղած Խաչ-քա-
րի վրայ հետեւեալ Յիշատակարա-
նը կայ :

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅԷՐ ԴԱԻԹ
ԱՐՀ ԵՓԻՍԵՈՊՈՍԻՆ ԵՍ ՄԵՂԱԲՈՐ ՄԱՐ
ՏԻՈՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԻԱԶՍ ԲԱՐԵԹԱԻՍ
ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ , ԻՆՁ ԵՒ ՄԵՈՂԱՑ ԻՄՈՑ
ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ԵՒ ԽԱՆՈՒՄԻՆ
ԵՒՍ ԱՌԱԻԵԼ ՅՈՎՀԱՆԵՏՍԻՆ , ԱԱՐԽՈ-
ՇԻՆ , ԵՒ ՄԻՐԱՆՇԻՆ . ԹՎԻՆ Ռ . Լ . Թ .

Այս մկրտարանին քով դուռ մի կայ
ուսկէ քանի մի աստիճանով պահա-
րանը կ'ենլուի , որ ունի մի սեղան
յանուէն սուրբ Կարտաբեափ . հոս
պատերուն վրայ ագուցած բաւա-
կան հին՝ Խաչ-քարերու վրայ փո-
ռագրուած Յիշատակարանք կան , յու
յ սմանք դժուար կրկարդացուին .
ագ սեղանն յանուէն Ս . Թէոդո-
սի է , որոյ բեմին վրայ՝ հարաւային

անկիւնը՝ աստիճանով վեր փոքրիկ մատուռ մի կայ յանուն Սուրբ Մերկէ-
ռիոսի, իսկ դրսի գաւթին մէջ սեղան
մը կայ յանուն Ս. Թադէոսի և Կու-
սին Սանդխտոյ :

Սոյն Եկեղեցւոյս մէջ 'ի տօնի
Սուրբ Թէոդորոսի և Սուրբ Մերկե-
ռիոսի եւ ուրիշ քանի մի անգամ
տարին Պատարագ կը մատուցուի :

Եկեղեցւոյս արեւմտեան դռնէն
դուրս ելնելով և աջ դիէն քանի մի
աստիճանով վեր դէպ 'ի աջակողմը՝
Արանա խաղը կ'երթուի . իսկ ձախ դին
դէպ յառաջ երթալով և կրկին շե-
ղելով ձախակողմը՝ նեղ ճանապար-
հէ մի դէպ 'ի սուրբ Թորոսի վեր-
նադուռը կ'երթուի՝ ուսկէ ներս
մտանք, այս դրան աջակողմը երկու
խուց կայ, որ Հեթում խոփաւորի սե-
նեակք կրկոչուին աւանդութեամբ :

Յառաջ գնալով եւ քանի մի աս-
տիճաններէ վար՝ Պրոսպ խաղ
րան առջեւէն կրկին քանի մի աս-
տիճան վար իջնելով, ձախակողմ

գունէն դուրս Յորէնախողին մէջ կը
գտնենք զմեզ, որու տակն է վան-
քին աղօրիքը, և ասոր կից՝ հին ա-
խոռ ըսուածն որ շինուած են Պա-
րոն — Տէր Գրիգոր Պատրիարքէ 'ի
Թուին Հայոց ՌՂ (1090)․ իսկ ցորե-
նատան արեւելակողմն եղած ներ-
քին Թաղերն ՌՃՀԳ (1174) Թուին
և ցորենի ամբարանոցն ՌՃՀԷ (1177)
Թուին շինուած են Շղթայակիր Գը-
րիգոր Պատրիարքի և Հաննէ վար-
դապետի ժամանակ ։ Այս տեղ
Աւագ—Սեղանի պատին ճիշդ ետե-
ւը եղած ճանապարհի յատակն՝ ե-
կեղեցւոյ իւզատան տանիքն է, ուր
գեանէն 2 կանգունի չափ բարձր՝
դէպ 'ի արեւելք պատին երեսը զե-
տեղուած կ'երեւի մի փոքրիկ կլորակ
ձերմակ մարմարեայ խաչ — քար՝ ա-
ռանց արձանագրի, զոր անցուդարձ
չ բարեպաշտ հաւատացեալք կը
մտուրեն, աւանդութեամբ կ'ը-
թէ՝ Հեթում Թագաւորի գե-
ւնանն աստ է, սակայն այս աւան-

դուժիւնն հաստատող գրաւոր ս' և
է վկայութիւն մը չ'ունինք :

Բայց պէտք է յիշել միայն թէ
Ս. Յակովբայ Աւագ - Սեղանի այս
պատն՝ վերուստ 'ի վայր՝ և Ս. Էջմի-
ածնի կամարներու հանդերձ ոտքե-
րովն (որ Եղիազար կաթողիկոսէն ա-
ռաջ բաց գաւիթ էր) եղած շինու-
թեանց քարերն՝ թէ՛ շինութեամբ,
թէ՛ քարերու տաշուածքներով եւ
թէ՛ տեսակովն, բոլորովին յար եւ
նման են վերոյիշեալ Սուրբ Թորոս
Եկեղեցւոյ կից « Հի-Ռ-Մ Բագա-որի
« Է-Է-Է » ըսուած երկու սենեակ-
ներու հիւսիսային երեսի պատի շի-
նութեանց, որովհետեւ ըստ աւան-
դութեան՝ կ'ըսուի թէ՛ այդ երկու
սենեակներն և Ս. Յակովբայ Աւագ
խորանի պատն դէպ 'ի արեւելք ընդ-
արձակել և շինել տուողն՝ եւ Պողոս
ու Պետրոսի մատուռներն աւելցնու-
ող Հեթում թագաւորն եղած է
Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Մտեփաննոս
Եկեղեցւոյ տանիսներու արեւմտեա

ծայրէն յայտնի կ'երեւի այս հին և նոր շինութեանց կցուած տեղն ու տարբերութիւնը :

Ինչպէս իրենց տեղը յիշեցինք նոյն բարեպաշտ Թագաւորն եղած է նաեւ Ս. Յարութեան տաճարի Մնարից կոչուած տեղւոյն մատուռը՝ և Ս. Աստուածածնի գերեզմանի աւրեւմտեան դրան կից դբսի Հայոց սեղանը շինել տուողն :

Յիշեալ Հեթում Թագաւորն՝ Լեւոն Գ. ի որդին է, որ Թաթարաց հետ երուսաղէմը առաւ եւ մեծահանդէս տօն կատարեց. Երուսաղէմայ մէջ, ինչպէս կը յիշատակուի Համթեցի Մինաս վարդապետի գրած « Համառօտ Պատմութիւն Թագաւորացն Հայոց և Հռովմայեցւոց » 52 և 160. Եւ « Հեթում պատմիչ » 47, 48 երեւներուն . Եւ յԱկանց « ապատի Գրիգոր վարդապետէ շաղդրեալ » Պատմ. Թաթարաց » աւելն գրքին մէջ :

Յորենի ամբարանոցի ներքին

գրան արեւելեան կողմը բոլորակ
թաչ-քար մը կայ, հետեւեալ ար-
ձանագրութեամբ՝

ԻԱԶՍ Է ՈՎԱԿԻՄԱ ԵՒ ԱՆՆԱՅԻ ՅԱՆԷՆ
Է ՈՒՐ ԾՆԱԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Այս թաչ-քարին եզերքը ար-
ձանագրութիւն մ' ալ կայ հետե-
ւեալ կերպիւ՝

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԻԱԶՍ ԳՐԻԳՈՐ
ՀԱՅՐԱԳԵՏԻՆ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՄԻԱԲԱ-
ՆԻՑ ՈՐ ՇԻՆԵԱՑ ՅՈՐԵՆԱՏՈՒՆՍ ՔՎԻՆ
ՌՃՀԷ (1177) ԻՆ

Յորեմախէն հարաւակողմը շե-
նուած է Նոր Զարգաթ ըսուած փա-
ռաւոր յարկը, չորս գեղեցիկ սենե-
կով եւ առանձին Լիվայով, զոր կի-
րակոս Պատրիարք շինել տուած է
1849 ին :

Ճանապարհը շարունակելով Ս.
Յակովբայ պարսպին տակովը, ձախ
կողմերնիս ձգելով Հաննէ և Իլլիք թ-
լեր, դէպ 'ի աջ դին կ'եննենք վա-
քին արտաքին մեծ գաւիթը, և դ
մացնիս կ'երեւի խինջաձեւ քար

չէն և երկաթի ճազով սանդուխ մի ,
ուր կան երկու սենեակք , որոնք Պա
ղոս պատրիարքի կառավարչութեան
ժամանակ շինուեցան :

Այս սանդուղքին հարաւակող
մը կ'իյնայ Հոգեբանը , զոր արդէն
եկած ժամանակ տեսանք : Հոգետան
աջ կողմը երկաթի վանդակներով
պատսպարուած լայն արձակ տեղ
մի կ'երեւի , զոր Եղիազար Կաթու
ղեկոսն շինել տուած է ՌձԻԴ (1124)
Թուին Հայոց հանդերձ վրայի Թա
ղերով , այս տեղս հին ժամանակ ա
խոռ էր , որ յետոյ մէկ մասն հիւ
սանոց եղաւ , և մէկ մեծ մասն ալ
փայտատուն , զոր 1866 ին Ամենա
պատիւ Եսայի Պատրիարքը նորոգե
լով՝ հոս փոխադրեց Տղարանը : Հինգ
մասի բաժնուած է , Ա . մասն է գրա
չարից տեղը , Բ . տպելու գործարա
ն , Գ . կազմարանը , Դ . ձուլարանը
վիմագրատունը և Ե . ընդարձակ
առջարանը . սոյն վերջին երկու մա
րը շինուած են 'ի Յիշատակ Քա

լասցի մեծապատիւ Մահտեսի Յակովբ Էֆէնտի Աշըգեան՝ որ յԱղէքսանդրիա : Յիշեալ ընդարձակ յարկին վրան՝ դէպ ՚ի գաւիթին վրայ է՝ Պէտար Լաղը , եւ անոր ետեւի կողմը՝ Թոտար Լաղը , որու պատուհանները Տպարանի պարտիզին վրայ կը նային , զոր առաջ Պատրիարքաց յատկացեալ պարտէզ էր , եւ զոր Հաննէ ՚Աբսի պարիզ կը կոչէ : Տպարանի մուտքը սենեակ մի կայ ուր տեղ կը ծախուին տպուած բոլոր գիրքերը :

Սուրբ Յակովբայ վանուց միւս մասերն ու թաղերը զանց կ'ընեմք այս տեղ ստորագրել , սրովհետեւ ուխտաւորք ինքնին կրնան շրջագալ յել և տեղեկութիւններ ստանալ : Բայց չեմք կրնար առանց յիշատակութեան թողուլ արդի հոյակապ Պատրիարքարանը՝ զոր ՚ի հիմանէ շինել տուաւ Զմիւռնիացի Յովհաննէս Արքազան Պատրիարքը 1853ին Ասոր ճանապարհն Սուրբ Յակով

բայ գաւթին մէջէն է , ուր կ'ե-
րեւին քարեայ աստիճաններ հա-
րաւային պատին մէջ արեւմտեան
անկիւնը , ուրկէ կ'ելնուի նախ առ-
ջ Մինասայ խողը որ Պօղոս Պատրի-
արքի կառավարչութեան ժամանակ
շինուած է : Աստիճաններէն վեր
ելնելուդ՝ դիմացը կ'երեւի Պատրի-
արքարանին մեծ գուռը վրան Յի-
շատակարանով : Այս գոնէն ներս
մտնելով և քանի մի ոտք մարմարեայ
աստիճաններէ վեր ելնելով՝ դիմա-
ցրնիս ընդարձակ սենեակ մի կայ
փայտեայ յարկով , որ սյգմ Խոր-
հրդարան է Տնօրէն Խորհրդոյն ,
աջ կողմերնիս փառաւոր գուռ մի է ,
ուրկէ կը մտնուի ընդարձակ սրահը ,
որու երկայնութիւնն 21 մեդր է և
լայնութիւնը 7 ¹/₂ , մէջտեղը գեղե-
ցիկ գմբէթով :

Սրահը զարդարուած է Թուրքիոյ
էհապեաի , և Անգղիոյ , Աւստրի-
 , Գերմանիոյ , Ռուսիոյ կայսերաց
կայսրուհեաց արքայանուէր մե-

ճաղիր կենդանագիրներով, ինչպէս նաեւ Տ. Յակովբոս. Տ. Յովհաննէս և ներկայ Տ. Եսայի Սրբազան Պատրիարքաց' Լազարեանց իշխաններու՝ և այլ զանազան պատկերներով:

Աջ ու ձախ կողմի դէմ առ դէմ եղած երկու սենեակներն Վեհարան են, որոց մէջ կայ պահարան մի և գրքատուն մի՝ ձեռագիր և տպագիր գրեանց: Աջ կողմի սենեկին պատուհանները սուրբ Յակովբայ վանուց արտաքին հրապարակին և աւագ դրան վրայ կը նային, նոյն կարգի երկրորդ դռան ալ դարձեալ սենեակ մի է որ պարտիզին վրայ կը նայի: Ձախ կողմի վեհարանին քովի երկրորդ դռնէն, ուր տեղ փոքր սենեակ մի եւս կայ իբր պահարան, ճանապարհ ունի նաեւ ստորին յարկը իջնելու, որ քանի մի մասերու բաժնուած է, հոն է նա՛ բաղանիքը: Վարի յարկը երդուռ ունի, մին ՚ի պարտէզ ելնլու և երկուսն ՚ի փողոց, որոնց մ

կամարին տակ կը բացուի , ըստ որում յիշեալ Պատրիարքարանը շինուած է մէկ մասը վանքին մէջ եւ միւս մասը պարտիզին վրայ , որոնց մէջ տեղն է փողոց , և փողոցին վրայ դարձած է կամարը , որով երկու մասերը իրարու հետ կը միանայ :

Հրապարակին վրայ վանուց դրան առջեւի պարտիզին պարիսպը Ամեն . Տ . Եսայի Ս . Պատրիարքը ուղիղ գծի վրայ նոր կանգնել տալով , 5 խանութ ալ շինել տուաւ ոմանց միաբանից ծախիւքը , եւ հիւսիսային հին կամարին տակն ալ , որու վրայ է Սեղանատունը եւ Գարպասատունը , ուրիշ երկու փոքր խանութ և վեց մեծ ու ընդարձակ շտեմարաններ շինել տուաւ , որոնց վերջին կամարաբերնին կից եղածն է վանքին Դեղարանը . նոյնպէս հին գինետունը յտատունի փոխելով՝ երկու դուռ մնալ տուաւ , մին յիշեալ կամարն տակ՝ և միւսն Դեղարանին գիւղի փողոցին մէջ :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԱՆՍ ՍՈՒՐԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻ
ԵՒ ՔԱՂԱՔԻՍ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒԱԾ
ՈՒՐԻՇ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵՐԸ

Սուրբ Յակովբայ մեծ դաւթին
դէպ ՚ի հարաւակողմի մէկ անկիւնը
երկու կամար կ'երևին, ասոնց վրայի
սենեակներն Եաղուպ աղայի Չար-
տախն է որ այժմ Պզտիկ Չարպաի կ'ը-
սուի, ձախ կողմի կիսակամարին տա-
կէն Պահճալը խաղը կ'երթուի, զոր Կի-
րակոս պատրիարքն շինել տուած է
1848 ին՝ եւ որուն հիմերը կառու-
ցուած էին Չարպարիա Պատրիարքի
ժամանակ, այս թագի դրան դիմացի
ճանապարհէն կ'երթուի կրատունը
(Քիլէճկանէ) որ բաւական ընդարձակ
շինուածք մ'է, ուր կիր կը պահուի
վանքին շինութեանց համար. իս-
աջ կողմի կամարին տակ երկաթեպ
փոքր դուռ մի կը տեսնուի, այ
դռնէն ելնելով կ'երթուի Սուրբ Հր-

բախտի վանքը : Բայց մենք դեռ հոն չգնացած , ճանապարհին վրայ երկու նոր շէնքերուն այցելութիւն ընենք :

Յիշեալ երկաթի դռնէն դուրս նեղ շաւիղն առաջ երթալով դիմաց նիս անմիջապէս նոր շէնք մի կ'ելնէ թեղօջի ծառերով շրջապատուած . վրայի յիշատակարանը մեզ կ'իմացը նէ Զամ-խալ ըլլալն , որ Զմիւռնիացի Յովհաննէս պատրիարքի օրով շէնուեցաւ 1852ին , եւ թէպէտ այն ժամանակ իւր ուսումնական նպատակին չծառայեց , իսկ հիմայ ներկայ Արքազան Պատրիարքին տնօրինութեամբը ձեմարանին մէկ մասը կը կազմէ , և ժառանգաւոր աշակերտաց հանգստարան է , կրկնայարկ է եւ կը պարունակէ 45 սենեակ . զատ են ննջարաններն ու դասարանները , սեղանատունն և այլն :

Ասոր արեւելեան կողմի փաւաւոր ու հոյակապ շէնքն է բուն ճարան կոչուածը , որուն ձեւը շատ

նմանութիւն ունի կ'ըսեն Գաղղիա
ցիբ Փարիզու Սորպոնին : Տասը մար-
մարեայ լայնարձակ աստիճաններէ
վեր կ'ելնուի : Ճեմարանի ներքին
ձեւն է խաչաձեւ , չորս անկիւնը
չորս փառաւոր սենեակներ բռնած
են , եւ կեդրոնը Կմբէթ մի ունի .
երեք թեւերուն մէջ , դէպ 'ի ճա-
կատը երեքական ընդարձակ պատու-
հաններ և երկու կողմերը չորս չորս
դարաններ կան ասպակափեղկերով ,
որոնց մէջ կը պարունակին հնու-
թիւնները , իւրաքանչիւր ըստ իւր
տեսակին կարգաւ զետեղուած դա-
րաններուն մէջ . յիշեալ հնութեանց
եւ թանկագին նիւթոց մէկ մասը
Հնդկաստանի Ազգայնոց առատա-
ձեռնութեան շնորհքն է , զոր Հընդ-
կաստանի նուիրակ Գեր . Ներսէս
Մայրազոյն վարդապետը՝ այժմ Ե-
պիսկոպոս՝ հետը բերաւ 1870ին
Ճեմարանէն դուրս արտաքին մե-
հրապարակը , ճանապարհ է դէ-
'ի Ս . Հրեշտկապետի վանք երթալու

և տախտակեայ միափեղկ դռնէ մի անցնելով անել փողոցի մէջ, և դիմացը երկաթեայ փոքր ու ցած դուռ մի կայ, որ է յիշեալ վանքին դուռը, փողոցին հարաւային ծայրը գտնուած միափեղկ դռնէ 'ի զատ ուրիշ փողոցադուռ մի կայ տախտակեայ նորաչէն, որ դէպ 'ի Փրկչադուռը (¹) կը հանէ : Վանքին դռնէն ներս մտնելով, դէպ 'ի աջ կողմը բաց դուռ մի կայ որ եկեղեցին կը հանէ՝ ձախ կողմին վրայ : Երկու մասի բաժնուած է, առաջինը կանանց կայնելու տեղն է, ուր կայ պատարագամատոյց սեղան մի Չարչարանաց Տեառքն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ մկրտարան մի գեղեցիկ՝ յիշատակ Տաշճի-պաշի մահտեսի Վարդան Աղայի : Երկրորդ մասն է բուն տաճարը երեք խորանաւ, նուիրեալ անուն սրբոց Հրեշտակապետաց,

(¹) Փրկչադրան քով պարսպին ներքին կողմին Արևմտեց մը կար որ այժմ փոխադրուած է դպէն գուրս Յորայ-կորին քովը :

ձախակողմեան դատին մէջն է աւան-
 դատունը , ուր 1725 ին Գրիգոր
 Նղթայակիր Պատրիարքը տեղը մեծ-
 ցրնելով սեղան մի կանգնեց յա-
 նուն Հռիփսիմէ կուսին : Տաճարին
 հիւփսակողմն արեւմտեան անկիւ-
 նը պատին մէջ ուրիշ սեղան մի կայ
 Գլխադրի մատրան ձեւով , որ է
 Բրիսպոսի առաջին բանօր : Վասն զի
 ըստ պատմութեան Ս. Աւետարանի ,
 սոյն տեղս Աննա քահանայապետի
 տունն ըլլալով , Տէրն մեր Յիսուս
 Բրիստոսը իւր մատնութենէ յետոյ
 Աղբիւսաց գունէն (Պապ - ը - Մաղարդէ)
 ներս մտցրնելով , ուղղապէս բերին
 նախ յիշեալ քահանայապետին տու-
 նը , և մինչեւ որ նորա ատեանն հա-
 նեն , գաւիթը Ձիկնի ծառի մի կայե-
 ցին , և հոն ապտակ մի կերաւ քահա-
 նայապետին ծառայէն . Յով . ԺԸ . 22 :
 Բանտին կից է գրեթէ դրոսի կողմէ՝
 ձիթենիին տեղը , որու արմատը դե-
 կը մնայ և հիմակ նորա շառաւիղնե-
 րէն մեծցած ծառացած են , և այ

պատճառաւ Արարացիք վանքին Տէր
 Էլ-Չէյն-նէ՛ այսինքն վանք Ձիթե-
 նւոյ՝ կը կոչեն. Ձիթենիին քով քանի
 մի խոշոր քարեր եւս կը տեսնուին,
 որ Աննայի ժամանակէն մնացած են,
 յորոց մէկը՝ որ բերանի սէս բաց-
 ուած է Ուաննայի քար կը կոչուի.
 Ղ. 1. ԺԹ. 20. բայց այլք աւելի հա-
 ւանական կը համարեն պատառեալ
 քարերէն լինելն. Մարտի. Ի. 51.

Ս. Հրեշտակապետի եկեղեցւոյ տե-
 ղւոյն համար աւանդութիւն մը կայ
 որ կ'ըսուի թէ՛ Դաւիթ Մարգարէն
 այս տեղէն տեսաւ Յերուսացի Ռու-
 նային կալին քովը՝ կոտորած ընող՝
 Աստուծոյ Հրեշտակը, որ երկրին ու
 երկինքին մէջ տեղ կայնած ձեռքի
 սուրն Նրուսաղէմի վրայ երկնցու-
 ցած էր, Դաւիթ ու ծերերը քուր-
 ձեր հագած՝ երեսնուն վրայ ինկան
 (1). Բ. Թագ. ԻԴ. 16, 17. և Ա. Մնայ.
 . 15. 16.

(1) Այս մասին 1835 թուականին Նրուսա-
 յարուած Գովէտի Յարսի 26 երեսին մէջ

Այս եկեղեցւոյս գոյութիւնը
ժամանակակից է սուրբ Տեղեաց շե-
նութեանը . ինչպէս Կայիափայի սու-
նը (Ս . Փրկիչ), նոյնպէս և ոյս տեղս
անյիշատակ ժամանակէ 'ի վեր Հայոց
սեփականած է . և ասոնց հիմնադր-
րութիւնը Աբգարու կնոջ Հեղինէ
Թագուհիէն կը կարծուի , որ առա-
ջին հիմնադիր է սուրբ Տեղեաց . և
որովհետեւ Տիտոսի ժամանակ Սիօնի
վերայ կառուցեալ շէնքերուն մէկ
մասը կանգուն մնացին , այս տեղ-

դռնուած հետեւեալ Տաճկերէն ոտանաւորն եւս
սոսա կը գնենք :

Հրեշտակապետ քիլիսեսի

Իսանըն իւք ղընտան եերի .

Պու սուր օլ Անանըն պէյթի

Պի օլ վազըթ սեր քեահինաի :

Պունտէ տիր Զէյթուն սէճերի

Պի թէնլէ պաղլանար Պարի :

Թէրքի տիւնեա գրզ վէ դարի

Անտէ հախմիշ վեգանի :

Տաճուտ անտէն Մէլայիքի

Կեօրտիւ տէնիր դաղէպ վազթի .

Ու թի գրքարաի ինսանի

Բաթ խեզթիւ թեօպէ տէտի :

աւանքս եւս այն ժամանակէն ՚ի վեր
 թէ՛ յայտնի և թէ՛ գաղտուկ կը պահ-
 պանուէին Հայ կրօնաւորաց և բա-
 րեպաշտ առանձնացելոց ձեռօք ,
 մինչեւ յերկրորդ Հեղինէ՝ մայրն
 Մեծին Կոստանդիանոսի . այս կար-
 գին մէջ է նաեւ Սուրբ Յակովբայ
 եկեղեցին :

Սուրբ Հրեշտակապետի վանուց
 մէջ Կիլիկիոյ Թագաւորք եւս ըստ
 իւրեանց կարգի նորոգութիւններ
 ըրած են , ինչպէս Լեւոն Գ. Թա-
 գաւոր Հայոց ՁԼԵ (1286) Թուա-
 կանին ⁽¹⁾ պարիսպը շինել տուած է ,
 ըստ Յիշատակարանին գրեալ սուրբ
 Յակովբայ Եկեղեցւոյն մոյթին վրայ :
 Վերջին անգամի շինութիւններ և
 նորոգութիւններ եղած են Գրիգոր
 Շղթայակիր Հայրապետին օրով , և
 1848 ին Կիրակոս Պատրիարք Աւագ
 Կորանին խաչկալն ոսկէզօծել տը-

ււ :

(1) Նոյն է սա որ սուրբ Թէոփորոսի եկեղե-
 ց եւս շինց , ինչպէս վերը պատմեցինք :

Սոյն վանուցս մէջ պատասխարուեցան ժամանակ մի Լատին կրօնաւորք Ս. Սիօնի վանքէն վննտուելէն յետոյ , մինչեւ որ Բ. Գրան հաճութեամբ հիմակուան իրենց Ս. Փրկիչ քսուած վանքը ստացան , որ յառաջագոյն Վրաց վանք էր Սուրբ Յովհաննու անուամբ :

Սուրբ Հրեշտակապետի վանուց մէջ կրքնակին Մայրապետք և յաջ խարհէ մեկուսացեալ հաւատաւոր կանայք , որոնք Ս. Յակովբայ միաբանից պիտոյիցը կը ծառայեն եւ ինամբ կը տանին նոցա մայրաբարուենին իւրեանց առանձին գլխաւոր մի՛ իրենց մէջէն ընտրուած , որ Տնտես կ'անուանի : Գարձեալ Եկեղեցին Տեսուչ վարդապետի մի ձեռք կը կառավարուի , եւ հոս կը մատակարարուի քաղաքի Հայ Ժողովըրդոց հոգեւոր պէտքերը :

Այս վանքս երկու դուռ ունի բաց անկէ ուսկէ մտանք , երկրորդուսն է հիւսիսակողմը՝ նոյնպէ

երկաթեայ և ցած, ու քաղաքի ժողովրդոց թաղերը կը հանէ, ուրիշ երրորդ դռնէ մի անցնելէ յետոյ : Այս երկու վերջին դռներուն մէջ տեղի անցքին մէջ աստիճաններով ելնելու յարկ մի կը տեսնուի, որ Քաղաքացի օրիորդաց Դպրոցն է, 1861 ին հիմնադրեալ ծախիւք Նախըւանցի բարեպաշտ Շուլդովեան մահտեսի Կարապետ Աղայի . 40 ի չափ աշակերտուհիք կը գտնուին . որոնք բաց ՚ի տեսակ տեսակ ասղնէգործութենէ՝ կ'ուսանին իրենց մայրենի լեզուին քերականութիւնը, քրիստոնէական վարդապետութիւն եւ այլն :

Քաղաքիս մէջ գտնուած և պատմական նշանակութիւն ունեցող տեղերն են հետեւեալները .

Ա. Ատրաոյ Չմիչ : Սուրբ Հրեշտակապետի վանուց երկրորդ արտան դռնէն դուրս ուղղակի երթալ և աջակողմը փողոց մի թողլով, 'րորդ անել փողոց մի կը հանդի-

պի նոյն կողմը, ուր տեղ է Յունաց յա
 նուն Ս. Գէորգայ փոքրիկ վանքը, որ
 նոր հաստատութիւն է և չունի ոչ
 պատմական և ոչ տեղագրական կա
 րեւորութիւն մի: Մենք նորա կից
 միւս փողոցն ալ աջ դիմելու թողլով
 եւ դէպ 'ի ձախ կողմը ծռուելով՝
 Ս. Յակովբայ պարսպին պատին տա
 կով շարունակենք ճամբանիս, ուր
 քառուղի փողոցաբերան մի կը հան
 դիպի. դարձեալ շարունակելով դէպ
 'ի հիւսիսային փողոցին մէջ և երկու
 կամարի տակէն անցնելով և յետոյ
 դէպ 'ի արեւելք ծռուելով աջ կող
 մերնիս անկիւնացեալ տեղը երկա
 թեայ միջակ դուռ մի կ'երնէ, այս
 է Ասորոյ վանքը: Այս տեղ Յովհան
 նու՝ Մարկոս կոչեցեալի մօրը տունն
 էր, ուր Պետրոս առաքեալ բանաէն
 Հրեշտակի ձեռքը ելնելով և պարու
 պաղռնէն անցնելով եկաւ դուռ
 զարկաւ, երբ հաւատացեալք ներ
 սը ժողովուած իրեն համար ազօթ
 կ'ընէին, եւ աղախին մի իմանալու

դրան զարնելը եւ ճանչնալով Պետ-
րոսի ձայնը՝ ուրախութենէն ներս
վազեց լուր տալու, որոնք թէպէտ
չէին հաւատար, բայց երբ դուռը
խրարու վրայ կը զարնուէր, բացին
ու տեսնելով զՊետրոս զարմացան .
Գործք. ԺԲ. 1—19 .

Սոյն եկեղեցւոյս շինութիւնն ալ
Թագաւորական է, նուիրեալ յա-
նուն Սուրբ Աստուածածնի : Գրի-
գոր Շղթայակրի ժամանակ Հայոց
միաբանութեան ձեռքն էր սոյն վան-
քը պարտուց փոխարէն գրաւ առ-
նուած, ուրիշ ժամանակներ եւս
Ասորիք Հայոց հետեւակ կամ նոցա
պաշտպանութեան ներքեւ լինելով,
իրենցմէ միաբան չգտնուած ատեն
Հայք կը հոգային եկեղեցւոյն .
1727 ին Գրիգոր Հայրապետ Շըղ-
թայակիր նորոգելով սպիտակացոյց
ոյն, եւ 1831 թուականին Պողոս
ատրիարքի կառավարչութեան ժա-
ննակ կրկին անգամ նորոգուելով
փտակացաւ Հայոց ձեռք որ մին-

չեւ մեր օրերը տակաւին Հայագիր Յիշատակարաններ կային, իսկ իւրեանց վերջին Ապա—ը—նուր եւ Քէորգ Եպիսկոպոսներն հետզհետէ զանոնք եղծանելով Ասորերէն գրել տուին, եւ ուրիշ նորոգութիւններ եւս ըրին: Երկու կամ երեք վիարան և եթ ունին, իսկ ժողովուրդ վիայն մէկ տնուոր:

Բ. Երկաթի Դո—ուր: Ասորւոց վանքէն դէպ 'ի հիւսիս ուղղելով, ձախ կողմին վրայ Անգղիացւոց հիւանդանոցը կայ, Հրէից ազգին համար հաստատուած, որոնց դարձին համար մեծ հոգ ու խնամք կը տարուի բաւական ժամանակէ 'ի վեր: Յառաջ գնալով կամարի մի տակէն մինչեւ ծայրը, անկիւնագլուխը հին ու քանդակածոյ սիւնի մի կտոր կը տեսնուի, Հաննէ վարդապետ այս տեղս կը դնէ քաղաքին Երկաթի Դո—ուր, ուսկէ Տիրոջն Հրեշտակը Պետրոս առաքեալն անցընելով քաղաքի մէջ մտցուց ու ինքն աներեւոյթ է

դաւ , եւ Պետրոս գնաց Մարկոսի մօրը տունը , ինչպէս քիչ մը վերը պատմեցինք : Իսկ Լատին պատմա- գիրք այս երկաթի դրան տեղը կը նշանակեն աջակողմեան փողոցին ծայրը դիմացի պատին երեսը տես- նուած հին ու խոշոր քարերով շէ- նուած կամարը , որ հիմակ գետինը քարձրանալով՝ կամարին վերի մասը միայն կ'երեւի :

Տասն և չորս տարի յառաջ 1870 ին Անգղիական հնախուզական ընկե- րութեան կողմէ գիտնական ճար- տարապետ մի ուրիշ շատ տեղերէ 'ի զատ՝ այս տեղս ալ փորելով , հին շէնքեր և խցի նման յարկեր գտաւ տակը :

Գ. Ս. Յարոլիան քաճարի նախադրումն : Ասկէ գէպ 'ի հիւսիսային փողոցն ուղղելով և մասվաճառաց կամ փե- տեզակաց շուկայէն անցնելով ուղ- ակի կ'ելնենք Մութ շուկային մէջ , ուր երկրորդ այցելութեան ժամա- ակ տեսանք Սուրբ Յարութեան

Տաճարի Նախագրան տեղը , որոյ 'ի նշան կանգուն կը մնան երկու հին ու մաշուած սիւներ : Աստիճաններէն վեր ելած ժամանակնիս , որ միշտ դէպ 'ի աջ դին շեղելով կ'երևնուի , ձախ դին սլատով հիւտուած գետին մի կ'երևի , այս տեղս 1860ին Ռուսք Ղպտուոց վախճանեալ քահանայէն գնեցին եւ սակայն արդի Ղպտի եպիսկոպոսը կ'օւզէ զայն ետ առնուլ իբր ազգային ստացուածք : Յիշեալ գետնոյն մէջ կ'երեւի Հրէից Թագաւորութեան ժամանակի քաղաքին երկրորդ պարսպէն մնացեալ աւերակ մասեր սարսափելի մեծ քարերով շինուած :

Ի. Ղպտուոց վանք , Ռսկեհոյ և Հայկելոյ վանք : Գրեթէ 100 մեղր առաջ երթալով անել ճանապարհին մէջ , աջ դին կանգուն սիւն մի կայ , որ Խաչի ճանապարհին նշանակեալ մէկ տեղն է : Այս տեղ երեք դուռ կ'երևին , դէպ 'ի ճակատն եղած մեգուռը Ղպտուոց վանքին է , զոր 1870/

նորոգեցին , եւ բաց ՚ի եկեղեցիէն
 գեղեցիկ ու բարձրագիր Առաջնորդ
 դարան մի եւս կառուցին : Աջ կողմի
 մի դռնէն Ռիէհոր կ'իջնուի , զոր
 Լատինք սուրբ Հեղինէի գանձա-
 տունը կը կոչեն , և նա շինել սոր-
 ւած է : Ռսկէհոր կամ գանձատուն
 կոչուելուն պատճառը առասպելա-
 կան կը համարուի : Լատինք կ'ըսեն
 թէ յիշեալ Թագուհին իւր Թքովը
 հողը քարացրնելով ոսկի կը գոյա-
 ցրնէր , և մշակները կը վարձատրէր
 առատօրէն : Չախ կողմի դուռը Հա-
 պիշի վանքն է . եւ անմիջապէս տես-
 նուած բակի նման քարայտակը
 Հայոց Ս . Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ
 տանիսն է , որու մէջ տեղը բարձրա-
 ցած է յիշեալ եկեղեցւոյն գմբէթը
 հանդերձ պատուհանօք : Հապէշից
 վանքն աւերակաց կոյտ մի է , եւ
 այսնի ցոյց կուտայ բնակողաց
 եղձութիւնը , որոնց օրասահիկ ա-
 ուրն սւ հացն անգամ Հայոց միա-
 անութիւնը կը հոգայ :

Սոյն վանքը Սուրբ Յարութեան տաճարի արեւելակողմը կ'իյնայ, ուր կեց լաւ կ'երեւի հին տաճարին մասերը, որոնց վրայ խնայած է ժամանակը իւր աւերիչ ձեռքն երկրնցընել: Զորրորդ դարուն այս վանքիս տեղն ալ Սուրբ Յարութեան Տաճարին մէջը պարունակուած էր: Քրմբէթին և աւերակներուն մէջտեղը Հապէճք թիթենի մի ցոյց կուտան, քուրջերու կտորներով զարդարուած, որու համար կ'ըսեն թէ՛ Հայր Աբրահամ սցս տեղ ուզեց գոհել իւր միածին որդին:

Ե. Գաղառնի վանք: Ասկէ կրկին ետ դառնալով Տաճարին Նախագուն ըսած տեղերնիս, սիւներուն քովէն վար իջնելով և Մուսթշուկային մէջ ուղղուելով աջ կողմերնիս ելած առջի փողոցին՝ մէջ մտնենք, որոյ ուղղութիւնն է արեւմուտքէն դէպ 'ի յարեւելք Ներս մտած ժամանակ աջ թեւն նուս վրայի առաջին շէնքը հին:

կեղեցի մի է , որոյ անուներ ծանօթ չէ , բայց անտարակոյս կը թուի մեզ որ Գաղանի վանք ըսածն է այս , կաւ ուղեկալ յանուն սուրբ Հռիփսիմէի եւ Գայիանէի , որ Հայոց ունեցած 70 վանուց 21րն էր , որոյ համար գրուած է թէ Սուրբ Յարութեան դրան քովն է :

2. Դիւոյն Հեղինէի Խալկիներուն պեղք : Յիշեալ փողոցէն ուղղակի զառի վայր երթալով աջ կողմերնիս մեծ կակ դուռ մի կայ , որ ըստ ուսմկաց Դիւոյն Հեղինէի Խալկիներուն պեղք կ'ըսուի , և ըստ Լատինաց՝ Նորա հիւրանոցը կը կոչուի , իսկ Արաբացիք Թէփե-եւ-Թասեփ կ'անուանեն . ժամանակ մի հիւանդանոց էր , բայց հիմակ երբեմն միայն աղքատաց համար ապուր կ'եփեն , ուր դեռ հին ժամանակէ մնացած երեք խալկին 1-սն ահագին մեծութեամբ , որ յանուն Դիւոյն Հեղինէի կը յիշուին . Եւրովհետեւ հաւաստագոյն կարծեօք յն հաստատութիւնն Աբգարու

կնոջ Հեղինէի պալատին տեղւոյն վրայ է , որ Ակոյ լերան վրայ կը գտնուէր , և նա էր որ սովու ժա մանակ աղքատաց համար ցորեն բերել տալով բաժնեց ու խնամք տարաւ , 'ի յիշատակ սոյն մարդա սիրական գործոյն մնացած է այնքան դարերէ 'ի վեր իւր պալատին մէջ սոյն անջնջելի նշանը եւ ճշմարիտ բրիստոնէութեան օրինակը :

Շատ դարերէ յետոյ Ռոքսելան Սուլթանուհին որ Սուլթան Սէլիմի որդւոյն Սուլթան Սիւլէյմանի սիրուհին էր , նորոգել տուած է այս մարդասիրական հաստատութիւնն , և Սիւլէյման անոր մշտնջենաւորութեան համար Պէյթճէլէ գիւղի Բեթլեհէմի և Սէլովամայ եկամուտները նոյն տեղւոյն շնորհած էր , թէպէտ մինչեւ ցայսօր՝ բաւական վաճֆներ ունի , բայց աղքատներն կերակրելու համար բաւական իդ նամք չտարուիր :

Թէ սոյն Թէպիէի դուռը եւ թ

փողոցին նոյն կարգին վրայ գտնուած քանի մի շէնքերը որ հիմակ էֆէն տիներու տուներ են , եւ որ այժմ տեղական կառավարութեան ապարանն ևս այս կարգի շէնքերուն մէջն է , բաւական հնութիւններ ունին , շատ տներուն ճակատը շքաքարով յօրինուած են , եւ բաւական ճարտարապետական են , որոնք մինչեւ Խաչակրաց ժամանակ կը հասնին :

Է. Սալեհապիի Գարոյ և Այն-Սեպիլ Դշխոյն Հեղինէի հիւրանոցէն կամ Թեթիէն ելնելով եւ դէպ ՚ի արեւելք ճանապարհը շարունակելով կը հասնինք քառուղի փողոցի բերանը , որուն ձախակողմեան հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը՝ հնաշէն Մեթրէի մի կայ Տաճկաց , որուն համար կ'ըսուի Թէ՛ Մատթէոս Աւետարանչի տունն էր , և հոս գրեց .

Ռ. Աւետարանը Եբրայեցի լեզուաւ յս չորեքուղի ճանապարհին արեւելեան հիւսիսակողմի անկիւնն ալն Ապիլ մի կայ , արեւելեան ճա

Նապարհը ուղղակի կը տանի Սողոմոնեան Տաճարի Պապ-էլ-Հափի Բ-սուլա՝ դուռը, եւ մեծ ուղին՝ որ Դամասկոսի դրան ճանապարհն է և որ հիւսիսէն դէպ ՚ի հարաւ կ'երկարի Յովսեփոսի լայն հեղեղաբ կոչած լեռանցամէջն է . դէպ ՚ի աջ դին ուղղուելով և ճանապարհին ծայրը հասած Ժամանակնիս բաւական դարուվեր է , և հեղեղատին ծայրն է որ Մակարայեցի իշխանաց հրամանաւ պարսպի աւերակներով լեցուելով Ալ-այ լեռը Սողոմոնի տաճարին հետ միացաւ :

Այս ճանապարհին մէջ՝ ձախ կողմ՝ հին շուկայ մի կ'երեւի , որ աստ է Սողոմոնեան Տաճարի Պապ-էլ-սուլ-ըլ-Խալիլանին (դուռ բամբակի շուկայի) ըսուած դուռն , և սոյն շուկային մէջ՝ Տաճարի դրան մօտ աջակողմն է Միֆի կոչուած բաղնիքն . շուկայէն դուրս ձախ կողմն է Համ-ըլ-Էյն (ախի բաղնիք) որ մեր յինք կը կոչեն նոր բաղնիք , և

բաղնիքէն քիչ մը անդին դէպ ՚ի հա-
բաւ Սեպիւ մը կայ, որ յիշեալ բաղ-
նիքի ակի բաղնիք կոչուիլն այս Սեպիւ
անուանէն առնուած է :

Յիշեալ ճանապարհէն դուրս ել-
նելնուս ձախ դին պզտիկ տուն մի
կ'երեւի գրսի կողմէն քանդակուած,
որ Սալեփպիի Գարոց կը կոչուի, ըստ
որում նա եղեւ հիմնադիր, և այսօր
ալ դարձեալ դպրոց է Մահմետա
կանաց :

Այս տնէն 20 մեդր աւելի ներս՝
Գեղեցիկ աղբիւր մի կը տեսնուի
Այն — Սեպիւ անուամբ, ասոր ջուրը
Աղբիւր կնքեալէն կուգայ, որ նախ
Տաճարը գալով կը թափի եւ յետոյ
անկէ կը բաժնուի :

Այս աղբիւրին հարաւային կողմն
է Դատաստանատունը (Մահիճէն) :
Այս տեղ քարի մէջ փորուած սրն-
ուկի ձեւով տապան մի կար (1) :

(1) Ճիշտ ասոր նման արկղածեւ և քարի մէջ
րուած տապան մի կար Ս. Յակոբայ մեծ
ութի սառնիճին քով դրուած, որ իբրեւ հետոյ

Քաղաւորաց գերեզմաններէն բե-
րուած , որ 1869ին Քաղղիոյ հիւպա-
տոսին խնդրանօք Փարիզու կայսե-
րական Թանգարանը խրկուեցաւ :
Արտաքին բազին մէջ միւսինէ յօ-
րինուած գեղեցիկ աղբիւր մի կը
տեսնուի , որու ջուրը նոյնպէս Աղ-
բիւր կնքեալէն կուգայ :

Այն-Սէպիլէ յարեւելակողմը եւ
կից անոր՝ Սողոմօնեան Տաճարին
Պապ-ըլ-Սիւսիլէ կոչուած դուռն է :

Այն-Սէպիլէն 200 մեդր ետ դառ-
նալով նոյն փողոցին մէջ , երկու
տուն կ'երևին , մին աջ՝ և միւսն ձախ
դին , որոնք Թէպէտեւ խլխլեալ ,
այսու ամենայնիւ նշանաւոր գեղեց-
կութիւն մի ունին : Առաջին տու-
նը , որու դուռը շքաբարով յօրի-
նուած է , Խաչակրաց ժամանակ դրպ-

լուի կը գործածուեր : եւ ապա 1866 Թուոն
տղարանը փոխադրուելով , հոն ալ իբրեւ իւ-
րաւ գործածուեցաւ , ապայն 1868ին հետեւի
Թանգարանը փոխադրուած է ներկայ Եսայի I
Պարսիսըք Հօք հրամանաւ :

րոց էր , այժմ Սայիփի կը կոչուի , և
 Էսաա էֆէնտի Մուֆթի-էլ-Շաֆի-
 հիէ անուն անձինն է : Երկրորդը՝
 որ նոյնպէս թաշակրաց ժամանակ
 դարոց էր օրիորդաց , այսօր դար-
 ձեալ վարժարան է մահմետական
 օղաջոց և Շէյի Իսմայէլ Տանային է ,
 և էլ-Աֆֆի կը կոչուի , յանուն այն
 պարսկուհւոյն որ Սալաէտտինի մէկ
 պաշտօնէին կինն էր և հոս թաղուե-
 ցաւ , ուր կը տեսնուի դեռ գերեզ-
 մանք :

Բ. Հրէից արքայաւորաց Կէր : Յի-
 շեալ տանց առաջնոյն դիմացը փո-
 ղոց մի կայ , ուր չորս բուպէի չափ
 քալելէն յետոյ , միշտ դէպ 'ի ձախ
 գնալով , կը հասնինք Տաճարին սր-
 բըսպին քով , ուր տեղ Հրէայք
 ուրբաթ օրերը աղօթելու և արտա-
 սուելու կուգան , գլուխնին զարնե-
 վ նոյն պարսպին , որուն քանի մի
 սրգ քարերը խիստ հին են եւ , Սո-
 ւմօնի ժամանակէ մնացած կ'երե-
 ն . որոնց մէջ մինչեւ 3 մեդր էր .

կայնութիւնն ունեցող քարեր կան .
 Հրէից այս արարմունքը տեսնելով
 ստուգուած կը համարուի այն ճշգ-
 մարտութիւնը զոր Երեմիայի բեր-
 նով զրուցեց Տէր . “ Զի՞ գոչես 'ի
 վերայ բեկման քո՝ սակայն ոչ արա-
 թից քեզ վախճան . բուռն են ցաւք
 քո . վասն բաղմութեան անօրէնու-
 թեան քո . սաստկացան , մեղք քո
 արարին քեզ զայդ ” . Երեմ . Լ . 15 .
 Ողբայի տեսարան մի է արդարեւ
 այսպիսի ցրուեալ ազգի մի վիճա-
 կը , որոնք աշխարհիս ամէն կողմէն
 խուճէ խուճէ կուգան . իւրեանց ար-
 տասուաց կաթիլները խառնելու նա-
 խահարցը արտասունքին , որոնք տա-
 նեւինը դարերէ 'ի վեր է կը թափեն
 սոյն տեղւոյս վրայ , ոչ ուրիշ բանի
 համար . ըստ մեզ՝ եթէ ոչ մարդա-
 րէին վերոյգրեալ խօսքերը ճշմար-
 տելու :

Այս արտասուաց տեղը սալայւ
 տակեալ բակ մի է 30 մեղք երկայ-
 նութեամբ և 4 մեղք լայնութեամբ :

հիւսիսոյ կողմէն Մահիկէին պատնէս, հարաւէն մասնաւոր անձի մի տունն է, ուր տեղ հին Տաճարի պարսպին դրան մէկ վերնաշէնք կը գտնուի, արեւմուտքէն ուրիշ տուներով ծածկուած է, իսկ արեւելեան կողմն է Տաճարին պարիսպը, այն զոր իրենց արտասուներովն ու համբոյրներով կը պաշտեն ու կը յարգեն :

Թ. Եղլիայի ասպանը: Եւր դաւանարով այս տեղաց մինչև ձախակողմի առաջին փողոցը, անկէ ՚ի հարաւ շեղելով մինչև Հրէից արտասուած տեղւոյն պատին ծայրը, այսինքն՝ Սահրայ Մզկիթի պարսպին հարաւային արեւմտեան անկիւնը, հոն կը տեսնուի Գամուրջի խարխարեալ մասեր, որ յառաջագոյն Դիրքէնի ձորին վրայ ձգուած էր եւ Սոբիւ լեռը Միծ լեռան հետ կցէր: Այս կամուրջը, ինչպէս ընէի, 15 մեզր լայնութիւնն ունի, և Հրէից թագաւորները եւս են հաւանաբար, Արիստա

բուլոս մեծ քահանայապետը կոր-
ծանել տուաւ այս կամուրջը Քրիս-
տոսէ Յի տարի առաջ որպէս զի Պով-
պէոս չկարենայ անկէ Տաճարը մտ-
նելու . Յովնէպ . Ա . 5 : Սոյն կամուր-
ջին մէկ ծայրը Մախֆայեցոց պալատին
կը հասնէր Սիօն լեռան վրայ :

70 մեդր աւելի անդին դէպ ՚ի
հարաւ աղամաթղենեաց երկու ան-
տառներու մէջէ անցնելով Աղբիւ-
սաց դուռը կը հասնուի : Բայց մենք
ետ դառնալով եւ ձախ կողմի առջի
փողոցը մտնելով մինչեւ Սալիֆէ Ը-
սուած տունը հասնինք , անկէ դար-
ձեալ ձախ կողմի ճանապարհը դէպ
՚ի յարեւմուտք առաջ քալենք : Այս
փողոցիս կէսէն սկսելով մինչեւ
ծայրը շուկայ է , ձախ դինիս Հրէից
Թաղը կամ շուկայն է , աջ կողմեր-
նիս տասը քայլաչափ երթալով ձախ
դին Մեծ Ղեկայն (Մուսկէլ-Քիպի
բերանն է , ասոր արեւմտեան ծա-
րը խանութներուն ետեւի կողմն
Եղեկայի առաջնը , որ կրնայ տեսնուլ

բարձր Արճարանին մէջէն, որ աւազակ
նին վրայ կը նայի, և ուրիշ շրջակայ
տուներէն: Այս աւազանին համար՝
չատ հնագէտք՝ Եղեկիա Թագաւորի
չինել տուած և Սփորին ասպան ըսածը
կ'իմանան, ուր վերին աւազանէն
ջրանցք մ' ալ բանալ տուաւ Աս-
րեստանցւոց Սենեքերիմ Թագաւո-
րին գալու ժամանակը, որպէս զի
պաշարման մէջ ջուր ունենան: Վե-
րին աւազան ըսածնիս այժմեան
Յոպիէի Դրան դուրսն եղածն է, Տաճ-
կաց գերեզմանատանց մէջ, եւ ջր-
բանցքը մինչեւ հիմայ կը մնայ նոյն
նպատակին ծառայելով անձրեւաց
յորդութեան ժամանակ:

Ժ. Իս-իլի Բերրը: Յիշեալ Մեծ շու-
կային ծայրը՝ աջ կողմն Մեծ հիւրա-
նոցն է (Հօթէլ), որուն առաջը հրա-
պարակ մի կայ, ուր Ֆելլահ կա-
պք կը նստին բանջարեղէն և փայտ
ախելու: Չախ կողմը դէպ 'ի հարաւ
թթալով դուռ մի կը տեսնուի քանի
պահապան զօրքով պահպանուած:

ասիկայ է քաղաքին բերգը, և ուսմիջ-
 քէն Դաւթի բերը ը կրկոչուի, ըստ որում
 նորա շինել տուած աշտարակին կամ
 պալատին տեղն է . Բ . Թ . Գ . Ե . 7-11 .
 որ սցժժ զինարան է : Քաղաքին բո-
 լոր շէնքերէն բարձր է, մինչեւ
 Սուրբ Յակովբայ գմբէթէն : Հերով-
 դեա մեծը այս տեղս երեք աշտա-
 րակ շինել տուած էր, առաջինն էր
 Հիպոկիոսի ըսուածը, երկրորդը՝
 Մարիամնեայ, երրորդը Փասայելի .
 և այս աշտարակներուն հնութիւն
 ները դեռ մինչեւ ցայսօր կ'երե-
 ւին այն խոշոր զէմ քարերէն, որոնք
 մինչեւ Դաւթի ժամանակէ մնացած
 կը կարծեն գիտնականք : Այս երեք
 աշտարակներէն ՚ի զատ երկու հաւ-
 եւս կան որոնց շինութիւնն ու քա-
 ըրուն մարբութիւնն ալ կը վկայէ
 որ Հերովդէսին ժամանակէն չեն,
 շատ շատ մինչեւ Սուլէյման Բ . կ'եր-
 նեն :

ԺԱ . Խոզմեկի որոնք : Փաղաղի
 ճախ դին Դաւթի բերդին դիմաց՝

է Անգղիացի Եպիսկոպոսական Բու-
 ղոքահաննաց աղօթարանը , որ շի-
 նուած է Հերովդէս մեծի պալատին
 տեղւոյն վրայ : Մոյն աղօթարանին
 քով ետեւի կողմէն դեռ կանգուն
 էր անանուի փոքրիկ եկեղեցի մի յա-
 նուն Յակովբ առաքելոյ որ Եսփո-
 պիէ կը կոչուի : Ասկէ իբր ԵՏ մեզր
 դէպ յարեւմուտք կան երեք փոքր
 մատուռներ ձախ թեւիդ վրայ , նը-
 ւիրեալ յանուն Երից Մարիամանց ,
 որոնց Յիսուս յարութենէն յետոյ
 այս տեղս երեւնալով , ասաց . « Ո՞ղ
 էք » . նոքա ալ մտենալով անոր ոտ-
 քերը պագին ու զինքը պաշտեցին .
 Մատթ . ԻԸ . 9 : Այս տեղւոյն մերա-
 յինք Իւլաբիւրից քուն կ'անուանեն :

ԺԲ . Թովկայ առաքելոյն քան պիղը :
 Ասկէ դուրս ելնելով հասարակ
 ճանապարհին վրայ դէպ 'ի Սուրբ
 սկովբայ վանքն երթալու , կամս-
 ին բերանը հասնելնուս մեր վա-
 ուց Դեղարանին դիմացի փողոցին
 'ջ ձախ դին առաջին դուռը թող-

լով երկրորդ դուռն է թովմայ առա-
 ժեղ քանը տեղը , որ անկեան վրայ
 է : Հաննէ պատմագիր կ'ըսէ թէ՛
 թովմայ առաքելոյն Յիսուսի ձեռօք
 Հնդիկ վաճառականաց ծախուած
 տեղն է . որ և խցէ , հին ժամանակէ
 'ի վեր եկեղեցի էր յանուն թովմայ
 Առաքելոյ , և 200 տարի կայ որ Մահ
 մետականք չնչին պատճառաւ մի
 յափշտակելով իւրացուցած են ,
 բայց հաւատալով թէ նորա մէջ
 կեցողը առանց պատճոյ չմնար՝ լը-
 քեալ թողուցին . եւ վերջին աւե-
 րըն հասած էր , երբ 1865 ին կրկին
 նորոգեցին եւ դուռ մի դրին որ
 միշտ փակ կը մնայ :

Ահա հոս կը լրանայ մեր Հին-
 դերորդ այցելութիւնը :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի ԼԵԱՌՆ ՍՈՒՐԲ ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ

Չիթենեաց լեռն Երուսաղէմի արեւելեան կողմն է , և Արբազան լեռներէն մին , ուրկէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս համբարձաւ յերկինս՝ իւր աշակերտաց քարոզութեան իշխանութիւն շնորհելէն յետոյ , եւ յետ այնորիկ Հաճարձման լեռ կոչուեցաւ Քրիստոնեաց ազգաց քով , զոր Արաբացիք ձեռել-էլ-Դուր կ'անուանեն : Եւ Միջերկրական ծովէն 800 մեդրաչափ բարձր է :

Տխտոս երբ Երուսաղէմը սրաշարելու եկաւ , իւր տաններորդ խուճբը Չիթենեաց լեռան վրայ բանակեցուց . Յովէպ , Ե . 8 :

Նոյնպէս Խաչակրաց ժամանակ Եսնկրետ Չիթենեաց լեռը ելաւ , սկէ լաւ կրնայուի քաղաքին վրայ . յն տեղ հինգ Արաբացի Մահմետաւնք վրան յարձակեցան , որոնցմէ

երեքն սպաննեց և երկուսը փախան։
 Քրիստոսի ունատեղւոյն վրայ
 Հեղինէ Թագուհիի ժամանակէն շե-
 նուած եկեղեցի մը կար . այս եկե-
 ղեցին Պարսից Խոսրոզ Թագաւորի
 յարձակման ժամանակ 616 Թուա-
 կանին կործանեցաւ . Երուսաղէմի
 Զաքարիա Պատրիարքն և Քրիստոսի
 սուրբ Խաչը գերի տարուեցան : Երբ
 Զաքարիայի փոխարէն իբր տեղա-
 պահ Մոզիստոս նստաւ , նա կրկին
 նորոգեց սուրբ Համբարձման եկե-
 ղեցին , ըստ որում քիչ ժամանակ
 յետոյ եկող ուխտաւոր Պատմա-
 գիրք կը ստորագրեն յիշեալ եկե-
 ղեցին , որ բոլորաձեւ եր եւ վերի
 կողմը քաց : Եւ ութերորդ դարուն
 մէջ ականատես Պատմագիր մի կը
 սէ Թէ Քրիստոսի ունատեղւոյն
 վրայ կախուած լուսաւոր Ըանը . հո-
 վին դէմ պատասպարուելու և անձ-
 բեւէ ազատ քրտոս համար ապա-
 կիւ վանդակով մի ծածկուած էր
 վերի կողմը :

Իսաչակրաց ժամանակ եկեղեցին
պայծառ մնացած էր. բայց երբ նու
յա ձեռքէն իշխանութիւնը 1187ին
դարձեալ Մահմետականաց անցաւ,
կրկին խանգարեցաւ Ս. Համբարձ-
ման եկեղեցին, որուն աւերակ հի
մերք դեռ կ'երեւին բակին մէջ.

Արզի մատուռը յայտնի չէ թէ
որ դարուն մէջ շինուած է, որ աւե
րի Մահմետական ձեւով է քան թէ
Քրիստոնէական. ութանկիւնի է
Յէն մինչեւ 7 մեդք տրամագծով և
վրան գմբէթով. Սոյն եկեղեցիս Հա
յոց սեփականուած է, բայց որ դա
րէն 'ի վեր' յայտնի չէ. Կախ ան
գամ մի Հրամանագիր առած են
Հայք, որ կ'արգիլէ գիւղացւոց
Հայոց վանքին մօտ տուն շինելու.
Ժամանակէ յետոյ դարձեալ Հայ
Միաբանութիւնն անկէ դուրս ը
նելով Ծէլլիս վանքը կ'աւելն,
և իրենք պարտալին կից մզկիթ մի
քինեն հանգերձ ֆնարիով. Երկ
րդ անգամ Սուլթան Ահմէտ Ա. ի

որով Հրամանագիր Մտացած են Հայք
 Հիշրէթի 1022 ին , որով արտօնու-
 թիւն կը տրուի Հայոց պարիսպը շինե-
 լու և բակը քարայրառակել՝ եւ գըմ
 բէթը նորոգելու համար. այս Հրո-
 վարտակիս մէջ կը յիշուի որ ուրիշ
 Քրիստոնէսայ ազգերն ալ իրաւունք
 ունին ուխտ և պաշտօն կատարելու.
 Երրորդ անգամ Հրամանագիր կ'ըն-
 դունին Հայք , որով կ'արգելուի
 Տէլլահներուն՝ պարսպին մէջ մե-
 ռեալ թաղելու :

Քրիստոսի օտնատեղւոյն գժբէթը
 1833 թուականին երկրաշարժէ մի
 վնասուելով , Լատին միաբանք ուզե-
 ցին որ նորոգեն . Հայք և Յոյնք իմա-
 նալով օտք ելան , սակայն ժամանակին
 դատաւորը և հչ մէկ ազգի իրձ տալ
 ուզեց մինչեւ որ հաստատուի որ
 ազգին վերաբերուիլը : Հայոց միա-
 բանութիւնը , որ գիտէր իւր քո՝
 հին Հրովարտակ գտնուիլը , յիշե-
 րեք Հրովարտակները ստրաւ դ-
 տաւորին և ծողովին ներկայացու-

որ վաւերական գտնելով զանոնք՝
կամը տուաւ, և սոյն իլաֆին վրայ Բ.
Դուռն 120, 01, 02 Թուականներուն
Հրովարտակներ շնորհեց Հայոց նո-
րոգութիւնն ընելու եւ սենեակներ
շինելու համար, ուստի անմիջա-
պէս սկսան Հայք բակին աջակողմը,
կէս մի բակին մէջ եւ կէս մի բա-
կէն դուրս իրենց սեփական երկրի
վրայ սենեակներ շինել կրկնայարկ,
և ուրիշ նորոգութիւններ ընել, և
մինչեւ ոտնատեղւոյն գմբէթայար-
կին դրանք կից արտաքին դռնէն
սկսելով վրան գեղեցիկ տախտակա-
շէն ծածք յօրինել, առանց դաչելու
այլոց ազգաց իրաւանցը, և Մատրան
մէջ Սեղան մը կառուցին, ուր գրե-
թէ ամէն օր Պատարագ կը մատու-
ցանէին Հայերը:

Լատինք և Յոյնք չկարենալով տա-
լի Հայոց ձեռօք եղած շինութեա-
լ, քանի մի անգամ ՚ի Պօլիս եւ
Եգիպտոս մարդ խրկեցին, և Գաղ-
ոյ ու Ռուսիոյ Դեսպանին ձեռօք

Լափքի տուին Տէրութեան, գանգաւ
 տելով՝ որպէս թէ Հայք կ'արգիլեն
 իւրեանց որ հոգեւոր պաշտօննին
 կատարեն. ասոր վրայ հրաման կ'ել-
 նէ որ՝ քննութիւն լլայ Երուսա-
 ղէմի Գառաւական Ժողովոյն մէջ. Լա-
 փնք այս նորոտակիս համար առ-
 նուած Թուղթը, որ Շաթրղատէ
 Արիֆի անուն երեւելի անձի մի
 հետ խրկուած էր քննելու պաշտօ-
 նով՝ այնպէս ներկայացուցին, որ-
 պէս թէ Հայոց յիշեալ շինութիւ-
 նը աւրելու համար տրուած ընկեր-
 այն Հրամանագիրը, և յիշեալ Շա-
 թրղատէն եւս Գեսպանին կողմն
 շահուած լինելով, ուզածին պէս
 քննութեան կ'առնու Սուրբ Համ-
 բարձման տեղը եւ Հայոց նոր շի-
 նութիւնները. այս քննութենէն յե-
 տոյ՝ Գեսպանաց կրկին Թախանձանք-
 ներով Բ. Գուռը վերջապէս յակա-
 մայս զիջաւ իւր առջի հրովարտակը
 ետ առնուլ և բակին մէջ շինուած
 անենակները աւրելու հրաման տալ:

Մոյն հրամանիս վրայ Հայ միաբա-
նութեան սիրտը կարեվէր խոցուե-
լով չուզեց պաշտարանել եւ զժո-
ղուլ որ բակէն դուրս իւր սեփա-
կան գեանոյն վրայ շինած սենեակ-
ներն ալ վիցրնեն . վասն որոյ Լատին
և Յոյն միաբանութիւնք իրենց հա-
սարակ ժողովրդոց հետ մէկտեղ
1839 Յունիս 10 ին Զիթենեաց լե-
ռը երթալով հանդերձ պատրաս-
տութեամբ , վերջին հրամանագիրը
կարդացուելէն զկնի՝ սկսան մէկէն
ի մէկ սենեակներն ու բոլոր ինչ
որ Հայոց միաբանութիւնը շինել
տուած էր թէ մէջն և թէ դուր-
սը , վար առնել , որպէս թէ կանգ-
նածնին կռատուն եղած ըլլար .
Թէպէտև արդէն Լատին եւ Յոյն
միաբանութիւնք դատ վարած ժա-
մանակնին ըսած էին թէ Համբարձ
ն տեղւոյն վրայ եղած շէնքը ոչ
Քրիստոնէի է , այլ Մահմետա-
նաց մզկիթ է եւ մենք այնպէս
տեմք .

Յոյն վիճակիս մէջ կը մնայ դեռ
մինչեւ ցայսօր յիշեալ Սրբազան
Տեղը , որու բանային գիւղացւոց
ձեռքն է եւ նորոգութեան ծախքը
Տէրութեան գանձէն կը լինի : Տա-
րին անգամ մի մեծ պահոց մէջ ,
երկրորդ անգամ Քրիստոսի համ-
բարձման օրը Պատարագ կը մատու-
ցանեն Հայք , իսկ ուրիշ ազգերը
միայն Համբարձման օրը : Հայոցմէ
միաբանք առջի երեկոյին երթալով՝
գիշերը գմբէթին տակը՝ Ոտնատեղ-
ւոյն վրայ , իսկ առաւօտուն բակին
մէջ հիւսիսային արեւելեան անկիւ-
նը պատարագ կը մատուցանեն :
Յոյնք հարաւային արեւելեան ան-
կիւնը , Ղպտիք եւ Ասորիք երկու
անկեան մէջտեղը վրաննին կը լարեն
և պաշտօն կը մատուցանեն :

Այս տեղեկութիւններէն յետոյ
սկսինք մեր այցելութիւնն ընել :

Երեք ճանապարհ կայ վեր ելն
լու , առաջինն է Քրկչադոնէն դու-
ելնելով եւ Աբխողոմայ արձանի

քով հասած ժամանակնիս՝ Հրէից
գերեզմանատան մէջ ոլորուն նեղ
շաւիղ մի կ'երեւի , որ այս ճանա-
պարհն Համբարձման լերան ձախա-
կողմի կը հանէ : Միւս երկու ճանա-
պարհներն են , քաղաքիս Պապ-էլ-Սպախ
(Ս . Ստոււածածնի) դռնէն ելնելով
և նորա Գերեզմանի եկեղեցւոյն առ-
ջեւէն անցնելէն յետոյ արեւելեան
ճանապարհը բռնել որ Լատինաց
պարտիզին քովէն է : Այս ճանա-
պարհներէն մէկը խորդուբորդ է ,
այն՝ ուր տեղ Քրիստոս յաւանակաւ
եկած ժամանակ քաղաքը տեսնելով
լացաւ անոր վրայ : Իսկ միւսն՝ լե-
րան հիւսիսային կողմն վրայ է որ
աւելի հանգիստ , և սովորականն է ,
և այս պատճառաւ մենք ևս բարե-
պաշտ ուխտաւորաց պիտի առաջնոր-
դենք այս վերջին ճանապարհէն :

Գէթսեմանի պարտիզին քովէն
մեզր դէպ 'ի արեւելք քալելով ,
ձեռքի վրայ ուրիշ պարտիզի մի
վիզը ճերմակ ժայռ մի կը տես-

նուի, ուր աւանդութեամբ կ'ըսուի
 թէ՛ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Մաղ-
 կազարդի օրն Ձիթենեաց լեռնէն
 գալուն՝ աստ էջէն իջնալով աւանա-
 կին վրայ նստաւ, եւ այս ժամուն՝
 այս տեղս՝ մերձեցան Յիսուսի քով
 Հայոց Աբգար Թագաւորի դեօպան
 ները՝ Անանէ և իւր ընկերք, և Ա-
 ուաքելոց հետ խօսակցութիւն ըրին.
 Յով. ԺԲ. 20-23: Յայնեքն՝ այլ եւս
 աւանդութիւն մը կը պատմեն այս
 տեղոյն համար թէ՛ Թումաս առա-
 քեալ ամենօրհնեալ Տիրամօր գե-
 րեզմանը տեսնելու գնացած ժամա-
 նակ՝ տեսաւ նորա երկինք վերափո-
 խուիլը; եւ այս քարիս վրայ վար
 ձգեց Տիրամայր իւր գօտին:

Այս տեղէն սակաւ ինչ հեռի
 դէպ ՚ի հիւսիս՝ վէմ մի եւս կայ գե-
 տինը Թաղուած որուն համար կ'ը-
 սուի թէ՛ Ս. Ստեփաննոսի քարկոճ-
 ման ժամանակը՝ Ս. Կոյսն կ'աղօթէ,
 այս վէմին վրայ. 1860 Թուականի
 Յոյները այս վէմին շուրջը քարո
 պարսպեցին:

Լերան գլուխը հասնելու մօտ
 ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի,
 աջ կողմինը Համբարձման տեղը կը
 տանի, որ Ձեյխուն կոչուած փոքրիկ
 գիւղի մի արեւմտակողմն է, ձախ
 դիու ճանապարհը Գալիլեա կը տանի,
 որ Ձիթենեաց լերան մէկ մասն է :
 Այս երկու եւ ուրիշ երրորդ ճա-
 նապարհի մի մէջտեղը եռանկիւ-
 նաձեւ տեղ մի կայ, ուր երեք ձի-
 թենի կը տեսնուին գրեթէ իրարու
 կցուած . այս տեղս յառաջագոյն ե-
 կեղեցի էր, եւ այն վայրն էր՝ ուր
 Գաբրիէլ հրեշտակապետ Աստուա-
 ծամօր մահուան լուրը՝ տուաւ իրեն,
 զոր Հաննէ Բրաբիոնին պէր կ'անուա-
 նէ : Այս տեղս անշուշտ 70 վանուց
 մին էր Հայոց ձեռքը, և ինչպէս կը
 յիշատակուի Վանօրէից գրքին մէջ,
 վեց վանք ունէին Հայք Գալիլայ
 'րան կողմը, որք են Պալունեաց,
 Եձեւացեաց, Պաղակունեաց, սուրբ
 սուսանից, Քաջբերունեաց և Սա-
 տուունեաց վանք :

Քրիստոսի Համբարձման տեղը
չգացած մեր Ճանապարհը դէպ 'ի
ձախ կողմը յառաջ տանելով 200
մեդր, Գալիլիա կը հասնինք, որուն
Մահմետականք Քարճ-էլ-Սաէփ կ'ը-
սեն: Աւանդութիւն կայ թէ կա-
նա—Գալիլիացիք այս տեղ իջեւան
կամ հիւրանոց մի ունէին ազգային,
ուր կը բնակէին Զատկի տօնին Ե-
րուսաղէմ եկած ժամանակնին, եւ
ասկէ մնացած է տեղւոյն անուեր
Գալիլիա կոչել:

Անոր համար Տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս ալ իբր 'ի Նազարէթէ Գա-
լիլեացւոց համարուած լինելուն,
երբ Երուսաղէմ կը գար՝ գիշերները
կ'եւնէր այս Զիթենեաց լեռը կ'ա-
գանէր (1): Այս տեղս ալ վանք մի

---

(1) Եւ 'ի տուէ 'ի Տաճարին ուսուցանէր, և
զգիշերս ելեալ ագանիւր 'ի լեռինն՝ որ կոչիւր
Զիթենեաց. Ղուկ. ԻԲ. 37:

Եւ ելեալ գնաց (Յիսուս) ըստ սովորութիւնն
'ի լեռան Զիթենեաց. Ղուկ. ԻԲ. 39:

Իսկ Յիսուս գնաց 'ի լեռան Զիթենեաց:
ընդ առաւօտն գարձեալ եկն 'ի Տաճարն և ի
տեալ ուսուցանէր. Յովն. Ը. 1. 2:

և եկեղեցի կար, և անշուշտ վերոյիշեալ եկեղեցիներէն մէկն էր: Հին աւերակներու մնացածներ դեռ կան, և շատ տարի չէ որ Յոյնք առին այս տեղս:

Ետ դառնալով ասկէ դէպ ՚ի հարաւ 400 մեդրի չափ, Զէյնոն գիւղին մէջ Գնարէի մի քով կը հասնինք, որ կից է այն բակին որուն մէջ եղած գմբէթին տակ Քրիստոսի համբարձման օր թողուցած Ոսկապետի նշանը կ'երեւի ժայռի մի վրայ դրոշմուած, և ինչպէս կը կարծուի՝ ձախ ոտքին ⁽¹⁾ նշանն է. եւ ժայռին մէկ մասը բաց թողլով բարեպաշտից համբուրելու համար, միւս բոլոր տիբը քարայատակ ըրած են որչափ տեղ որ յարկի տակ առնուած է, եւ ինչպէս ըսինք առաջ՝ վրան շին.

(1) Յիւս ստնատեղոյն համար Մահմետաք Յամարայ մզկիթին (Եւ-Արս) մէջ է կ'ըսեն. ց այդ հաւանական չէ, ըստ որում երկուսն ալ ազառ ժայռեր են, և եթէ քովէ քով դրուելին, երկու քայլին մէջտեղը բնականէն ալ տարածութիւն մի կը գտնենք:

ուսած գմբէթաւոր մատուռը Մահ-
մէտական ձեւով է :

Բակի դռնէն դուրս ելնելնուս
հարաւային կողմը Տերվիչ բնակարան
է . տեղւոյն Շէյխին քանի մի փող
տալով կը թողու վեր Մինարէն ելնե-
լու , ուր մարդոյս աչքին գեղեցիկ
տեսարան մի կը ներկայանայ , ա-
րեւմտեան կողմէն Գեթսեմանի ձու-
րը , բոլոր Երուսաղէմը և ՚ի մասնաւ-
որի Օմարայ մզկիթը , Սուրբ Յա-
կովբայ վանուց գմբէթը , և քաղա-
քին միւս ետեւի կողմը Ռուսաց
վանքը , և այլն . արեւելեան կողմէն
կը տեսնուի Յուդայի երկրին անա-
պատը մինչեւ Յորդանան ու Մե-
ռեալ ծովը և լեռներու շղթայ մի-
որու հարաւային ծայրն է Մովսբայ
լեռները :

Մինարէն վար խնկելով և դէպ ՚ի
արեւմտեան հարաւակողմն երթա-
լով շէնքերուն անկիւնը դուռ մի կ'
տեսնուի երեսը դէպ ՚ի արեւմուտք
ուսկէ կը մանուի Սրբոհոյն Պեղ

Ի՞նչ այլը : Այս սրբուհին Անտիոքա-
 ցի էր Մարգարիտ անունն և գուսա-
 նութիւն կ'ընէր , յետոյ Եդեսիոյ
 Նոննոս եպիսկոպոսի ձեռօք դարձի
 դալով հինգերորդ դարուն Պեղե-
 քեայ անունը կրեց , եւ եկաւ այս
 այրին մէջ ապաշխարելու , և հաս-
 մեռաւ ու թաղուեցաւ : Այս տեղ
 ալ հին Ժամանակ վանք մի կար , եւ
 դեռ կը տեսնուի ստորին խուց մի
 կամ գերեզման մի ուր 16 ոտք աստի-
 ճաններով կ'իջնուի : Մահմետականք
 պատուով կը բռնեն այս տեղս եւ
 միշտ գոց կը պահեն :

Եօթանասունն և հինգ մեզր դէպ
 'ի հարաւ և քիչ մի Միւսարէին դէպ
 'ի արեւմտակողմը եղած տեղն՝ Տէրն
 մեր Յիսուս Քրիստոսի իւր աշակեր-
 տաց Տիրոնական աղօթիչը ուսուցած
 տեղն է : Այս տեղն 1869 ին Լա-
 ռուր տ'Օվէռնի իշխանուհին գնե-
 լով սարսպով պատեց և ապա ըն-
 սրձակ շէնք մի շինեց , որուն մէջ
 սև Մայրապետանոց մը ու սրայծառ

Եկեղեցի մը, շէնքին ներքին կողմէ
պատերուն վրայ այժմ գրած են Հայր
Տիրը գրեթէ 30 տեսակ լեզուներով .
1880ին նոյն շէնքին հարաւային կողմն
եղնձ փոքրիկ արտնալ առնելով շք-
ջապատեցին կցելով նոյն տեղւոյն :

Յիշեալ տեղւոյն հիւսիսային ա-
րեւմտեան դին իբր 30 մեդր հեռու
է Առաջելոց Հանգանակն յօրինաց փեղը .
ուր հին ժամանակ եկեղեցի կար, և
հոն 12 խորշերու մէջ Երկոտասան
Առաքելոց սրճանները գտնուած
են : Մահմետականք այս տեղի քա-
րերը Հրէից ծախած են տապանա-
քար ընելու համար :

Սոյն տեղւոյս հիւսիսակողմը և
անոր կից՝ դաշտակի մի մէջ գետնին
երեսը գերեզման մի կայ ժայռին մէջ
փորուած , և կայ մէջը 9 խորշ մը-
սուրի նման : Այս տեղն 1868 թը-
ւականին Ռուսք գնեցին , և 1871 ին
հիմնարկուեթեան համար փորել ս
ւած ժամանակնին՝ կարգաւ նոյն գ
րեզմաններն յայտնուեցան , որոց :

լան առջեւ յատակին վրայ քառա-
կուսի ձեւով Հայերէն հետեւեալ
արձանագրութիւնը կոյ միւսին
քարերով շինուած ,

ԲԱՐԵՒԱԻՍ ՌԻՆԵԼՈՎ ԱՌ ԱՍՏ-
ԻԱԾ ԶՍՈՒՐԲ ԷՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ
ՀԱՐՍՅ ԵՍ ՎԱՂԱՆ ԱՐԱՐԻ ՎԱՍՆ
ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՑ ԶՅԻՇԱՏԱԿԱ-
ՐԱՆՅ ԶԱՅՅ

Այս հնութեան յիշատակարանը
պահպանելու համար , ներկոյ Տ .
Եսայի Ս . Պատրիարքն բազում աչ-
խատութեամբ՝ համահաւասար չու-
փով ու գոյնով՝ ճիշդ մէկ օրինակն
իւղաներկով հանել տալով փայտեայ՝
ուկեղօժ շքանակի մէջ անցուց եւ
Պատրիարքարանի սրահը կախել
տուաւ :

Յիշեալ դամբարաններու վերի
կողմը ընդարձակ սրահի մը յատա-
կով վրայ կը տեսնուի դարձեալ միւ-
ն (մօզայիգ) քարերով յօրինուած
աւակուսի մը մէջ՝ զանազան դե-
փկ նկարներ որք են՝ ձուկ , օքա-

ղաղ, սագ և այլն՝ եւ քառակուսի
եզերքն ալ Հայերէն յիշատակարանի
հետեւեալ մնացորդը, որովհետեւ
սրահի յատակին մէկ կողմը յի-
շատակարանի մնացորդով միատեղ
քանդուած է .

ԱՅՍ Է ԴԻՐ ԵՐԱՆԵԼՈՅՆ ՇՈՒՇԱՆԿԱ
ՄԱԻՐՆ ԱՐՏԱՒԱՆԱՅ . ՀՈՒԻ ԺՁ

Այս գետնոյն մէկ ուրիշ կողմն
ալ յիշատակարանի մը հետեւեալ
մնացորդը կայ՝

ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՅ ԹԵ-
ԻԱՅ, ԱԲԱՍՈՒ ԵՒ ՄԱԻՐԿԱՆ

Այս գետնին մէջ Ռուսերը 1883ին
սկիզբները՝ հին Եկեղեցւոյ մը փլա-
տակներ ևս գտնելով, անոր վրայ կա-
ռուցին այս տարի հոյակապ Եկեղե-
ղեցի մը փառաւոր կաթողիկէի :
Ռուսք այդ գտնուած Հայերէն յի-
շատակարաններն ամենայն զգու-
շութեամբ կը պահպանեն :

Հանգանակ շինուած տեղւոյ
դէպ ՚ի հարաւային արեւակողմ
400 մեդրուշափ հեռու, Զիթենեայ

լերան ոտքը , Բեթանիայի ճանապարհին վրայ , այն տեղ ուր ձորի մի բերանը գոցելու համար կարծես թէ յատուկ շինուած է , Բէլիֆաէ ըսուած տեղն է , ուր երբ մօտեցաւ Յիսուս , իւր Աշակերտներէն երկուսը դիմացը եղած գիւղ մի խրուկեց որ հոն կապուած էչն ու յաւանակը իրեն բերեն , որոնց վրայ հեծնալով հանդէսով Արուսաղէմ մտաւ :

Սոյն Բէլիֆաէ ըսուած տեղն 1881 թուականին Լատինք ծախու առին ամենայն գժուարութեամբ , և գետինն փորելով սիւներու կտորներ և մեծամեծ քարեր գտան , բաց ասոնցմէ ուրիշ քար մը գտան սեղանաձեւ՝ որուն բոլորտիքը նկարուած է Քրիստոսի եւ իւր Աշակերտաց պատկերներն ու կապուած իջու մը կարն :

Ասկէ գնալով դէպ ՚ի արեւելք Բեթանիա գիւղը՝ Ղալարոսի գեղանը կը հանէ , որ հիւսիսային

կողմը բացուած դռնէ մի ներս մըտնելով 27 ոտք աստիճան սանդուղներով վար կ'իջնուի . բնական դուռը այս չէ , վասն զի Մահմէտականք առջի դրան վրայ Թեմիք շինելով արդիւեցին Քրիստոնէից ներս մտնելու . Ախտաւորք հոս եկած ժամանակ պէտք է որ հետերնին մտնեն , վասն զի խիստ մուժ ու ստորերկեայ է գերեզմանը , և կարգաւ մտնեն ու ելնեն , որ շնչառութեան կողմէ չնեղուին . Ղազարոսի գերեզմանին վրայ եօթներորդ դարուն եկեղեցի կար , եւ Արաբացիք տիրած ժամանակնին կործանած պիտի լինին . Ինչ ժամանակ Հայոց 70 Եկեղեցեաց եւս մէկ մասին տիրեցին և մէկ մասը աւերեցին :

Այս տեղէս 80 մեդր դէպ 'ի արեւելք եկեղեցւոյ մի աւերակ մասեր և միւսիոնով շինուած յառակի մի կտոր դեռ կը տեսնուի : 40 մե : Ղազարու գերեզմանէն հեռու դէ 'ի հարաւ Մարիամ Մագրաղէնայոց կա

Մարիայի տանը տեղն է : Այս տեղն
1870 ին Մատամ—տը—Նիպոլայ ա
Նուամբ հարուստ տիկին մի գնեց :

Եւ 180 մեզը դարձեալ Ղազա
րու գերեզմանէն հեռու գէպ ՚ի
յարեմուտք Սիմօն Բորոփի տանը տեղն
է , սւր Մարիամ Մագդաղենացին
եկաւ և Փրկչին մերոյ գլուխը անոյշ
իւղով օծեց : Այս տեղս սլ յառաջ
եկեղեցի էր , բայց հիմակ եւ ոչ ա
ւերակները կ'երեւին : Գիւղացիք
արտ ըրած են ու վարուցան կ'ընեն :

Ղազարու գերեզմանէն գէպ ՚ի
արեւելք 10 բոսէի չափ քովելով
քափարակ Ժայռ մի կայ գետնին երե
սը . այս տեղ հանդիպեցաւ Մարթա
Յիսուսին՝ իւր եղբայրը մեռնելէն
յետոյ , ու ըսաւ իրեն . « Տէր եթէ
աստ եղած ըլլայիր , իմ եղբայրս չէր
մեռներ . Յովն . ԺԱ . 21 :

Այս տեղւոյն քովերը Յունաց միս
սններէն Սպիրիտօն անուն հա
ւատ Յոյն եպիսկոպոսը՝ 1880 ին ծա
ւ առնելով փոքրիկ վանք մը շինեց

սրբատաշ քարերով, որուն շինու-
թեան համար կ'ըսուի թէ տասն և
երկու հազար ոսկիի չափ ծախք գը-
նաց. յիշեալ Եպիսկոպոսն նոյն տե-
ղն հանդերձ շէնքով՝ առանց փո-
խարինութեան իրենց վանքին նը-
ւիրած է :

Ետ դառնալով Ղազարու գե-
րեզմանէն, եւ քանի մի քայլ դէպ
'ի յարեւմուտք երթալով, ձախ դին
առջի ճանապարհը կ'երնենք և աասն
րոպէին Երուսաղէմ դիմացնիս կ'ե-
րեւի. հոս ճանապարհը դէպ 'ի աջ
դին կը խոտորի, ուրկէ տասն և եր-
կու րոպէ գնալով՝ ձախ կողմերնիս
պզտիկ արտի մի ցանկը կայ, յորում
Յիսուս Քրիստոս անիծեց Թղէնն :
Ըսած անգս ժայռի մէջ փորուած
խոռոչ մի կ'երեւի. եւ այն ժամա-
նակուան պէս հիմակ ալ ուրիշ թը-
զենի մի ծառ կայ :

Այս տեղէն 6 րոպէ եւս քալե-
լով դէպ 'ի աջ կողմը, որ է հիւսիս
ձախ դինիս թողլով Գայթակղու

Թեան լեռը եւ Սելովամայ գիւղը ,
 ու վար Գէթսեմանի ձորին⁽¹⁾ եզեր-
 քը ճանապարհին վրայ իջնելով ,
 ձախ կողմի ճանապարհը դէպ 'ի
 Փրկչադուռ կ'առաջնորդէ , եւ անջ
 կողմինը դէպ 'ի Ս . Աստուածածնի
 Գերեզմանը եւ անկէ Քաղաքին
 Ս . Աստուածածնի ըսուած դուռը
 կը տանի :

Այս ճանապարհները արդէն բա-
 րեպաշտ ուխտաւորք ստրված կը լի-
 նին , և հարկ չէ մեզ կրկին առաջ
 նորդել իրենց մինչեւ 'ի Սուրբ Յա-
 կովբ :

---

(1) Այս Գէթսեմանի յորին նաև Զահիյ յոր կո-
 շուիլն կը յիշէ՝ Մեծն Վարդան Վարդապետ ,
 'ի տեսութեան Անթառամ ծաղկի Մեծացուպե-
 ին , ասելով այսպէս «Մարմին լուսանշոյլ և Աս-
 տուածամուխ (Տիրակիր Ս . Աստուածածնին) 'ի
 գերեզման եզեալ 'ի Գէթսեմանի ջահիւք և լապ-
 տերօք 'ի Զորն Զահիյ կոշիցելս » . յերես 23 :

ԵՕՔՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի ԲԵԹԼԵՀԷՄ ԵՒ Ի ՇՐՋԱԿԱՅՍ
ՆՈՐԻՆ

Բեթլեհէմը, որ Ս. Գրոց մէջ երկիր Յուդայ եւ սուսն Եփրատայ կը կոչուի, Միջերկրական ծովէն 846 մեդր բարձր է, և Երուսաղէմի հարաւային կողմը 12 հազարամեդր հեռի լերան մի վրայ շինուած է և չորս կողմը ձորերով պատուած: Հիւճ նարկութեան սկիզբը երբ ըլլալը յայտնի չէ, միայն գիտեմք որ Քրիստոսէ 1740 տարի յառաջ կար: Աստ ծնած է Եսեբօն, որ եօթը տարի դատաւորութեան պաշտօն վարեց Իսրայէլի ժողովրդոց, և աստ մեռնելով թաղուեցաւ. Դադ. ժԲ. 8: Նոյնպէս և Ղեւտացի խեղճ կլինորուն մարմինը չարաչար մեռնել յետոյ 12 կտոր ըլլալով Իսրայ 12 ցեղին զրկուեցաւ. Դադ. ժԲ.

Ելիմելէք եւ Նոյեմին ; որու որդին Մաալոն՝ Մովաբացի Հռուժն առաւ , եւ յետոյ այրի մնալով կինը , իւր կեսրոջը հետ Բեթլեհէմ՝ եկաւ եւ Բոոս զինքը իրեն կին առաւ , որ նոյնպէս Բեթլեհէմցի էր , եւ անկէ զաւակ մի ունեցաւ Ոբէդ անուն , որ եղաւ հայր Յեսսէի , ուսկէ ծընաւ Դաւիթ . Մատթ . Ա . 5 . Քրիստոսէ 1087 տարի առաջ :

Բեթլեհէմի մէջ Սամուէլ մարդարէ Աստուծոյ հրամանաւն օծեց զԴաւիթ Թագաւոր Իսրայելի , երբ նա տակաւին մանուկ էր : Եւ ուրիշ շատ երեւելի ու նշանաւոր անձինք ծնած են սոյն քաղքիս մէջ , ինչպէս Յովաբ , Ասայէլ , եւ այլն : Ռոբոլամ Սողոմոնի որդին ընդարձակեց Բեթլեհէմը . եւ Բաբելոնի դերութենէն յետոյ 123 անձինք մի ն Բեթլեհէմցիներէն ետ դարձան յակելու :

Մատթան և իւր որդին Յակորբ՝ վսէփ Աստուածահօր հայրը , Բեթ-

լեհէմի մէջ ծնան . Մարի . Ա . 15 :
 Եմանապէս եւ ամենօրհնեալ Կու-
 սին մայրը Աննան եւս կը կարծուի
 որ աստ ծնած ըլլայ : Վերջապէս
 բեթլեհէմի մէջ ծնաւ յամենա-
 սուրբ Կուսէն աշխարհիս Ազատա-
 րարը , Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ,
 անարգ այրի մի մէջ , որ իբրեւ ախոռ
 և օտար գիւղացիներու իբր բնակա-
 րան կը ծառայէր անշուշտ , որոնք
 իրենց անասուններն ալ ներս քա-
 շելով իրենց բնակակից կ'ընէին .
 վասն որոյ մանուկն Յիսուս ծնանե-
 լէն յետոյ՝ խանձարրով փաթթուե-
 լով մսուրի մէջ դրուեցաւ : Աստ
 թլփատեցաւ դարձեալ ութ օրէն
 յետոյ ըստ սովորութեան Հրէից ,
 ինչպէս կը հաւատայ սուրբն Եպի-
 փան : Սոյն Մսուրին մէջ գտան ե-
 րեք մագերը , Մելքոն , Գասպար և
 Պաղտասար , երբ յարեւելքէն ե-
 կան աստղի մի առաջնորդութեամբ
 երկրպագութիւն ընելու նորածի
 Թագաւորին :

Աբգարու կինը Հեղինէ բարեւապաշտ Թագուհին սոյն տեղս մաքրել տուաւ և պատով մի շրջապատելով երկրպագութեան տեղ որոշեց . քիչ աստիներէ յետոյ ուրիշ Քրիստոնէայք Ազոթարան մի շինեցին վրան , զոր 135 ին Ադրիանոս կայսրն եկաւ քակեց և տեղը անտառով մի շրջապատելով նուիրեց Ատոնիա չաստուածոյն և Մտարին վրայ Ափրոզիտեայ արձանը կանգնեց երկրպագութեան համար , ինչպէս կը վկայէ Ս . Հերոնիմոս առ Սրբուհին Պաւլինա գրած նամակին մէջ :

Ըստ աւանդութեան՝ Մեծին Կոստանդիանոսի մայրը Հեղինէն կամ նոյն ինքն Կոստանդիանոս կրկին մաքրել տալով Սրբազան տեղը , շինութեան ձեռք զարկաւ , կամ ինչպէս ազգային աւանդութիւն մը կը աստատէ՝ Տրդատ Թագաւորը լրաց շէնքը փառաւոր ու հոյակապ ձար մի կանգնելով : Ըստ ազգային սովորեցեալներորդ գարու՝ Եկե-

ղեցւոյն երկայնութիւնը 2000, իսկ լայնութիւնը 1000 կանգուն էր եւ 90 մարմարեայ սեանց վրայ քարուկիբ կամարներով հաստատուած: Սակայն նոյն ժամանակէն յետոյ Եկեղեցին զանազան վտանգներու և դէպքերու առթիւ իւր մեծութիւնը եւ շքեղութիւնը կորսնցուց:

Օճար Խալէֆայն երբ Երուսաղէմի տիրեց, Բեթլէհէմ եկաւ և Մննդեան եկեղեցին մոռնելով՝ աղօթքի կեցաւ այրին մէջ, բայց եւ այնպէս նոյն օրը հրամանագիր հանելով արգիլեց իսլամաց որ երեք հոգիէն աւելի միատեղ չգան աստ աղօթելու համար:

Հալէմ 1029 ին իւր կողմէն մարդիկներ ղրկեց որ Ս. Մննդեան եկեղեցին կործանեն: Երբ ասոնք հասան այրին մօտ, Ճառագայթաւոր լոյս մի երեւելով իրենց, գետինը զանուեցան ու հոգինին փչեցին, և սհրաշքով եկեղեցին ազատ մնաց:

Սալէրպի 1187 ին Բեթլէհէմ

ալ տիրեց , եւ հինգ տարի յետոյ Սալթադուրի եպիսկոպոսը խիստ դժուարութեամբ հրաման ընդունեց յիշեալ Սուլթանէն որ Բեթլեհէմի վանքին մէջ երկու Լատին քահանայ միայն մնան քանի մի սարկաւազներով իրենց աստուածային պաշտօնը կատարելու , ինչպէս որ Հայք շատ դարուց ՚ի վեր կը կատարէին . բայց Լատինք շատ տարի չքշեց կրկին վճռուեցան Բեթլեհէմէն :

Ըստ Լատին Պատմչաց՝ Խաչակրաց Ս. Երկրէն հեռանալէն յետոյ՝ Եկեղեցին անտէրունջ մնալով քայքայեցաւ . և Արաբացիք տանիսի կապարներով՝ հրացանի գնտակներ կը շինէին : Սակայն զանազան Յիշատակարանք՝ հակառակ Լատին Պատմչաց՝ կը հաստատեն որ Հայ Եկեղեցականք միշտ պահած ու պահպանած

զԵկեղեցին , ինչպէս 1227ին Տէր Բահամ և Տէր Առաքել անուամբ յ Եկեղեցականք իբրեւ տէր եւ սող Տաճարին՝ ներքին դուռը շին

նել կուտան տախտակեայ պատուա-
կան քանդակագործութեամբ զար-
դարուած , հետեւեալ Յիշատակա-
րանով , որ մինչեւ ցայսօր անեղծ
կը մնայ Հսցերէն և Արաբերէն լե-
զուաւ .

ԹՎԻՆ . ՈՂՁ . ԿԱԶՄԵՑԱԻ ԴՈՒՌՍ
ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՑ ԶԵՌԱՄԲ ՏԷՐ
ԱՐԲԱՀԱՄՈՒ ԵՒ ՏԷՐ ԱՌԱՔԵԼՈՅ Ի
ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՍ ՀԱՅՈՑ ՀԵԹՄՈՑ
ՈՐԴԻՈՑ ԿՈՍՏԱՆԴԻՒ . ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՋ-
ԻԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՇԻՍՏԱԻՈՐԱՑ

Իսկ Արաբերէն Յիշատակարանին
բնագիրն ու թարգմանութիւնն է
հետեւեալն .

كامل هذا الباب بعون الله تعالى في أيام
مولانا السلطان الملك المعظم في تاريخ الهجرة
سنة اربعة وعشرين وستماية

Կապարեցաւ դոտոս օգնականութեամբ
Բարձրելոյն Աստուծոյ յասորս Տէրութեան
Տեճախաւ արապի՛ն Տերոյ Դ Ռոմին Հիճրէ
Լի ԴԿԷ .

Յոյնք 1842 ին , Եկեղեցւոյ տա-
բողջ նորոգութեան ատեն , աշխո

տեցան այս դուռն եւս նորոգու-
թեան պատճառաւ ոչնչացնել, բայց
բարեյիշատակ Տ. Զաքարիա Պատ-
րիարքը՝ դրան վրայի Յիշատակարան-
ները հանդերձ բողոքագրով մի Բ.
Գուռը զրկեց եւ երկու պահապան
կեցոյց դրան քով, որով պահպա-
նուեցաւ դռներն իւր հնութեամբ-
քը Յունաց նենգութենէն .

Ս. Ծննդեան արդի Եկեղեցին՝
սիւնազարդ դաւթէն որմով բաժ-
նուած է, եւ երեք դասէ կը բաղ-
կանայ, հարաւային կողմը եւ միջին
Աւագ-Սեղանը՝ որոյ տակն է Սուրբ
Ծննդեան Այրը, Յունաց սեփական
են, իսկ հիւսիսային դասը Հայոց
սեփականեալ 1813ին . ըստ որում
նոյն թուականին Հայոց եւ Յունաց
միջեւ տեղի ունեցած մեծ վէճէն
և գատէն յետոյ բարեյիշատակ Սու-
րբ Մահմուտ մեծ կայսեր տուած
տվարտակաւ (1728) Հայք Սուրբ
ննդեան եկեղեցւոյն վրայ եւս
ւնաց հաւատքը իրաւունք ունե-

ցան , ըստ որում բաւական տարիէ
 ՚ի վեր մինչեւ 1813 թուականը ար-
 գիլուած էին Հայք սուրբ Պատա-
 րագ մատուցանելու Ս. Այրին մէջ ,
 և բաւական իրաւունքներ կորուսած
 էին նոյն եկեղեցւոյն մէջ Յունաց
 միաբանութեան կրօնամոլ և թշնա-
 մական վարմունքով , որ միշտ կը
 Զանան բոլոր սրբազան տեղերը իւ-
 րեանց սեփականել : Ուստի վերոյի-
 շեալ թուականին բարձրագոյն հրօ-
 վարտակաւ եւ նորին գործադրու-
 թեանը համար եկող Նուրի Էֆէն-
 տի արդարասէր գործակալին Զան-
 քովը կարողացան Հայք հանապազօ-
 րեայ Պատարագ մատուցանել Ս.
 Այրի սեղանին վրայ , և Յունաց ու
 Լատինաց ունեցածներուն համե-
 մատ կանթեղներ կախել եւ պատ-
 կերներ հաստատել : Այսու ամե-
 նայնիւ տակաւին շատ իրաւունքնե-
 ունին Հայք կորուսած թէ՛ Լա-
 նաց եւ թէ՛ Յունաց բռնութենէ
 ինչպէս է , օրինակի համար , հիւ-

սային դասուն մէջի եղած դրան
բռնութեամբ բացուիլը Լատինաց
կողմէ, որոնք իրենց անցուդարձով
ոանակոյի կ'ընեն Հայոց միաբանու
թիւնը ժամերգութեան միջոցին .
դարձեալ 1869ին Ս. Ս. յրին մէջէն
Լատինաց ձեռօք պատկերներուն
գողցուիլը :

Սուրբ Ծննդեան եկեղեցին հինգ
կարգ սրահ ունի ատեանէն ու եր-
կու դասերէն դուրս, որոնք պա-
տով զատուած են ժողովրդոց կայ-
նելու սրահներէն, եւ այս հինգ
սրահները չորս կարգ կարծրաքար
միակտուր սիւներով զատուած են,
որք ընդամենը 80 հատ են :

Բեթլեհէմի մէջ 5000 բնակիչք
կան, Հայ, Յոյն, Լատին եւ Մահ-
մետականք . Յոյնք եւ Լատինք քան
զմիւս ազգերը շատուոր են, Հայք
Պ հոգւոյ չափ կը հաշուին, որոնք
էպէտե քիչւոր, բայց քան զՅոյնս
զԼատինս ազգեցութիւն ունին .
Բեթլեհէմի հին և նոր պատ-

մութեան վրայ այսչափ համառօտ
տեղեկութիւն տալէ զկնի՝ ճամբայ
երեսնք մեր այցելութիւնն ընելու :

Սոյն ճանապարհորդութիւնը տ-
վորաբար ձիով կ'ըլլայ , թէպէտեւ
չատ բարեպաշտ անձինք և խնայաւ
սէրք ոտքով ալ կ'ընեն , ըստ որում
հանգիստ երթալով : երկու ժամի
ճանապարհ է Երուսաղէմէն մինչեւ
Բեթլեհէմ :

Յուպէի կամ Հայր Աբրահամու
ըսուած դռնէն դուրս ելնելով , ա-
ռաջին անգամ ձախ դին հանդի-
պած զառ ՚ի վայր ճանապարհը կ'իջ-
նուի , եւ անկէ Գեհնի ձորն անց-
նելով՝ Հրէից աղքատանոցի պա-
տին տակէն ուղղակի ճանապարհ է
Բեթլեհէմ գնալու :

Հրէից աղքատանոցէն 200 մեդր
անդին՝ ճանապարհին վրայ՝ ձախ կող-
մը՝ Ճըլլարի անուամբ խարխլած տուն
մը կար , որուն փոխարէն արժէքն
Սուլթանը տալով ծախու առաւ , և
նուիրեց Սուրբ Յովհաննու կարգի

Անգղիական խաչակիր ասպետներուն , որոնք անցեալ 1883 թուականին նոյն շէնքը գրեթէ 'ի հիմանէ նորոգելով հիւանդանոց ըրին :

Այս ճանապարհին աջ կողմը կ'իջնայ Անօրէն կամ Չար իորհրդոյ լեռը , զոր երրորդ այցելութեան մէջ ցոյց տուինք , եր . 120 : Յառաջ գնալով ճանապարհին ձախ կողմը քիչ մի ներսով եւ հարթ դաշտի մի մէջ աւերակ մի թողլով , աջ կողմը կը սկսի երեւալ Տիգրանայ կամ Սիպից ըսած հովիտները , ուր Դաւիթ Աստուծոյ հրամանաւր Այլազգաց դէմ ելնելով՝ կռուեցաւ ու յաղթեց անանց , և կուռքերնին այրեց . Ա . Մնայ . ԺԴ . 11—14 . և Բ . Թագ . Ե . 22 :

Այս հովտին հիւսիսային արեւմտեան կողմը Գերմանական գաղթականութիւն մը հաստատուած է , այժմ 40 տուներէ բաղկացեալ թեթէ գիւղ մ' է Գօլծի անուամբ . ստ կը բնակի Հօֆման անուն հրովիաւոր Աստուածաբանը որ իւր

անուամբ աղանդ մ' ունի որ կրկու
չուի Հօֆմանեան աղանդ , և յիշեալ
գաղթական բնակիչներն ամբողջո-
վին այս աղանդէն են , գիւղին մէջ
ունին կանոնաւոր վարժարան մը ուր
կ'ընդունին գիշերօթիկ և երթեւեկ
աշակերտներ առանց խտրութեան
կրօնի և ազգի , ունին նաեւ ժողո-
վարան մը՝ ուր ամէն շաբաթ ժողուե-
լով կ'աղօթեն և կ'ատենարանեն :

Բաւական երթալով և ձախ կողմն
եղած բլրակի մի ստորստէն քայելով .
աջ կողմը Յունաց նորատունկ Ձիթե-
նեաց պարտիզի առաջը ճանապարհի
վրայ Մոֆերոն հորը կայ , որուն տե-
ղացիք իրենց լեզուաւ Պիր-է-է-Նէճիճ
կ'ըսեն , որ Աստղին հորը ըսել է :
Աւանդութիւն կայ որ երեք Մոգե-
բը Երուսաղէմ մտնելնուն՝ իրենց
աչքին դիմացէն աներեւոյթ եղաւ
առաջնորդող աստղը . Հերովդէս՝
մօտ տեսութեան երթալէն յետոյ
երբ նորէն ճանապարհ ելան Բեթ
լէհէմ գնալու , այս հորին քով հա-

սած ժամանակներն կրկին անգամ
աստղը երեւեցաւ իրենց , և առաջ
նորդելով բերաւ մինչեւ Մսուրին
տեղը , որուն մէջ էր դրուած Մա-
նուկն Յիսուս :

Ասկէ 5 րոպէ մի քաղելով Ձիթե-
նեաց երկու կարգ գեղեցիկ պար-
տէզներու մէջ տեղէ , կը հասնինք
Սուրբ Եղայի վանքը , որու դուռը
ձախ կողմի անել փողոցին մէջն է :
Այս վանքը , նախ Արաց տղգին էր ,
այժմ Յունաց ձեռքն է : Ասոր հիւճ
նարկութիւնը Հերակլ կոյսեր կը
տրուի . Եկեղեցին բաւական գեղե-
ցիկ է , որու մէջ թաղուած է 1345ին
Եղիա անունով եպիսկոպոս մի Յոյն
կամ Արացի :

Փողոցին դիմացը ճանապարհին
վրայ բարձր սէլ մի կայ և ժայռ քար
մի կ'երեւի գետնին երեսը . աւան-
ութեամբ կ'ըսուի թէ Եղիա մար-
արէ Եղարէլի բարկութենէն փախ-
ելու ժամանակ այս տեղս հասնե-
լով բեւեկնի ծառի մի տակ պառ-

կեցաւ, ուր Տիրոջն Հրեշտակը եկաւ զինքը արթնցուց երկու անգամ, որ հաց ուտէ և ջուր խմէ որ գրէ խին վերեւը պատրաստ կը կենար : Ելաւ Եղիա երկու անգամ ալ կերաւ ու խմեց, եւ ուժ առնելէն յետոյ ճանապարհ ինկաւ երթալու, Գ. Թագ. ԺԹ. 1-8. քնացած քարին վրայ իւր մտքմնոյն նշանը թողլով, ինչպէս կը հաւատան Լատինք եւ Յոյք : Այս տեղէս կ'երեւի մէկ կողմէն Բեթլէհէմը և միւս կողմէն Երուսաղէմը :

Յիշեալ ժայռին հիւսիսային արեւելակողմը բլրին դէպ 'ի ստորոտը ճանապարհէն շատ հեռու չէ՝ դեղեցիկ եկեղեցի մի կար հին ժամանակ, Ամբակոսմ ճարգարեին փեղոյն վրայ, ուր Հրեշտակ մի հանդիպեցաւ իրեն կերակուր տարած ժամանակ եւ ըսաւ. « Այդ կերակուրը Բարեւո՞ր Դանիէլին տար, որ առիւծուց գուրին մէջն է » : Եւ երբ Ամբակուսմ գժուարութիւն ցոյց կուտար ճա

Նապարհը չգիտնալուն, Հրեշտակը
 նորա գագաթէն ու վարսերէն բռն
 նելով վերուց օդին մէջ ու անմիջա
 պէս Բաբելոն տարաւ եւ գուբին
 վրայ դրաւ զինքը. հոն տեսաւ Ամ
 բակում զԴանիէլ և կերակուրը նո
 րա տուաւ. Դանիէլ թԳ. 32—38 :

Սուրբ Եղիայի վանքէն ելնելով
 դէպ ՚ի ձախակողմի Ճանապարհը ա
 ուաջ երթալով, և յետոյ դէպ ՚ի աջ
 շեղելով իջնենք բլրի մի ստորոտը
 գնալու. աջակողմի բլրին վրայ նոր
 շէնք մի կը տեսնուի, ուր առաջ
 միայն աշտարակ մի կար. այս տեղ
 ւոյս համար աւանդութիւնը կ'ըսէ,
 Թէ Յակոբ նահապետ իւր վրան
 ները հաստատեց և Ռաբէլը Բենիա
 մինին որդին ծնելու ժամանակ մե
 ռաւ : Այս տեղս ալ յառաջագոյն
 եկեղեցի կար :

Այժմեան նոր շէնքն որ Թանկուր
 կոչուի 1870 ին հաստատուած է,
 Յովհաննու կարգի Հռովմէական
 դպիր ասպետներու ծախիւքն,

որուն մէջ այժմ կայ փոքրիկ մատուռ մը, հիւանդանոց ու դեղարան, Երուսաղէմի Աւստրիական նախկին Հիւպատոս Գօնի կապուկայէ մարմինն աստ թաղուած է որ նոյն շէնքի հաստատութեան համար մեծ ջանք և աշխատութիւն տուած էր՝ իւր կէնդանութեան ժամանակ :

Ասկէ ալ առաջ երթալով նոր ճանապարհով և պարտիզի մի մէջ նոր շինուած տան մի պատին տաւ կէն անցնելով կ'երեւի Ռաշէլ Գերդմանը աջ կողմը, որու մօտերը նոր գերեզմաններ եւս կան Բեթլէհէմցի Արարաց և Թամարացւոյ : Մերն դոց գրքին ԼԵ Գլուխ 19 համարին մէջ կը յիշատակուի թէ Յակոբ նահապետ Միջագետէն դառնալուն, իւր կիներ Ռաշէլ Եփրատայ (Բեթլէհէմի) ճանապարհին վրայ վախճանեցաւ եւ հոն թաղելով՝ վրան շէրիմ մի կանգնեց, այս տեղւոյն վրէ աւապիկ այսօրուան տեսնու շէնքը : Ա. Թագաւորութեանց գրք

Ժ. ԳԼ. 2 համարին մէջ եւս կը յիշուի Ռաֆէլէ գերեզմանը : Յոպսեպոն Փլաքիանոս որ քրիստոնէութեան առաջին դարուն մէջ ծաղկեցաւ , յիշատակութիւնը կ'ընէ . Հնախօսութիւնն Ա. 18 : Յետ սոյնորիկ դարձեալ ուրիշ պատմագրաց եւ ուխտաւորաց գրքերուն մէջ յիշուած կայ սոյն գերեզմանն : Վրան գմբէթ մի ունի , զոր 1870ին Մօնթիէֆօրէ երեւելի Հրէայն Եւրոպայէն եկած ժամանակ նորոգել տուաւ : Գերեզմանը քառակուսի շէնք մ'է , որուն մէջը տապան միկայ մարդաչափ բարձրութեամբ . Մահմէտականք կը յարգեն սոյն տեղն՝ մանաւանդ Հրէից մեծ ուխտատեղի է , և առաւել կանսոյք կը յաճախեն՝ անոնք որ զուրկ են ծննդականութենէ :

Սոյն գերեզմանին արեւմտեան շնք գիւղ մի կ'երեւի նոր շէնքեւ , որ է Պէյր—ձալա , ուր Յոյնք և ստինք եկեղեցի ունին : Նաեւ տոն—պէրի այգի և պարպէղ ըսածը , որ

Հայոց է, ուր անդ ունին բաւական
 ձկնօտիք . այս այգիին մէջ թէեւ
 բաւական հնութեանց հետքերը վր
 նշմարուին, սակայն ՚ի վեր հանելու
 համար մեծաքանակ ծախուց կարօ-
 տութիւն կայ :

Ռաբիլ գերեզմանին քովէն անց
 նելով և քառորդ ժամ քալելով կը
 հասնինք Բեթլեհէմին մօտ, և ձախ
 ձեռքերնուս վրայ ճանապարհ է, և
 չոր քարերէ հիւսուած երկու ցան-
 կապատի մէջ՝ ճանապարհէն 100
 մեդրաչափ ներս, Գա-լի կը ըսուած
 ստունիճը կայ : Այս հարին ջրէն
 ցանկացաւ Գաւիթ խմելու, երբ
 իւր բանակաւ Ռդողամայ այրին քա-
 վը կը կենար, ու ըսաւ . « Ո՛հ, ո՞ւր
 էր թէ Բեթլեհէմի դրան քով եղած
 հորէն ջուր մի խմցնէք ինձ մէկը » :
 Անմիջապէս իւր զօրաց մէջէն ե-
 րեք կտրիճներ Այլազգաց բանակի
 ձեղքելով գնացին և իւր փափազած
 հորէն ջուր քաշեցին բերին, բայց
 Գաւիթ փոխանակ այն ջուրը խմե-

լու՝ Բատուծոյ նուիրեց ըսելով .
 « Բուն լիցի ինձ որ այդ երեք մար-
 դոց արիւնը արժող ջուրը խմեմ ,
 որ իրենց մահը աչուընդին առնելով
 գնացին բերին . Ա . Մնայ . ՃԱ . 17-19 :
 Յիշեալ հորին քով ուրիշ երկու
 սառնիճներ եւս կան , եւ հին չի
 նութեան մնացորդներ և միւսիոնով
 շինուած յատակներ ալ կ'երեւին :
 Շատ հաւատարկան է որ Վանօրէից
 գրքին մէջ յիշատակուած Ս . Անա-
 նիոյի անուամբ Հայոց Եկեղեցին
 այս տեղ եղած ըլլայ , որու համար
 կ'ըսէ Թէ Բեթլէհէմի մօտ է :

Ետ դառնալով սոյն տեղէն եւ
 կրկին մեր ճանապարհը ձեռք առ-
 նելով , յառաջ երթանք ձախակող-
 մեան շաւղին մէջ որ քանի մի ոլո-
 լուեն ճանապարհներէ անցնելով քա-
 ղաքին մէջ կը հանէ , եւ այսպէս
 ուաջանալով քաղքին մէջէն կը
 ոնենք զմեզ Սուրբ Ծննդեան Ե-
 լեցւոյ մեծ հրապարակին մէջ ,
 ր աջ կողմը կ'երեւի Հայոց վանքը ,

դիմացը Տաճարի երկաթեայ պզտիկ դուռը, և անոր հիւսիսային կողմը Յունաց գերեզմաննոցը եւ Լատինաց վանքը :

Այս տեղ ուխտաւորք վար իջնելով իրենց ձիերէն, և երկաթեայ փոքրիկ դռնէն ներս մտած ժամանակնին երեք դուռ եւս կը տեսնեն պզտիկ բակի մի վրայ . դիմացինն է տախտակեայ դուռը, որոյ համար Հեթում թագաւորի ժամանակ շէնուած է ըսինք, երես 211. ձախ կողմինը պահարանի կամ յարդանոցի դուռ է Յունաց ձեռքը, որ նախ Հայոց ջաղացքն էր, ետքը Յոյնք յափշտակած են . իսկ աջ կողմինն է Հայոց վանքին դուռը, ուսկէ ներս մտնելով և պզտիկ դահլճի մի մէջէն անցնելով՝ աջ կողմը դրան կից եղած աստիճանները զմեզ վանքին վերնալայրկը կը հանեն: Աստ պէտք է քի մի հանգիստ առնուլ սուրճ մի խմելով: Հին ժամանակէն ՚ի վեր սփորութիւն է աստ եւս Դարպաս:

կան սուրբ մը տալ, 'ի պայծառու-
թիւն և 'ի շինութիւն Ս. Տեղոյս,
որ անձ գլուխ 33 ղուրուշ է :

Բեթլեհէմի Հայոց վանքն ունի
յատուկ Տեսուչ վարդապետ մի, և
երկու ժամարարք, ժամարարներն
երկու ամիսն անգամ մի կը փոխուին,
ունի և տասնի չափ հասարակ միա-
բանք :

Վանքին մէջ կայ առանձին եկե-
ղեցի մը յանուն Ս. Աստուածածնի
զոր հիմնեց Գրիգոր Պարոն Տէր
Պատրիարքն 1621—1622 թուակա-
նին, նոյնպէս ստորին յարկին մէջ
եղած խնը որուն դուռը դէպ 'ի
հիւսիս հրապարակին վրայ կը բա-
ցուի, և վանքին մէջ ուրիշ քանի
մը սենեակներ աւելցուց եւ նորո-
գութիւններ ըրաւ :

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքն
որոյիշեալ եկեղեցին 1727 թուա-
նին նորոգելէն 'ի զատ ուրիշ ե-
ւք սեղաններ եւս աւելցուց, եր-
ւքն Եկեղեցւոյ մէջ յանուն սուրբ

Յովհաննու Կարապետին եւ սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկային, և միւսն ՚ի յաւանդատունն յանուն Յովակիմայ եւ Աննայի: Նմանապէս հիմակուան ստորին յարկին վրայ եղած սեղանատան մէջ դուռ մը կար որ գետնափոր ճամբով մինչեւ Սուրբ Մննդեան եկեղեցւոյն տակն եղած ստորերկրեայ մատուռները կը տանէր, այս դուռը մեծ աշխատութեամբ հիւսել տուաւ եւ տեղը մաքրելով յանուն Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցի մը շինեց, որ այժմ նոյն եկեղեցւոյ տեղն ինչպէս վերը ըսինք սեղանատունն է, ուր Ս. Մննդեան Խթման երեկոյին և առաւօտունն եկեղեցւոյն հանդէսներն սուրբ Մննդեան Տաճարին մէջ կատարուելէն զկնի, Արքայան Պատրիարքն հանգերձ Միտրաննէրով և Ռխտաւորք սյս տեղ կուգան ընթրելու, որովհետեւ սցերկու օրն բոլոր ուխաւորք Սուրբ Աթոռոյս ծախիւքը կը կերակրուին

Ասոնցմէ զատ նոյն երջանկոյի-
 շատակ, Գրիգոր Եղթայակիր Պատ-
 րիարքն վերնայարկին վրայ հինգ մեծ
 սենեակներ շինել տալով, ներքին
 գաւիթը և արտաքին մեծ հրապա-
 րակը քարայտակել տուաւ, այն է
 սուրբ Յննդեան Տաճարին արտաքին
 փաքր երկաթեայ դռնէն մինչեւ մեր
 վանուց արեւմտեան անկիւնածայ-
 րը ։

Նոյն տարիները՝ 1732 ին՝ Բեթլե-
 հէմի մօտ եղած Ճանապարհի անցքը
 խիստ նեղ լինելուն, Աեոարացի Տար-
 սիախ գիւղէն Մեչիտան իշխանը՝ որ
 Ս. Յակոբայ Եկեղեցւոյն մէջ ալ
 բաւական Յիշատակներ ունի, նոյն
 Ճանապարհն իւր ծախիւք ընդար-
 ձակել տուաւ՝ որպէս զի Ախտա-
 ւորք հանգիստ անցնին ։

Վանքը ունի Պատրիարքարան մի
 միւլ մանր խցեցով, մեծ Հոգէտուն
 ։ եւ Ախտաւորաց եւ Միաբանից
 անար 16 սենեակ մանր և խոշոր ։
 Եղեցիկ է իւր տանիսը որ քաղաքի

հրապարակին վրայ կը նայի . հիւսիսային կողմէն կ'երեւի Յունաց սուրբ Եղիայի վանքը և հարաւային կողմէն Եփրատայ ձորերը և այլն :

Այս համառօտ տեղեկութիւնները առնելէն յետոյ իջնանք վաթ Ս . Ծննդեան այլը մեր ուխտն և երկրրպագութիւնն կատարելու համար :

Հոս Ուխտաւորաց առաջնորդողն կը լինի կամ վանքին Տեսուչը եւ կամ Ժամարարաց մին հանդերձ սարկաւազաւ և դպրօք , և նախ կ'իջնան Տաճարին Սիւնաղարդ սրահը՝ Հայոց տախտակեայ մեծ դռնէն մտնելով . անդ մէյմէկ վառուած մամ տալով իւրաքանչիւր ուխտաւորաց ձեռքը , եւ « Խորհուրդ մեծ » Շարահանը երգելով՝ հիւսիսային փոքր դռնէն եւ Հայոց դասին մէջէն անցնելով կ'իջնան Սուրբ Այլը , եւ հոն Աւետարան կարդալէն՝ և « Փառք ՚ի բն ձունս » ըսելէն յետոյ , համառ Յանուցումով մը կը տեղեկացնէ

աաջնորդող վարդապետը իւրաքան
չիւր սուրբ Տեղիքը և անոնց վրայ
եղած խորհուրդները :

Յիշեալ Այրը երկու դուռ ու
նի, մին Յունաց հարաւային դասին
կողմէն 13 աստիճանով, եւ միւսը
Հայոց հիւսիսային կողմէ 16 աստի-
ճանով. և Այրը վերին Աւագ խո-
րանին ճիշտ տակը կ'իյնայ, որ Ա-
տեանին հետ մէկտեղ երկու կողմ-
նակի դասերէն 70 հարիւրորդամեզը
բարձր է : Հայոց դռնէն վար իջած
ժամանակնիս՝ վարի աստիճանին կից
ձախ կողմի Սեղանն է, Յիսուսի Քրիս-
տոսի Ծննդեան փեղը, որ Սեղանին
տակն է մարմարեայ յատակով եւ
կիսաբոլորակ ձեւով, որուն մէջտեղը
փոսիկ մի կայ արծաթեայ ճաճանջ մի
ազուցած, և բոլորտիքը Լատինե-
րէն այսպէս գրուած .

ԱՍՏ ԾՆԱԻ ՅԻՅՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ :

Ի ՄԱՐԻԱՄԱՅ ԿՈՒՍԷՆ :

Այս տեղ 16 կանթեղ կան միջ
ալառ, 6 ը Հայոց, 6 ը Յունաց,

եւ Կը Լատինաց : Այս սեղանիս վրայ միայն Հայք և Յոյնք կը Պատարագեն՝ իւրաքանչիւրը իւր շարժական Պատկերը գնելով . Ս . Պատարագէն զկնի՝ նոյն Պատկերները կրկին կը վերցընեն .

Այս սեղանէս 3 մեդր դէպ ՚ի հարաւային արեւմտակողմը երեք աստիճանով վտր Մոտը կ'իջնուի . որ ժայռին մէջ փորուած և մարմարեայ քարերով մէջը ազուցուած է , ունի 2 $\frac{1}{2}$ մեդր երկայնութիւն և 2 մեդր և 30 հարիւրորդամեդր լայնութիւն . հիւսիսային արեւելեան ծայրի սիւնով մսուրի մուտքը երկուսի կը բաժնուի , ուր աեղ և երեք ազգ մէյ մէկ աշտանակ ունին մշտավառ մոմերով : Այս տեղւոյս յարեւելքակողմը սեղան մի կայ Լատինաց յանուն Երէյ Մոգոյ , որ ամէն օր Լատինք աստ կը Պատարագեն եւ ուրստ աւանդութեան՝ կանգնած էի Մագերը իրենց ընծայները մանութազաւորին նուիրած ժամանակնի

Այն յանուն Երկ Եգոսց Էդան սե-
ղանո հին ասեանները Հոյց սեփա-
կան էր (1) : Նոյն տեղոյն յարեւ-
մաստիկազմի ժայռին մէջ փորուած
ցածագոյն փոր մի կայ Մսուրի ձե-
ւով, որու մէջ գրաւ ամենօրհնեալ
Արցան Մարիամ իւր Աստուածային
Արդին . այժմ տեղն մարմարներով
զարդարուած է , ուր տեղ 5 մչտա
վառ կանթեզ ունին Լաստիք , եւ
պատին երեսները կերպասով պա-
տած է եւ սակայն տակը կ'երեւի
բուն ժայռ :

Ծննդեան Սուրբ Այրը 10 մեզր
եւ 55 հարիւրորդամեզր երկայնու-
թիւն եւ 3 էն մինչեւ 4 մեզր լայ-
նութիւն ունի . թէ՛ գետինը և թէ՛
պատին երեսները ձերմակ մարմա-
րեայ խոշոր քարերով ծածկուած
են . առաստաղը կամարով մի ամբաւ

(1) Հաննե . Պատմ . Ս . Երուսաղէմի . յե
288 . եւ Բողանդակութիւն Ազգ . Արփակա-
թեանց երես 107—109 . ապեալ յԵրուսա-
ր 1880 :

ցուցած է որպէս զի կարենայ վերի
 եկեղեցւոյն ծանրութեան դիմանալ,
 ըստ որում այրին բուն ժայռը կարծր
 քարէ չէ : Առաստաղէն կախուած
 11 կանթեղ ունին Հայք, 11 Յոյնք,
 եւ 9 Լատինք : Դարձեալ 11 Պաաշ
 կեր ունին Հայք, որոնցմէ Լատին
 միաբանք 7 հատը գողցան 1869 ին .
 և անկէ յառաջ առաստաղին կեր-
 պասեայ ծածկոցն այրելով՝ կանթե-
 ղաց չուաններն ալ այրեցան ու
 կանթեղներն ալ իյնալով խորտակե-
 ցան . այրած ծածկոցը հնացեալ
 ըլլալով, Լատինք կ'ուզէին որ իւր
 եանք նորոգեն առանձին, իսկ Հայք
 եւ Յոյնք չէին թողուր, այս պատ-
 ճառաւ փորձ փորձեցին ծածկոցը
 այրելու, և յետոյ Հայոց պատկեր-
 ներն ալ գողցան : Սուրբ Աթոռոյն
 կողմէն Բ. Դուռը եղած բողոքոյն
 վրայ Տէրութիւնը զիջանելով երկ-
 պատկերաց կրկին դրուելուն հը
 ման եղաւ և այն ատեն դրուեցս
 մնացեալ 8 պատկերներէն 4 հա

ալ վերջերը դրուեցան, իսկ միոյն տեղը Լատինք յափշտակեցին իրենց պատկերը կախելով : Այժմ թէ Հայոց և թէ Յունաց պատկերները Լատինաց վարագուրին վրայ կախուած են, ըստ որում առաջ Այրին պատերը մերկ էին, բայց Լատինք յաջողեցան ամբողջ ծածկել 1874ին յատկապէս յԵւրոպա պատրաստել տուած պատկերազարդ վարագուրաւ :

Այրին յարեւմտակողմը դուռ մի կայ, ուսկէ անցնելով և փորուածոյ նեղ անցքի մի մէջէ գնալով Հայր Յովսէփայ անուամբ մատուռիկ մի կը տեսնուի Լատինաց : Ասկէ ստորերկրեայ ճանապարհ կայ Լատինաց եկեղեցին ելնելու :

Յիշեալ Լատինաց եկեղեցին Սըբո-կ-ոյն Կապարիկէի անուամբ կառուեալ է . ունի Աւագ խորան մի և յիւս կողմնակի սեղաններ⁽¹⁾ : Ներս

(1) Սոյն եկեղեցին 1880—1881 թուականին

մտած ժամանակներս աջ թեւի վրայ
 երկաթեայ վանդակով պատած առ-
 տիճաններ կը տեսնուին, ուսկէ կ'իջ-
 նուի Սարգիսիւայ ճապարակը : Հոս կը
 տեսնուին առանձին խորաններ ; ու-
 բոնք են մաստուռ մի յանուէն Ս. Հե-
 րոնիմոսի, որ ժամանակ մի Բ. Թլեհէ-
 մի մէջ առանձնանալով բարի վարք
 մի ունեցած է, և աստ թաղուած կը
 համարի, որու գերեզմանին վրայ
 քիչ մի հեռու ուրիշ սեղան մի
 կանգնած է : Այլ եւ կը տեսնուին
 հոս սրբոհոյձ Եսայիայ գերեզմանը
 առանձին խորանով : Աւելի առաջ
 երթալով Ս. Հերոնիմոսի աշուկեր-
 տող Եսեբիոս կրեմնացոյն գերեզմանը
 կոյ խորանով մի . և ուրիշ ներքա-
 գոյն խորան մի յանուէն Բեթլէէմի
 ճանկանց, զոր Հերովդէս Մեծն կը
 տորել տուաւ : Վերջին սեղանն է

Ի հիմանէ նորոգելին, Աւարո—Հիւնգարի
 ՏՐԱՆՍՈՒԱ ՃՈՋԷՅ Ա. Կոյսեր հրամանաւ, որու
 ամբողջ ծախքն՝ ինքն կայսերական գանձէն շնոր
 հեց :

Հայր Յովսէփայ անուամբ եղածը ,
զոր վերը տեսանք այն դրան քով .
ուսկէ Սուրբ Այրին մէջ կը մտ-
նուի :

Սուրբ Այրին հարաւային դռնէն
դուրս Յունաց կողմը կ'ելնենք , որ
է Եկեղեցւոյն ճախակողմեան դասը ,
ուր հարաւային կողմը երեւցած աս-
տիճաններով դռնէն իրենց վանքը
կ'երթուի : Աւագ խորանին ատեանը
երնելնուս՝ միջին դրան կից՝ հարա-
ւային սիւնին վրայ Հայերէն հին
գրեր կը տեսնուէին , զոր Յայնք ասկէ
իրբ 40 տարի յառաջ յատակի մար-
մարները շինել տուած եւ ծեփած
ժամանակնին նայն գիրերն ալ ծեփել
տուին , անհետ ընելու համար : Իսկ
հիւսիսային աջակողմեան դասուն
մէջ , որ Հայոց սեփական է , երկու
սեղան կայ , մին դասին Ատեանին
' այ , եւ միւսը ներսի կողմը անկիւ-
ցեալ մասին վրայ՝ որ կից է Աւագ
րանին . ըստ աւանդութեան Հայոց՝
սուի թէ՛ Յիսուս Քրիստոս այս

տեղ թշխատուեցաւ : Այս սեղանոյս վրայ տարին անգամ մի թոյլտուութիւն կ'ըլլայ Լպտոնոց և Ասորոնոց իրենց Մենդեան օրը Պատարագը ընելու :

Սոյն հիւսիսային դասուն մէջի մարմարեայ սիւնին վրայ եղած հին պատին վրայ դեռ կը տեսնուին միւս սիւնէ նկարուած քանի մի պատկերներ , որոնց մին կը ներկայացընէ զՔրիստոս , որ իւր Աստուածային կողք բանալով Թումայ առաքելոյն շօշափել կուտայ . սոյն նկարներէն մնացորդներ կ'երեւին նաեւ դրսի սիւնազարդ սրահին կամարապատերուն վրայ երկու կողմը տեղ տեղ , մնացեալ մասերը նոր ծեփուած են . Եկեղեցւոյն առաստաղը փայտաշէն է եւ դրսի կողմէն արձճապատ : Յիշեալ արտաքին սրահին մէջ արեւմտեան երկու ծայրերը դիմաց՝ դիմաց երկու դուռ կը տեսնուին որոնց մին՝ Յունաց վանքը և միւս Լատինաց վանքը կը հանէ :

Բեթլեհէմին մերձակայ եղած
այլ Ուխտատեղիքն հետեւեալներն
են .

Ա. Քառասնից Այրը : Արտաքին եր-
կաթեայ դռնէն դուրս Հայոց վան-
քին անկիւնը անցնելով , դէպ ՚ի
հարաւակողմը՝ ձախ դին եկած առ-
ջի փողոցին մէջ որու ուղղութիւնը
դէպ յարեւելք է՝ յառաջ երթա-
լով , գիւղին ծայրը աջ թեւի վրայ
կ'իյնայ Քառասնից Այրը , զոր Լատինք
Կաթին այրը կ'անուանեն , հետեւ-
եալ պատմութիւնը մէջ բերելով :
Մարիամ սուրբ Կոյսը Հերովդէսի
սպառնալիքէն փախչելու համար
Հայր Յովսէփայ հետ այս այրին մէջ
կուգայ կը պահուըտի քանի մի օր ,
որ անկէ ըստ պատուիրելոյ Հրեշ-
տակին՝ Եգիպտոս փախչի իւր Նո-
րածին մանկանը հետ : Սոյն Այրին
մէջ Ս. Կոյսը զՔրիստոս դիեցուցած
մանակ քանի մի կուսական կա-
էն կաթիլներ կը թափին գետնին
այ , որոնք զօրութիւն կուտան

հողոյն՝ կաթ չունեցող ծծմար կանանց կաթը առատացրնելու , եւ յիրաւի մինչեւ ցայսօր շատ կանայք փափաքանօք կ'առնուն յիշեալ Այրին հողէն , որ փխրուն ձերմակ քար մ'է : Այս տեղւոյն Լատինքքան զամէն ազգերը մեծ կարեւորութիւն եւ յարգ ցոյց կուտան , զոր թէպէտեւ 'ի հին դարուց հետէ ընդհանուր Քրիստոնէայ ազգաց սեփականուած է , որու ապացոյց է դուռը առանց նգի միշտ բաց մնալը , այսու ամենայնիւ Լատինքքերբեմն երբեմն ոտք ելնելով իրենց իւրացրնելու համար ջանքեր ըրած են , ինչպէս եւ 1865 ին գիշերանց գաղտուկ արտաքին փոքրիկ բակին սլատերը նորոգելով՝ Այրին ալ կրգպանք դրին , ասոր վրայ Հայք եւ Յոյնք ոտք ելնելով եւ իրենց քով եղած հաստատութեան թղթերն ու Հրամանագրերը ցոյց տալով թ. Դրան առջեւ իրենց համասոցական իրաւունքն վաւերացուցի

ասոր վրայ հրամանն եկաւ որ նոր շէնքերը փլցուի և կղպանքը քակուի , այսու ամենայնիւ Լատինք միայն կղպանքը քակելով թէ դրսի եւ թէ ներսի նոր շինութիւնները անեղծ պահելու համար դիմադրեցին , և մինչեւ ցայսօր դեռ այնպէս կը մնայ , և Բ . Դրան հրամաններուն գործադրութիւնը կախ կը կենայ , և սակայն այժմ ամբողջովին գրեթէ իւրացուցած և դրան քով ալ պահապաններ դրած են , և ամէն շաբաթ ալ կը Պատարագեն :

Քառասնից սյրին մէջ քարափոր աստիճաններով կ'իջնուի : Յառաջագոյն , այսինքն 18—20 տարի առաջ , միայն անշուք սեղան մի կար մէկ կանթեղով , և դուռը բաց մնալով՝ գիւղացիք թէ Քրիստոնէայ և թէ Մահմէտական , ձէթ և մոմ կը տանին վառելու , այժմ այս սեղանը ստինք ոչ միայն զարդարեցին , և ուրիշ քանի մի տեղեր և անոններն եւս խորաններ հաստա-

տեցին , պատկերներ և կանթեղներ
կախեցին :

Բ. Հայր Յովէֆայ փան պեղը : Քա
ռասնից այրէն ելնելուն՝ դէպ ՚ի
աջ կողմի արեւելեան ճանապարհը
ձեռք առնելով , 7 բոպէին կը հաւ
նինք Հայր Յովէֆայ փանը տեղը , որ
փոքր արտի մի մէջ և ճանապարհէն
իբր 30 մեդրաչափ ներս՝ աջ դին է :
Կիսաբողորակ խորանի մի մնացոր
դէն յայտնի է յիշեալ տեղն , որ
ժայռի մէջ փորուած է : Այս տեղ
ալ ժամանակաւ եկեղեցի կար , ու
բու քարափոր հիմերը դեռ կը տես
նուին : Աւանդութիւն կայ թէ Հայր
Յովսէփ ամուսնութենէն առաջ այս
տանը մէջ բնակած է , և ժամանակէ
յետոյ երբ ամենասուրբ Կուսին
հետ եկաւ , մէջն եղող տանտէրը
կամ վարձակալը զինքը չընդունեց ,
եւ ստիպուեցաւ երթալ այրին մէ՞
բնակելու :

Գ. Պէյլ-Սահուր : 100 մեդրաչա
աւելի դէպ յարեւելք լերանը ստ

ըոտը կը հասնինք , հոս իջնելէն յետոյ , դէպ յարեւելք և ետքը քիչ մի դէպ ՚ի հարաւ շեղելով՝ 4 բուպէին Պէյի-Սահուր (Հովուաց գիւղը) կը հասնինք , ուր կը բնակէին , ինչպէս կը կարծուի , այն հովիւները , որոց Տիրոջն Հրեշտակը՝ Յիսուսի Քրիստոսի ծննդեան աւետիսը տըւաւ :

Դ. Բոոսի Դաշար : Գիւղէն դուրս փոքրիկ դաշտ մի դիմացնիս կ'ենէնէ , որ է Բոոսի Դաշար : Այս տեղ եկաւ Հռութ հասկ քաղելու , որ Բոոսի հետ ճանչւորուելով՝ ամուսնացաւ հետը , եւ Դաւիթ մարգարէի մեծ հայրը Ուլբէթը ծնաւ :

Ե. Հովուաց այրը : Յետոյ դէպ յարեւելք ծռուելով , 12 բուպէին կը հասնինք Հովուաց այրը , քառակուսի գետնի մի վրայ , ուր կան ձիթենի-
" ր " քարէ չոր պատով մի շրջապաւած : Ըստ աւանդութեան՝ այս է եշտակին հովուաց աւետիս տըւած տեղը , ուր Հեղինէ եկեղեցի

մի շինեց , և հիմակուան տեսնուա-
ծը անոր ստորերկրեայ յատակն է ,
եւ հին եկեղեցին անհետացած է :
Այրին մէջ 21 ոտք աստիճաններով
կ'իջնուի :

Հովուաց այրէն . 250 մեդր ետ
դառնալով եւ Պէյլ-Սահուր գիւղի
ճամբան թողլով , հիւսիսային արեւ-
մտեան ճանապարհը բռնելու է , և
յիշեալ գիւղին առջեւէն 9 բոպէի
չափ քալել անցնելէն յետոյ , 4 բո-
պէ մի եւս աւելի առաջ երթալով՝
ու ձախ ու աջ դին ելած ճանապարհ
ները թողլով՝ ուղղակի գնալու է
դարուվեր , եւ մէկ քառորդին կը
հասնուի վանքին և սուրբ Այրի ե-
կեղեցւոյ առջեւի հրապարակը :

Բեթլէհէմի մէջ և անոր մերձա-
կայքն շղած ուխտատեղիք աստիք
են զոր ստորագրեցինք , ասոնցմէ
դուրս կան նաեւ մի քանի այցելո՛-
թեան արժանաւոր պատմական տ-
ղէր , ուր շատերը կը ցանկանն է
թալ տեսնել , որոց փափաքը լեւ

Ներու համար և մեք աշխատութիւն
յանձն կ'առնումք իւրեանց առաջ
նորդելու : Նոյն տեղերն են հետևե-
ալները՝ Ս. Գեորգայ վանքը , Կրն-
քեալ աղբիւրը և Հին ամրոցը , Սու-
ղոմօնի առաջանները , Ետեմայ բլու-
րը , Պարտէզ փակեալը , Զրանցքը
և Եփրատը :

Ա. Ս. Գեորգայ վանքը : Բեթլեհէմի
հարաւային կողմէն դուրս ելնելով
եւ դէպ 'ի արեւմուտք շեղելով , 13
րոպէին քաղաքին ծայրը և Ուսի —
Սահկին ըսուած ձորին մէջ իջնելու
ճանապարհը ձախ դին ձգելով՝ 2 րո-
պէին դէպ 'ի հարաւային արեւ-
մուտք երթալիք ճամբան ձեռք կ'առ-
նենք : Այս տեղ հասնելնուս Պէյն-
ճալս գիւղը կը տեսնուի , և 5 րոպէ
քալելով՝ ձախ թեւին վրայ նեղ
ճամբայ մի կը հանդիպի . ասկէ ան-
'ն՝ ալ ճանապարհը քարուտ ու
խուարակոխ է :

Առաջ երթալով , 22 րոպէ մի եւս
9 կողմը նեղ ճամբայ մի կ'ենէ ,

զայն թողլով դէպ ՚ի յարեւմուտք երթալու եմք, եւ 12-րոպէ յետոյ հեռուանց աջ կողմի վրայ ձորի մէջ կը տեսնուի Ս. Գեորգայ Յունաց վանքը : Այս վանքին եկեղեցւոյն մէջ շղթայ մի կայ, ուր խելագար մարդիկ տանելով կը կապեն, և կը հաստատեն որ շատերը շղթային զօրութեամբը զգաստացած են :

Բ. Հին ամրոցը եւ կնիւտալ աղբիւրը : Աջ թեւին վրայ ուրիշ ճամբայ մի եւս թողլով, մեծ ճանապարհին մէջ յառաջ երթալու է, որ այս տեղ հասնելնէս յետոյ՝ դէպ ՚ի հարաւային արեւմուտք կը ծռի և Յ րոպէն Քալատ-էլ-Պորայ կը հասնուի, որ աւազաններու բերդը բսել է, կը կարծուի որ այս ամրոցը Քելաուն շինած ըլլայ, որ ջրանցքն ալ ինքը նորոգած է երեքտասաներորդ դարուն մէջ. նա է որ թրծած հողէ շինուած ագուգաններ գործածեց ջրանցքին համար :

Իսկ յիշեալ բերդը քառակո՛

սի է՝ միջին դարու ձեւով, պարու պին ծայրերը աշտարակներ եւ ակուաններ ունի, երկու երեք անկանոն զօրք կը հսկեն այս տեղ թէ Քեթրոնի Ճանապարհը եւ թէ ջուրերը պահպանելու համար : Այս տեղ Իպրա հիմ փաշայն Ֆէլլահներու դէմ պատերազմ մի կորսնցուց :

Բերդին արեւմտեան կողմը 100 մեդրաչափ հեռու կ'երեւի պզտիկ շէնք մի, որու տակն է Աղբիւր Կնիտալը : Յաճ դուռ մի ունի և 26 ոտք ասախ ճանով ստորերկրեայ խուցի մի մէջ կ'իջնուի, տեղը մութ ըլլալուն, պէտք է մոմ ունենալ ու վառել : Խուցը կամարաշէն է և պատերուն մէկ մասը ժայռին մէջ փորուած են : Խուցին երկայնութիւնն է 12—13 մեդր և լայնութիւնը 3—4 : Գետնին մէջտեղը պզտիկ աւազան մի կայ, որ մէկ կողմէն ջուրը կուգայ կը ցուի և միւս կողմէն դուրս կ'ելէ : Արեւմտեան կողմը դուռ մի այ, ուսկէ երկրորդ խցի մէջ կը

մտնուի՝ նայնպէս վիմամտոր ըստ մա-
սին լե կամարակապ, հոս հարաւա-
յին պատին երեսը Միկրայի պէս
տեղ մի կայ և մէկ մ'ալ արեւմը-
տեան կողմը, ուսկէ ջուրը խիստ
պայծառ ու փայլուն դուրս կը բղխէ,
և ագուգայով մի աւազանի մէջ կը
ժողուի, և անկէ ելնելով առաջին
խցին աւազանին մէջ կը հոսէ: Տե-
ղացիք Աղբիւր կնքեալին Ռասէլ Այն
կ'ըսեն, որ աղբիւրակին գլուխն բ-
սել է: Ասոր յիշատակութիւնը Ս.
Գրոց մէջ կայ. Երգ. Գ. 12:

Բերդին հարաւային արեւմտա-
կողմը պզտիկ աւազան մը կայ վրան
շէնքով ծածկած, ուր կնքեալ աղ-
բիւրէն ջուր գալով, յետոյ կամ
Սողոմոնեան երեք մեծ աւազաննե-
րուն մէկուն մէջ կը թափի, և կամ
ջրմուղով Բեթլեհէմ կուգայ եւ
անկէ յերուսաղէմ:

Գ. Սողոմոնեան աւազանները: Աւ-
րսած տեղէս 30 մեդրաչափ անդ-
է Սողոմոնեան աւազաններուն առաջին,

սոյն աւագաններն այսպէս Սողոմոնի անուամբ կը կոչուին , ըստ որում կը կարծուի թէ՛ Սողոմոն ինքն շինած ըլլայ Փակեալ պարտէզները ջրելու համար :

Սոյն առաջին աւագանին եզերքովը , որ 116 մեդր երկայնութիւն , 70 լայնութիւն և 7-8 մեդր խորութիւն ունի՝ դէպ ՚ի արեւելք գնալով՝ երկրորդ աւագանն է , ասիկայ ունի 129 մեդր երկայնութիւն , 70 լայնութիւն , 12 խորութիւն : Ասկէ ալ 49 մեդր հեռու երրորդ աւագանն է , որ ամէնէն մեծ է , ունի 177 մեդր երկայնութիւն , 64 լայնութիւն , և 15 խորութիւն : Այս աւագաններուն ջուրը անձրեւէն է , առջի երկուսին ջուրը երրորդին մէջը կը հոսի , և անկէ թողլով պարտէզները կը ջրեն :

Գ. Երեւոյ Բլաթը : Ճանապարհը սրունակելով դէպ ՚ի արեւելք , մուղը աջ դին թողլով , 6 րոպէ ալելէն յետոյ , ձորին միւս կողմը

աջ թեւին վրայ բլուր մի կ'երեւեթ
աւերակներով լեցուն , որ կը կար-
ծուի թէ հին Ետեմ ըսած տեղն է ,
ուր Սամփսոն Այլազգիներուն հունձ-
քերը այրելով , փախաւ եկաւ հոս
այրին մէջ պահուեցաւ . Դպ . ԺԵ . 8 :
Իսրայէլի թագաւորութիւնն եր-
կուսի բաժնուելէն յետոյ , Ռոբո-
վամ սոյն բլուրին վրայ քաղաք մի
շինեց , եւ Եփամ կամ Եփան անունը
դրաւ անոր . Բ . Մնայ . ԺԱ . 6 :

Այս բլուրին ստորոտէն կը սկսին
Սողոմոնի Փախալ Պարպէլ ըսածները :

Ե . Եփրատ գիւղ : Ետժը բոպէ մի
քաղելով պզտիկ գիւղ մի կը հասնինք
Արբաս անուն , զոր Հայք Եփրատայ
գիւղ կ'անուանեն , որ լերանը զառ-
'ի վայր կողմը շինուած է՝ աջ դին , ե
ունի 600 թ չափ բնակիչ : Իպրահիմ
փաշայն 1831 թուականին կործանել
տուաւ բոլոր գիւղը , այն պատճա-
ռաւ որովհետեւ Գիւղացիք յանձ-
նառու չ'եղան տուրք վճարելու , և
ետքէն նոր սկսան շինել : Այս տե .

դէն բոլոր պարտէզները մէկ տեսութեամբ մարդոյս աչացը կ'երեւին Եփրատայ յորին մէջ, ուր արեւուն ճառագայթներուն տաքութիւնը մէջը ամփոփուելով, և ջուրն ալ առատ լինելով՝ խիստ բարեբեր ըրած են հողը :

Պարտէզները գիւղացւոց են, բայց մեծ մասը Մէջը-լճ՝ անուն բողոքական Հրէայի մի կալուածք եղած է, որ շատ տեսակ ընդեղէններ և բանջարեղէններ առաջ կը բերէ : Յիշեալ անձը 1860 ին իւր պարտիզին արեւելեան կողմը փորել տուած ժամանակ միւսիոնով շինուած գետնայատակ մի գտնուեցաւ՝ եւ կորնթեան ձեւով սիւներու եւ սիւնախոյակներու բեկորներ, շատ հաւանական է որ Սողոմոն հոս պալատ մը շինել տուած ըլլայ :

Ճանապարհը շարունակելով ջրանցքին շաւղովը, կէս ժամէն Բեթհէմի դիմացը կը գտնենք զմեզ, գծուարին ճանապարհներու վրայ

կոխելով, կը հասնինք Հայոց վան-
քին պատին քով եւ անկէ դէպ ՚ի
արեւելք դարձած ժամանակնիս
Ս. Մենդեան Տաճարին դուռը կ'ե-
րեւի :

Հոս կը լրանայ մեր Եօթներորդ
այցելութիւնը, և բարեպաշտ ուխ-
տաւորք կրնան այլ ևս միայնակ ետ
գառնալ յԵրուսաղէմ այն ճանա-
պարհաւ որ եկան :

ՈՒՅԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒՅԻՒՆ

Ի ՏԱՃԱՐՆ ՍՈՂՈՄՕՆԻ, ԿԱՄ
ՄՋԿԻԹՆ ՕՄԱՐԱՅ

ՍՈՐԻԱ ԷՆՌԸ : Այս հռչակաւոր
լեռը՝ Սիօն և Ակոյ լեռանց (որոնք
հին Երուսաղէմը կը կազմէին) ա-
րեւելեան կողմը կ'ընայ : Աւանդու-
թիւն մի կ'ըսէ թէ, Հայր Աբրա-
համ այս տեղս ուզեց զոհել իւր
որդին Իսահակը : Գաւիթ իւր ժո-
ղովուրդը աշխարհագիր ընելուն հա-
մար զԱստուած բարկացրնելով, և
ի պատիժ իւր այս յանցանացը մահ
խնդրելով՝ երեք աւուր մէջ 70,000
մարդիկ մեռան : Եւ աղաչեց զԱս-
տուած որ այս սոսկալի պատուհա-
սէն զինքը ազատէ, ուստի Գադ-
րգարէն Աստուծոյ կողմէն եկաւ
քով և հրամայեց որ Ռունայի
բուսացւոյ կալին մէջ տեղ՝ որ
տիա լեռան վրայ էր սեզան մի

կանգնէ , և հոն Տիրոջը զոհ մատուցանէ : Դաւիթ հնազանդեցաւ , և 600 սիկլ⁽¹⁾ ոսկւոյ հատուցանելով քնեց յիշեալ կալին տեղը , և զոհը մատուցած ժամանակ երկնից հուր իջնելով լափեց զայն : Ընդունեց Աստուած և կոտորածը դադրեցաւ . Ա . Մնայ . ԻԱ . 1-28 : Ասոր վրայ Դաւիթ 'ի նշան երախտագիտութեան իւրոյ ուղեց նոյն տեղւոյն վրայ տաճար մի կանգնել ճշմարիտ Աստուծոյն , բայց Աստուած իմացուց իրեն որ ըսած Տաճարն իւր սրբւոյն ձեռօքը սխալ շինուի , այն է Սողոմոնի , որ իւր թագաւորութեան չորրորդ տարին Տաճարին հիմերը դրաւ , եօթն տարուան մէջ լրացաւ , եւ անոր մէջ դրաւ Տապանակ ուխտին :

Տաճարն իբր 34 տարի փառաւոր և պայծառ մնաց , յետոյ Եգիպտոսի

---

(1) Մէկ սիկլ կը կշռէ 4⁸⁸/100 տրամ , հեւ
 ւարար՝ մէկ սիկլ արծաթին արժէքն է 13 դրուշ , և մէկ սիկլ ոսկւոյն արժէքն է 208 դրուշ :

Միտակ թագաւորն գալով կողոպտեց զայն , այնուհետեւ քանի մ'անգամ եւս այլ եւ այլ թշնամիներու ձեռքով աւարի առնուելով 'ի վերջոյ այս շէնքն 476 տարի յետոյ կամ 588 տարի նախ քան զՔրիստոս , Բաբելացւոց Նաբուգոդոնոսոր թագաւորին ձեռք սյրեցաւ . Գ . Թագ . Իե . 9 : Բ . Մնայ . 12 . 17—20 : Կիւրոս Պարսից թագաւորը Քրիստոսէ 536 տարի առաջ հրաման տուաւ կրկին շինութեան :

Սակայն երկրորդ Տաճարը Զորաբարելի ձեռք շինուեցաւ՝ առջինէն շատ նուազ փառք . Անգ . Բ . 3 . յետոյ Անտիոքոս Եպիփանէս Քրիստոսէ 168 տարի առաջ անհամար մարդիկ սպաննելէն յետոյ՝ Տաճարին մէջ գտնուած ինչ որ թանկագին բան կար , յափշտակելով Ողիմպեան ամազդայ պատկերն ալ հոն կանգնով Տաճարը պղծեց . Ա . Մակ . Ա . Երկու տարի յետոյ Յուգա Մառէ սրբեց Տաճարը եւ ճշմարիտ

Աստուծոյ պաշտօնը կրկին հաստատեց :

Պոմպէոս բուռն զօրութեամբ տիրեց քաղաքին , մտաւ Տաճարին մէջ , բայց ձեռք չդպցուց , այլ ընդհակառակը յարգութեամբ վարուեցաւ :

Յիսուս Քրիստոսէ 17 տարի առաջ Մեծն Հերովդէս Տաճարը վերանորոգեց , Յովելոյ . Ա . 5 . 10,000 գործաւոր , 1000 կառք և 1000 ալքահանայ աշխատողներով , որոնք միայն կրնային ներս մանել . սոց շէնութիւնը 46 տարի տեւեց կ'ըսէ Յովսէպոս Պատմագիր . եւ սակայն սոց շինութեան վրայ տարբեր կարծիքներ և պատմութիւններ կան :

Սոյն Տաճարին մէջ երեւցաւ Տիրոջն հրեշտակը՝ Զաքարիա Քահանային , նորա որդւոյն Յովհաննու ծննդեանը աւետիսը տալու : Այս տեղ եկաւ Մարիամ , ամենասուկ կոյսն իւր անդրանիկ սրբին Տիրոջն ծայելու , ուր Մերունին Ամէ

փառք տուաւ Սատուծոյ որ արժանի
ըրաւ զինքը աշխարհիս Փրկիչը տեւ
նելու : Յիսուսի Քրիստոսի համ-
քարձմանէն 37 տարի յետոյ Տիտոս
գալով՝ ուզեց այս Տաճարը անվնաս
պահել, բայց իւր ջանքերն 'ի դերեւ-
ելան և Տաճարն հրոյ ճարակ եղաւ,
ըստ Յովսեփոսի՝ ճիշդ նոյն ամսուան
մի և նոյն օրը՝ յորում առաջին Տա-
ճարը սրած էր Նաբուչոդոնոսորի
ձեռօք, այսինքն՝ Ա.պ (Յուլիս) ամ-
սոյն 10 ին :

Ադրիանոս 134 թուականին կր-
կին շինեց քաղաքը և Իլլա կոչեց,
եւ յիշեալ Տաճարին տեղւոյն վրայ
Արամազդայ անուանը մեհեան վի-
կանգնեց, և նոր քաղաքին տեսուչ
ները Տաճարին մօտ 'ի պատիւ Ադ-
րիանոսի արձան մի տնկեցին : Հրէ-
այք դրամով թոյլտուութիւն ըս-
տցան նոյն կայսրէն տարին ան-
մ մի Նրուսաղէմ գալու և Տա-
սրին աւերակաց վրայ ողբալու :
Հեղինէ թագուհին եւ որդին

Կոստանդիանոս այս Տաճարն կործա-
նեցին 327 ին, բայց արձանին չղը-
պան, որ ժամանակ մի եւս մտայ :

Յուլիանոս անորէնն իւր ուրա-
ցութենէն յետոյ 361 ին արեւելք
եկած ժամանակ՝ Յիսուսի խօսքե-
րը ստելու համար՝ հրաման աղ-
լաւ Հրէից որ Տաճարին աւերակ-
ները փորեն և նորէն շինեն, բայց
հիմերուն տակէն կրակ ելնելով և
գործաւորները այրելով վերջ տը-
լաւ գործին : Ասկէ յետոյ քաղաքին
բնակիչները, ինչպէս սովորութիւն
է, ամայի տեղ մի նկատելով զայն,
աղբանոց ըրին :

Քրիստոսի 636 թուին՝ Օմար խա-
լիֆայն իպն խաթաթապ, որ Մէհմէտ
Ա. օրէնսդրին երրորդ յաջորդն էր
Երուսաղէմին տիրելով, ուղեց որ
գտնէ այն տեղը ուր Յակոբ նահա-
պետ քուն եղած տեղը տեսիլէ՝
մէջ տեսաւ գետնէն մինչեւ երկի
քը բարձրացած սանդուղը : Խա-
ֆային առաջնորդողը այս տեղս :

տուաւ իրեն , եւ նա հաւատալով որ իւր փնտուած տեղն է , մարբել տուաւ գեաթինը , նուիրական ժայռը դուրս ելաւ և Յմար ճիշդ նոյն տեղւոյն վրայ շինեց գեղեցիկ մզկիթ մի , ուր շինուած էր յառաջագոյն Սողոմոնի ձեռք Սասունոյ Տաճարը , և զոր 50 տարի յետոյ Մրուանայ որդի Ապու-էլ-Մէլէ , ամիրապետը աւրել տալով զայն՝ նորէն կանգնեց աւելի փառաւար . և հետզհետէ ուրիշ ամիրապետներ եւս գեղեցիկ սիւներով , միւսիսններով և շքեղ վանդակներով ճոխացուցին : Բայց ութերորդ դարուն երկրաշարժէ մը իյնալով , յետոյ դարձեալ որքան որ նորոգուեցաւ , սակայն առջի շքեղութիւնը չունեցաւ : Սոյն Տաճարն կամ լաւ եւս է Յմարայ Մզկիթն , սովորութիւն եղած է սարակաց՝ Սողոմոնի Տաճար աւամբ կանչել , վասն որոյ մենք ս շատ տեղ Պատմութեանս մէջ ն անունը գործածեցինք :

Խաչակիրք 1099 ին ասիրեցին Տա-
 ճարին՝ տասն հազար Մահմետական
 սպաններով մէջը, և եկեղեցւոյ փո-
 խարկելով՝ Ապառաժին վրայ սեղան
 մի կանգնեցին : Իսկ 1187 ին Սալա-
 էտտին կրկին առաւ և նախ Քրիս-
 տոնէից արեամբ լուանալէն զկնի,
 դարձեալ ջրով՝ և ապա վարդեջրով
 լուացին ու Մզկիթ բրին, որ մնաց
 մինչև ցայսօր, և Սալաէտտին գը-
 րով սահման ու արգելք դրաւ, որ
 Քրիստոնէայ մէկը չի մտնայ հոն,
 և մտնողը մահով պատժուի և կամ
 հաւատքը ուրանայ, վասն որոյ ար-
 քիլեալ էին մինչև մօտ տարիներս
 որ և իցէ ուրիշ կրօնքէ եղող անձինք
 ներս մտնել, և մտնողը իբր սրճա-
 պիղծ՝ մահուամբ կը պատժուէր :
 Խրիմու պատերազմէն յետոյ Եւրո-
 պական Դեսպանաց միջնորդու-
 թեամբ սոյն արգելքը քիչ քիչ
 վերցաւ, և հիմակ Եւրոպացիք
 իրենց Հիւսպատոսաց ձեռօքք և
 բեւեւեան Քրիստոնէայք՝ Հայք և

Յոյնք իրենց վանուց Քարգմաննե-
րուն ձեռօքը կրնան հրաման ըն-
դունիլ կառավարութենէն, քովեր-
նին զօրական մը կը արուի և վան-
քերու պահակներն առաջնորդելով
իրենց կրնան խումբ խումբ պտտե-
լու երթալ, ուր տեղի Շէյխերէն
մէկը իրենց կ'առաջնորդէ ցոյց տա-
լով ամէն մասերը, թէ՛ Տաճարին
մէջ և թէ՛ դուրսը, որու փոխարէն
կը պարտաւորին իւրաքանչիւր ոք
4-5 դահեկան տալ իբրեւ պար-
գեւ : Ուրբաթ օրերն արգիլեալ է
պտտել, ինչպէս և Րամուզան ամսոյն
մէջ :

Արդի Տաճարը ուր պիտի այցե-
լենք՝ շինուած է ընդարձակ գաւթի
մը կեդրոնը, գաւթին տարածու-
թիւնն է 150 հազար քառակուսի
մեդր 500 մեդր երկարութեամբ
իւսիսէ ՚ի հարաւ, եւ 300 մեդր
այնութեամբ արեւելքէ յարեւ-
մուտք . և ունի տասն և չորս մեծ
ոներ՝ որք են հետեւեալներն :

Արեւելեան կողմէն երեք դուռ
ունի՝ առաջինն եւ երկրորդն զոչ
դռներ են քով քովի باب التوبة Պապ
—էլ—Քէօլդէ, այսինքն դուռ զըղջ-
ման, باب الرحمة Պապ—էլ—Րահմէ,
այն է դուռ ոգորմութեան, որ
քարուկիրով հիւսուած են և զօր
արդէն տեսանք դրսի կողմէն մեր
երկրորդ այցելութեան ժամանակ
երես 82. և որոց դիրքին ձեւին և
շինուածոց վրայ քիչ մը վերջ եւս
պիտի խօսինք. և երրորդն باب البراق
Պապ—էլ—Պրոպ, որ Մահմէտականաց
քով շատ յարգի էր, այս դռնէն
մտած ժամանակնին ամենայն ջեր-
մեռանդութեամբ երկու կողմի շե-
մերն համբուրելով կը մտնէին, ու
րովհետեւ ըստ իւրեանց աւանդու-
թեանց Մէհմէմէտ Տաճարը մտած
ժամանակը այս դռնէն մտնելով իւր
ձին ալ այս դրան կապած է, և առ
դէն Պրոպ Մէհմէմէտի ձիուն
նունն է, այս դուռն ալ այժմ գոց
չիւսիսային կողմէն եւս եր

դուռ ունի՝ առաջինն է՝ باب الاسباط
Պապ — էլ — Սպախի , այսինքն՝ Յեզեբու
դուռ , կամ Պապ — էլ — Սըլիկի Մեդիեմ՝ այ-
սինքն դուռ Ասատուածածնի (1) , երկ-
րորդն է՝ باب العظة Պապ — էլ — Հո — Ռիս ,
երրորդն է՝ باب شريف الاتييا Պապ — Շե-
րիֆ — էլ — Էնկիդե , կամ باب الدويدارية
— էլ — Տո — Վեյրաբիե , կամ باب العتم Պապ
— էլ — Ըլիմ , այսինքն՝ Մուլթ դուռ :

Արեւմտեան կողմէն ութ դուռ
ունի՝ առաջինն է՝ باب الغوانمة Պապ —
էլ — Ղաւանիսի , երկրորդն է՝ باب النظر
Պապ — էլ — Նաղըր , կամ باب علادين البضري
Պապը Ալեքսանդրի — էլ — Պրփայրի , երրոր-
դն է՝ باب الحديدي Պապ — էլ — Հափիս , այ-
սինքն երկաթի դուռ , չորրորդն է՝
باب سوق القضاين Պապ — Սո — էլ — Կափիսա
նիս , այսինքն՝ Դուռ բաժնահի շու-
կայի , հինգերորդն է՝ باب المتوضا Պապ
— էլ — Մեփո — Վափաս , այսինքն՝ Լուացա-
նի , կամ Ապիեփի դուռ , վեցե-

(1) Այս դուռն երբեմն Հոփի դուռ ալ կը
ւեր :

բորդն է՝ باب السكينة Պապ-է-Սէֆինէ ,
 կամ باب الطققة Պապ-է-Թագաունէ ,
 այսինքն Սուտանցւոց դուռ , եօթնե-
 բորդն է՝ باب السلسلة Պապ-է-Սիլիէ ,
 այսինքն՝ Շղթայի դուռ , ութերոր-
 դն է՝ باب المغاربة Պապ-է-Մեղարդէ ,
 այսինքն՝ Մաւրիտանացւոց դուռ ,
 ընդամենը տասն և չորս դուռ : Կան
 և այլ քանի մը մասնաւոր փոքրիկ
 դռներ՝ որոց մին դատարանի մէջէն
 է , և որք յիշատակութեան արժանի
 կարեւորութիւն մը չունին և մանա-
 ւանդ անուն ալ չունին :

Ուխտաւորք հասարակօրէն Պապ
 -է-Ղալանիմէ կոչուած դռնէն կը
 մտնեն , որ հիւսիսային արեւմտեան
 անկիւնը հին Սերային մտտ է , եւ
 Հարեմ-է-Շերիֆի մեծ հրապարակը
 կը հանէ : Չախ դին կ'երեւի այն
 ժայռին երեսը , որու վրայ շինուած
 էր Անպօնիեան աշտարակը , զոր Շմս
 ւօն Մակարէի որդին Հիւրկանս
 մեծ Քահանայապետը շինեց Քրիս-
 տոսէ 120 տարի յառաջ :

Ալ կողմէն Գլղլէ ըսուած բողո-
րակ և գմբէթաւոր աղօթարանի մի-
քովէ կ'անցնուի , այս տեղ պահ-
ուած կը կենայ նուիրական ժայռին
(Էլ-Յախրա) մէկ մասը , որու վրայ
ըստ Մահմէտականաց՝ Յակովբ նա-
հապետ պառկեցաւ և սանդուխքին
տեսիլքը տեսաւ : Յետոյ գեղեցիկ
բայց ցամաք աղբիւրի մի կը հանդի-
պինք , ուսկէ դէպ 'ի հարաւ շեղե-
լով կ'անցնինք Սրահ Հեթանոսաց ըսուած
տեղւոյն մէջէն մինչեւ վեց ոտք աս-
տիճաններուն քով և վեր կ'եննենք
քարահատակ գեղեցիկ բակին վրայ
որ Յովսէպոսին Սրահ Իսրայէլացոյ
կամ Տաճար ըսածն է , որ պատով մի
չըջապատուած էր յառաջ : Այս տեղ
Յիսուս Գրիստոս շատ հրաշագոր-
ծութիւններ ըրած է , այս տեղ գը-
տան զինքը իւր ծնողքը՝ երբ նա
պպիներուն հետ հարցմունքներ
ընէր , եւ ասկէ դուրս հալածեց
սճառականներն ու սեղանաւոր-
րը , այս տեղ Մարգարէացաւ Տա-

Ճարին աւերումը, զոր Տիտոս 37 տա-
րի յետոյ եկաւ կատարեց: Աստ հե-
թանոսաց արգիլեալ էր մտնել:

Օմարայ Մզկիթին արեւելակողմը,
որ սոյն բակին վրայ է, տասնանկիւ-
նի շէնք մի կ'որեւի վրանաձեւ՝ 17
սիւնով, ասիկայ Ողջիկայ ժշմին
տեղւոյն վրայ է, այս նեղանին եւ
Տաճարին մէջտեղը քարկոծուեցաւ
Զաքարիա (Ազարիա) որդին Բարա-
քեայ. Բ. Մնայ: ԻԴ. 20, 21: Մահ
մէտականք այս տեղւոյն Մակեձի-
Տառփ, կ'ըսեն, այսինքն՝ Գաւթի
դատարանը:

Գանք հիմայ արդի Մզկիթին որ
Օմարայ անուամբը կը յիշուի, այս
ալ Քոստյոյէի - Էլ - Սախրա կը կոչուի, որ
ժայռին դմբէթն ըսել է, ութան-
կիւնի է, ամէն մէկ անկիւնին երեւ
ները՝ որ մարմարով եւ լիթով զար-
դարուած է՝ 20 մեդր է, ետքը պ
տուհան ունի գունաւոր ապակին
րով, և վրան պղնձապատ դմբէթ:
Զորս գուռ ունի, արեւելեանը՝ Գ

—էլ—Տառ֊֊֊, հիւ֊֊֊սային դուռը Պապ
—էլ—ձէննէ, այն է՝ արքայութեան
դուռ, արեւմտեանը՝ Պապ—էլ—Ղարդ,
հարաւայինը՝ Պապ—էլ—Ղլլլլ, կը կու
չուին :

Ուխտաւորք արեւելեան դռնէն
ներս կը մտնեն, բայց պէտք է որ
ներս չը մտած ոտից ամաններն
հանեն, ներքին կողմը քիչ մը
մուծ է. կեդրոնական մասը երկու
ութանկիւնի շրջապատով բոլորած
է, առաջինը արտաքին որմով, երկ
րորդը ութ մոյթերով և 16 ընտիր
մարմարեայ ընտիր սիւներով, որոնց
բունը միակտուր է : Մզկիթին վերի
կողմերը բոլոր միւսիսններով և ու
կէզօծով ծածկուած են . և գրեթէ
բոլոր ներքին կողմի պատերուն վրայ
տեղ տեղ Ղուրանէն հատուածներ
կան ոսկէգրով դրոշմուած . բուն
դրոնը չորս մոյթով և 12 սիւնով
ցուած և անոնց միջոցները եր
թեայ գեղեցիկ վանդակներով պա
ծ են, յետոյ դարձեալ ուրիշ

վանդակ մի կայ տախտակեայ և արհեստաշէն , որով շրջապատած է Սախրան այսինքն Մոսկուսի ալ ըսուած ժայռը : Ժայռին երեսը բաց է եւ անհարթ ու բոլորակ ծակ մի ունի մէջտեղը ուղղահայեայ , եւ հիւսիսային ու արեւմտեան մասերը տափկացած են , ատենօք ասոր վրան մարդաչափ բարձրութեամբ կանանչ ու կարմիր կերպասէ շինուած խէֆէ կախուած էր , որ տեսակ մը վրան մ'է , բայց այժմ սոյն վրանը վերցուած է . Մահմէտականք այս խէֆէ տեսնելով՝ ըստ իւրեանց ականդութեան կը յիշէին Աստուծոյ Ադամին տուած վրանը , երբ Մէքքէի քով լերան մի վրայ եւան գլտաւ կ'ըսեն հարիւր տարի որոնելէն յետոյ :

Այս ժայռը Ուռնային կան է , զոր Դաւիթ Յերուսաղիներէն գրնեց , որու վրայ շինուեցաւ յետոյ Սողոմօնեան տաճարը եւ Տապանա ուխտին հոն գրուեցաւ , և կոչեցս

Արքուժիւն. Արքոց , ուր տարին մի անգամ միայն մեծ Քահանայապետը կը մտնէր :

Ժայռին արեւմտեան կողմը ձեռքի նշան մի կայ , որ Գաբրիէլ հրեշտակապետինն է կ'ըսեն Մահմէտականք , եւ ինչպէս մնալը պատմութեամբ մի եւս կը հաստատեն , զոր մէջ բերելու հարկ չկայ հոս :

Հարաւային արեւմտեան անկեան դիմացը տախտակեայ շրջանակի մէջ բարակ , փայլուն , և մութ կապուտ գունով քար մի ցոյց կուտային առաջները 80 հարիւրորդամեդր լայնութեամբ ու երկարութեամբ , և որուն ետեւի կողմը Վահան մի կախուած էր , այս Վահանին համար Հոմըրոսն է կըսէին որ Մէհէմմէտի հաւատարիմ ընկերն ու հօրեղբայրն էր : Վահանին վրայ անորոշ նկարներ կ'երեւէին և միայն սիրամարգ մի յայտնի կը տեսնէր զոր վերջին տարիներու նստութեան ժամանակ կառավարուելնը վերցուց յիշեալ Վահանն :

Սախրայի հարաւային արեւմտա-
կողմը տեսակ մի վանդակ կայ եր-
կաթի, և միշտ փակ կը մնայ և մէջ
տեղը ծակ մի ունի, որու մէջէն ձեռ-
քերնին խոթելով Մէհէմմէտի մէկ
ստրին կնիք կը շօշափեն Մահմէտա-
կանք և կը յարգեն, կնիքը մարմա-
րեայ քարի մի վրայ է, հոս է կ'ըսեն
նաեւ Մէհէմմէտի գլխուն մազէն
քանի մը հատը :

Հարաւակողմը կ'երեւի մարգա-
րէին (Մէհէմմէտին) դրօշ որ իւր
նիզակին վրայ սլլուած է, և Օմարայ
նշանը (Մանճագ) արձակ թողուած :
Յոյն տեղը կ'երեւի նաեւ Էլ-Պըր-
գի Թամբերը, ինչպէս քիչ մ'առաջ
ըսինք, Պըրգ Մէհէմմէտի ձիուն
կամ ուղտին անունն է :

Տաճարին հիւսիսային կողմը
Պոպ-էլ-ձէնէկ ըսած դրան առա-
ջը շրջաբոլոր տեղւոյն մէջ յա-
պիս (Էէլի) քարէ տախտակ մի կո-
որու վրայ Մէհէմմէտ 19 հատ
կի դամեր գամած է, և ասոնք

խարհիս տեւողութեան ժամանակը ցոյց կուտան , և իւրաքանչիւր դար վերջանալուն գամերէն մին կը քահուի , աներեւոյթ կը լինի կ'ըսեն Մահմէտականք : Նաեւ կը յաւելուն , թէ օր մի ստտանան վերոյիշեալ դռնէն ներս մտնելով՝ սկսաւ այս գամերը քակելով հանել որ շուտով աշխարհիս վախճանը տեսնէ , բայց Գաբրիէլ հրեշտակապետ վրայ հասնելով հալածեց զինքը սրբաւայրէն , այժմ այն գամերէն չորս հատ միայն մնացած է , վերջին ժամանակներս կառավարութիւնն այն տեղի շէյխերուն պատուիրեց որպէս զինոյն պատմութիւնն ուրիշ անգամ այլ եւս չի սրտամեն :

Հարաւային արեւելեան կողմը 15 ոտք սանդուղք մի կայ , որ սորին յարկը կ'իջեցրնէ , որուն առաստաղն է Պախրան , որ ըստ ասութեան Արտաղոց՝ օդին մէջ կախեալ կը կե-
 , առանց նեցուկ մի ունենալու ,
 , Գ ժայռին երեսը կտաւով մի

ծածկած է : Աւխաաւորները պարագրնոզ առաջնորդը որ միշտ Տաճարին լուսարարը կը լինի , շատ բաներ կը խօսի յիշեալ յարկին զանազան տեղերուն վրայ , որոնք նշանաւոր եղած են մէյմէկ գէպքերով , ուղողը կրնայ մտիկ ընել առաջնորդին : Այն տեղ յիշեալ լուսարարը սարք գետինը զարկած ժամանակ ձայն մի կ'ենէ , և կ'ըսէ թէ այս հտեղս հագիններուն հորն է (Պր-է-Արտակ) , ուր շարաթը երկու օր հաւատացեալներուն հոգիները ժողվելով կ'աղօթեն Աստուծոյ :

Հիւսիսային դռնէն դուրս ելնելով եւ սլատին տակովը երթալով , որ ձախ դին կուգայ , աջակողմը երկու Քըղէ կը տեսնուի գմբէթաւոր եւ ճերմակ մարմարեայ սիւներով , պղտիկը Մէհէմմէտին աղջկանը Յարիֆի անուամբ է , միւսը կը կուի Քոպպիդ-է-Մերաճ , որ ըսել Մէհէմմէտի համբարձման գմբէթ Հարաւային դրան քով երկուք և և

մեզր բարձրութեամբ պատին երե-
տը մարմարեոյ քար մի կը տեսնուի,
որուն երակին գիծերը երկու թրու-
չուն կը ձեւացնեն, ասոնց վրայօք
սղ պատմութիւն մի կայ, որ կ'ըսեն
թէ՝ երկու սիրամարդ են, որոնք ի-
րենց գոռոզութեան համար պատ-
ժուած են Կողմօնի կողմէն:

Հարաւային դրան դիմացը կա-
մարախապ սրահ մի կը տեսնուի, և
ուսոր չորս կամարներէն կտխուած է
իւրիւր, որու մէջ վերջին դատաստա-
նին օր պիտի կշռուին կ'ըսեն՝ վարձ-
քերն ու մեղքերը իւրաքանչիւր
ողւոյ: Այս սրահին մօտ՝ արեւմը
տակողմը՝ մարմարեոյ գեղեցիկ ամ-
պիտն (Միմպէր) մի կ'երեւի, որ կ'ը-
սուի Պարկան-Էպպին-Ղապի, ուր Բա-
մազան ամոյն մէջ ամէն ուրբաթ
օրերը քարոզ կը տրուի:

Դէպ ՚ի հարաւակողմը առաջ
թալով, և ջրի աւազանի մի քովէ
ցնելով, 30 մեդրաչափ աւելի ան-
ն 18 աստիճաններէ վար սպորէրիլեայ

Կէլ մի կ'իջնուի , ուղղութիւնն է
 հիւսիսէն դէպ 'ի հարաւ , երկու
 մասէ կամ սրահէ կը բաղկանայ՝
 գմբէթայարկ և մոյթերու վրայ յե-
 նած : Ծայրը չհասած՝ 8 ոտք աստի-
 ճան կան , ուսկէ վար իջնելով միա-
 կաուր սին մի կը տեսնուի խիստ մե-
 ծուլթեամբ և վերին խոյակը արմա-
 ւենիի նման տերեւով զարդարուած
 է : Այս ստորերկրեայ յարկին ծայրը
 երկու դռներ կան որմով հիւսուած ,
 որոնց վերի շեմերը կը կենան : Այս
 դռներուն եւ երկու սրահներուն
 համար մեծ գիտնականք կ'ըսեն թէ
 Սողոմոնի Տաճարին գուռն են եւ
 նորա շինածները , սակայն երբեմն
 երբեմն նորոգութիւն տեսած են :
 Այս ստորերկրեայ տեղէն դուրս
 ելնելով՝ ԷԼ-ԱԿԱ ըսած մզկիթը
 կ'երթուի , որուն մէկ մասը սոյն
 ստորերկրին վրայ է :

ԷԼ-ԱԿԱ : Օմար՝ Ուռնայի կս
 մարբէլ տալէն յետոյ, զոր ինքը Դ-
 թի Տաճար կ'անուանէ , գնաց ւ

վրայ շինուած Սուրբ Աստուածածնի
 եկեղեցւոյն մէջ աղօթելու , և պա-
 տուիրեց որ այն տեղն յատուկ ա-
 ղօթարան ըլլայ Մահմէտականաց ,
 ուստի Մզկիթի փոխելով՝ անունը
 դրին Էլ-Ասսա , այն է՝ ծայր կամ
 եզը : Եօթներորդ դարուն վերջերը
 Ադր-էլ-Մէլէ՛ անուն Տասներորդ
 Խալիֆայն յիշեալ Մզկիթին դռնե-
 րը ոսկւով եւ արծաթով պատել
 սուաւ : Նոյն խալիֆայն և իւր որ-
 դւոյն Ուալիֆի օրովը արեւելեան
 կողմի մէկ մասն փլշելով ինկաւ , և
 հաստատ հիմ չունենալուն բոլոր
 կործանեցաւ : Քառասուն տարի յե-
 տոյ Ադր-ձաֆար-էլ-Մանսուրի ժա-
 մանակ արեւելեան և արեւմտեան
 կողմերը սաստիկ երկրաշարժէ մի
 վնասուեցան , եւ դրանք վրայ պա-
 տած ոսկին ու արծաթը քակել տա-
 լով ու դրամ կտրելով՝ անով նո-
 յունեցան , ուրիշ անգամ մի եւս
 Մակարաֆի Խալիֆայութենէն
 սլ (որ նստաւ 775-785) , բո-

ըրրովին կործանեցաւ Երկրաշարժէ ,
անոր համար Սուրբ Աստուածամօր
անուամբ Եկեղեցի եղած ժամանակ
կին նիւթաւոր հնութիւններէն գը-
րեթէ բան մի մնացած չէ այժմ ,
Էլ-Մահարդի կրկին շինել տուաւ
Էլ-Ասան , բայց չափակցութիւն
չըկրնալով տալ , Երկայնութիւնը
պակտելով լայնութիւնը ընդարձա-
կեցաւ :

Խաչակրաց օրով 1099 թուակա-
նին պալատի փոխուեցաւ , և Սողոմօ
նի պալատ կը կոչուէր , այս տեղ կը
նստէին Ցաճարականք ըսուած զի-
նուորաց կարգը . եւ 1187 ին Սալա-
էտտին մաքրել աալով այս տեղն ,
անոր մէջ հաստատեց այն հոյակապ
ամպիոնը , որու վրայ յետոյ պիտի
խօսինք :

Էլ-Ասայի մզկիթը արտաքին
սրահէ մի կը մտնուի եօթը կամ-
բով , որոնք Մզկիթին ներքին եօթ
սրահներուն կը համապատասխա-
նեն : Այս ընդարձակ շէնքէն ,

80 Մեզր երկայնութիւն ունի , ներս մտնելու ժամանակ միջին սրահին մէջ փոքրիկ տեղ մի կայ վանդակով շրջապատուած և մէջը ուղղանկիւնի քար մի , յատակին մէջ տնկած , ըստ պատմելոյ Մահմէտականաց , այս տեղն Ահարոնի օրդւոցը գերեզմանն է , Նաբադայ , Աբիուդի , Եղիազարայ և Իթամարայ . Աբ-բական , Գլ. Ժ : Թէպէտ և ասոնք խոստացեալ երկիրը չմտած անապատին մէջ մեռան : Սոյն քարին արեւելակողմը հոր մի կը տեսնուի , որուն Տերեւի հոր կը կոչեն , ըստ որում մարդուն մէկը այս հորին ճանապարհաւը Աբբա-յութիւն մտեր և յետոյ կրկին նոյն ճանապարհաւ եւս դառնալուն՝ աւանջին ետեւը կանանչ տերեւ մի ունեցեր է , և ասկէ մնացեր է հորին անունը Տերեւի հոր կոչել : Այս-տէս կը պատմեն Մահմէտականք :

Միջին սրահը՝ օր ամենէն լայն , սիւներու վրայ հեծած է , եւ սրբ աղւոր գմբէթ մի կայ միւ-

սիոններով զարդարուած եւ չորս մոյթերու վրայ բարձրացած , որոնք ամէն մէկը երկերկու մարմարեայ սիւներ ունին առ ՚ի զարդ : Ասոր հարաւային ծայրն է Միհրապը եւ ա նոր արեւելակողմը Միժպէր մի կայ , այսինքն սիրուն ու գեղեցիկ ամպիւ ոն մի որ խիստ մեծ արհեստով բա նուած է Հայէպի մէջ Նոր-բարդին Սուլթանին հրամանաւը , որ 1145ին նստաւ ակոռը :

Արեւմտեան կողմը՝ ամպիոնին եւ մզկիթի հարաւային պատին մէջտեղը երկու Միհրապով մատուռիկ մի կայ , ամպիոնին մօտ եղածը՝ Մովսէսի եւ միւսը Իսայի . (Յիսուսի) անուանը նուիրուած է , վերջի Միհրապին մէջ ոտքի նշան կայ քարի վրայ , զոր Իս լամբ Յիսուսի Քրիստոսի ոտից տեղն է լսելով մեծ յարգ կ'ընծայեն :

Գմբէթին տակովը եւ անոր արեւ մտակողմը երկու սիւներ կան , բոնք Փոյթի սիւներ կը կոչուին , եւ բովհետեւ խիստ կից են իրարու

այնպէս որ հազիւ թէ մարդ մի կարէ անոնց մէջէն անցնիլ , ուստի եթէ կ'ուզէ մէկը փորձել զինքը թէ մեղաւոր է արդեօք՝ թէ անմեղ , երկու սիւնին մէջէն փորձ կ'ընէ անցնելու , եթէ անցաւ , որդի արքայութեան է , թէ որ քիչ մի մտեղ ըլլալով չիրցաւ անցնիլ , թող ինքը մտածէ թէ ուր պիտի երթայ , Մահ մէտականք պատիտի փորձեր ըրած ժամանակնին շատ անգամ մնասի հանդիպած են , որուն համար վերջին ժամանակներս՝ Քաղաքիս արդի կառավարիչ Վսեմ. Բեռլի Փաշայն այդ երկու սիւներու մէջ տեղ երկաթներ շինել տուաւ որպէս զի այլ եւս այդպիսի սնոտի փորձերը չըլլան և մնաս մի չիծաղի :

Ըստ աւանդութեան՝ Մարիամ ամենասուրբ կոյսը , Աննա մարգարէուհին , և ուրիշ կուսանքներ այս ղ կը բնակէին , և այս տեղ մարդէացած պիտի ըլլայ Աիմէօն Մենին . Ղ. 1. Բ. 34 , 35 :

Իսկ ասոր դիմացի արեւելահողմը , մզկիթին հարաւային պատին դէմ կը տեսնուի Օմարայ աղօթած դերը , սրոյ նշան Միհրայ մի կայ՝ եւ անոր երկու կողմը երկու հաա իրարու պլլուած ոլորուն սիւներ կան վերնախոյակնին դէպ ՚ի վար :

Դէպ ՚ի դուռը՝ ուսկէ որ մտանք , դառնալու ժամանակ աջ դին Միհրայ մի կայ գեղեցիկ սիւնակներով զարդարուն : Այս տեղոյն համար կ'ըսեն Մահմէտականք , թէ Զարաւրիա Քահանայ և իւր որդին Յովհաննէս Մկրտիչ աղօթելու եկան :

Այս մզկիթէն դուրս արտաքին մեծ հրապարակին հարաւային արեւելեան անկիւնը նորոգուած դուռ մի կայ որ կը տանէ Սարիբիլիայ յարկը , ուր 32 ոտք աստիճաններէ կ'իջնուի . սոյս տեղ կը տեսնուի Յիսուսի Քրիստոսի Որրան ըսուածը Ասիկոս հասարակ քարի մէջ փորուած փամի է , որուն վերի կողմը քանդակածոյ է , և հորիզոնական դիրքով 5

տեղուած է հովանոցի մի ներքեւ ,
որ չորս մարմարեայ սիւնակներու
վրայ բարձրացած է : Աւանդու-
թեամբ կը կարծուի որ Սիմէօն Մե-
րունին այս տեղ բնակեցաւ և ամե-
նասրբուհի Կոյսն ալ իւր անդրանիկ
Որդին Տիրոջը ընծայելէն յետոյ քա-
նի մի օր Մերունինն քով մնաց :
Արաքացիք Սայիթնա-Ա-Իսա կը կոչեն
այս տեղւոյն :

Յիշեալ տեղէն 50 մեդրի չափ
դէպ ՚ի արեւմուտք , պարսպի հա-
րաւային պատին դիմաց ծակ մի կայ
բացուած , ուսկէ կ'երեւի Տծ սբա
բերիեայ տեղ մի կամարակապ եւ 96
մոյթերու վրայ յենած , ներս մտա-
նելը դժուար է , որովհետեւ աստի-
ճան չունի : Այս շէնքն հաւանա-
բար Սողոմօնի ժամանակէն է , եւ
ուրիշ թագաւորաց օրովը նորոգու-
նիւններ տեսած պիտի լինի : Ներ-
ի կողմը մուտ է և խոնաւ եւ ար-
էն աւելի ներքին կողմերը երթա-
ւ համար եղած ծակն ալ գոցած

էն , մի միայն հետաքրքրութեան համար տեսնել և դուրս ելնելու է :

Գաւթի հրապարակի արեւելեան պատին տակովը գէպ 'ի հիւսիս երթալով՝ Սիրախ ըսուած կամուրջը կը հասնինք , ուր տեղ Միկրայ մի և գետինը պառկած սիւն մի կայ , որուն ծայրը պատին մէջէն դուրս ելած է , այնպէս օր դրսէն տեսնողը թնթաւնօթի բերան կը կարծէ գէպ 'ի Համբարձման լեռը ուղղուած : Այս Սիրախ ըսուած կամուրջը յիշեալ սիւնին ծայրէն մինչեւ Համբարձման լեռը ձգուած է ածելի բերնին բարակութեամբը , ուստի և անտեսանելի է ըստ հաւատոյ Մահմէտակաւնաց , և այս կամուրջին վրայէն պիտի անցնին հաւատացելոց հոգիները , որ եթէ արդար են , իրենց հրեշտակին պահպանութեամբը երկիւղ չունին , իսկ մեղաւորք իրենս հաւասարակչութիւնը կորսնցրնլով՝ Յովսափատու ձորին մէջ և անկէ դժոխքին յատակը պիտի գահ :

վեժին : Այսպէս կը մեկնէ Օմարայ մզկիթին առաջնորդ լուսարարը Սիրախ կամրջին խորհուրդը :

Նոյն ուղղութեամբ առաջ երթալով ադամաթզենիի անտառի մի կը հասնինք , ուր տեղ կ'երեւի աշտարակի նման բարձրացած Զղջման և Ողորմութեան դռները , զոր Երկրորդ պցելութեան ժամանակ Գէթսեմանիի ձորին կողմէն տեսանք և քիչ մը առաջ վերն ալ յիշեցինք : Կրկին դուռ են , արևելեան կողմէն պատով հիւսուած , ներսի կողմէն երկու մեծկակ միակտուր քարեայ սիւներով երկու մասի բաժնուած է , երկու մասն ալ մոյթերով զարդարուած և ծայրերնին հարուստ քանդակագործութեամբ յօրինուած է , երկու գմբէթ ունին , որոնց պատուհաններէն լոյս կ'առնու ներքին ղմը : Գրան վրայ ելնելու համար ստիճաններ կան , ուսկէ խիստ գեղցիկ տեսարան կ'ընծայէ մարդոյս այ Յովտափատոյ ձորը և բովան

դակ Հարեմ—եւ—Շէրիֆի տարածու-
թիւնը :

Քիչ մի աւելի հեռուն դէպ 'ի
հիւսիս աջ ձեռքի վրայ պզտիկ Մե-
ճիք մի կը պատահի, երկաթի վան-
դակասիւններէ ներս նայած ժամա-
նակ Քիւրդէ մի կ'երեւի, որոյ համար
լուսարար առաջնորդը Սողոմոնի ախ-
ուը կ'անուանէ, իսկ արդեամբ ու-
րիշ բան չէ՝ եթէ ոչ դատարկ շի-
րիմ մի որ բոլոր Մեճիքը բռնած ու
վրան կանանչ չուխայով ծածկուած
է : Ասկէ քանի մի քայլ անդին է Հա-
րեմ—եւ—Շէրիֆի հիւսիսային՝ այն է
Ս. Աստուածածնի դուռը, ուսկէ
դուրս կ'ելնեն Աւստաւոյք իրենց
այցելութիւնը և հետաքրքրու-
նք լեցնելով :

Սողոմոնեան Տաճարին վերջիշ-
եալ հիւսիսային դռնէն դուրս ել-
նելով և Պրոպագիէ ապառնին եզեր
քով դէպ 'ի ձախ դին դառնալու
եւ Յովակիմայ եւ Աննայի եկեղե-
ւոյ առջեւէն անցնելով՝ աջ ձեւ

քիչ վրայ եկած առջի փողոցը
մէջ աջ թեւի վրայ եղած վերջին
տունն է Սիճն Փարխեյոյն տանը սե-
ղը , ուր Մարիամ Մագթաղենացի
Յիսուսի ոտքերը արտասուքովը թր-
ջելով անոյշ իւղով օծեց . Ղ. Կ. Է.
37, 38 : Այս տեղ Ասորիք փոքրիկ
եկեղեցի մի ունէին , որ հիմակ Ա-
րարացւոց ձեռքն է , անարգ վիճա-
կի մէջ .

սիօններով զարդարուած եւ չորս մոյթերու վրայ բարձրացած, որոնք ամէն մէկը երկերկու մարմարեայ սիւներ ունին առ ՚ի զարդ : Ասոր հարաւային ծայրն է Միկրապը եւ աւսոր արեւելակողմը Միմպէր մի կայ, այսինքն սիրուն ու գեղեցիկ ամպիւնն մի որ խիստ մեծ արհեստով բանուած է Հայէպի մէջ Նոր-Երպի՛ն Սուլթանին հրամանաւը, որ 1145ին նստաւ աթոռը :

Արեւմտեան կողմը՝ ամպիօնին և մզկիթի հարաւային պատին մէջտեղը երկու Միկրապով մատուռիկ մի կայ, շամպիօնին մօտ եղածը՝ Մովսէսի և միւսը Իսայի. (Յիսուսի) անուանը նուիրուած է, վերջի Միկրապին մէջ ոտքի նշան կայ քարի վրայ, զոր Իւլամբ Յիսուսի Քրիստոսի ոտից տեղն է ըսելով մեծ յարգ կ'ընծայեն :

Գմբէթին տակովը և անոր արեւմտակողմը երկու սիւներ կան, բոնք Փոքի սիւնի կը կոչուին, եւ բովհետեւ խիստ կից են իրար :

այնպէս որ հաղիւ թէ մարդ մի կարէ անոնց մէջէն անցնիլ, ուստի եթէ կ'ուզէ մէկը փորձել զինքը թէ մեղաւոր է արդեօք՝ թէ անմեղ, երկու սիւնին մէջէն փորձ կ'ընէ անցնելու, եթէ անցաւ, որդի արքայութեան է, թէ որ քիչ մի մտեղ ըլլալով չկրցաւ անցնիլ, թող ինքը մտածէ թէ ո՛ւր պիտի երթայ, Մահ մէտականք պատիտի փորձեր ըրած ժամանակնին շատ անգամ մնասի հանդիպած են, որուն համար վերջին ժամանակներս՝ Քաղաքիս արդի կառավարիչ Վսեմ. Բէուֆ Փաշայն այդ երկու սիւներու մէջ տեղ երկաթներ շինել տուաւ որպէս զի այլ եւս այդպիսի սնտոյի փորձերը չըլլան և մնաս մի չի ծագի:

Ըստ աւանդութեան՝ Մարիամ ամենասուրբ կոչուր, Աննա մարգարէուհին, և ուրիշ կուսանքներ այս ող կը բնակէին, և այս տեղ մարտրէացած պիտի ըլլայ Սիմէօն Մեւնին. Ղ. 1. Բ. 34, 35:

Իսկ ասոր դիմացի արեւելակողմը , մզկիթին հարաւային պատին դէմ կը տեսնուի Օմարայ աղօթած դեղը , սրոյ նշան Միհրայ մի կայ՝ եւ անոր երկու կողմը երկու հաա իրարու սլլուած ոլորուն սիւներ կան վերնասոյակնին դէպ ՚ի վար :

Դէպ ՚ի դուռը՝ ուսկէ որ մտանք , դառնալու ժամանակ աջ դին Միհրայ մի կայ գեղեցիկ սիւնակներով զարգարուն : Այս տեղւոյն համար կ'ըսեն Մահմէտականք , թէ Զաքարիա Քահանայ և իւր որդին Յովհաննէս Մկրտիչ աղօթելու եկան :

Այս մզկիթէն դուրս պտտաքին մեծ հրապարակին հարաւային արեւելեան անկիւնը նորոգուած դուռ մի կայ որ կը տանէ Սորբերիւայ յարկը , ուր 32 ոտք աստիճաններէ կ'իջնուի . այս տեղ կը տեսնուի Յիսուսի Քրիստոսի Որբան ըսուածը Ասիկա՛ հասարակ քարի մէջ փորուած փա մի է , որուն վերի կողմը քանդակած ծոց է , և հորիզոնական դիրքով զ

տեղուած է հովանոցի մի ներքեւ , որ չորս մարմարեայ սիւնակներու վրայ բարձրացած է : Աւանդու- թեամբ կը կարծուի որ Սիմէօն Մե- բունին այս տեղ բնակեցաւ և ամե- նասրբուհի Կոյսն ալ իւր անդրանիկ Ոբդին Տիրոջը ընծայելէն յետոյ քա- նի մի օր Մեբունիին քով մնաց : Արաբացիք Սայիպնա-Ա-Իսա կը կոչեն այս տեղւոյն :

Յիշեալ տեղէն 50 մեդրի չափ դէպ ՚ի արեւմուտք , պարսպի հա- բաւային պատին դիմաց ծակ մի կայ բացուած , ուսկէ կ'երեւի Տէճ սա- բրիլեայ տեղ մի կամարակապ եւ 96 մոյթերու վրայ յենած , ներս միտ- նելը դժուար է , որովհետեւ աստի- ճան չունի : Այս շէնքն հաւանա- բար Սողոմօնի ժամանակէն է , եւ ուրիշ թագաւորաց օրովը նորոգու- ըիւններ տեսած պիտի լինի : Ներ- ի կողմը մուտ է և խոնար եւ ար- էն աւելի ներքին կողմերը երթա- ւ համար եղած ծակն ալ գոցած

են , մի միայն հետաքրքրութեան համար տեսնել և դուրս ելնելու է :

Գաւթի հրապարակի արեւելեան պատին տակովը գէպ 'ի հիւսիս երթալով՝ Սիրախ ըստւած կամուրջը կը հասնինք , ուր տեղ Միկրայ մի և գետինը պառկած սիւն մի կայ , որուն ծայրը պատին մէջէն դուրս ելած է , այնպէս օր դրսէն տեսնողը թնթանոթի բերան կը կարծէ գէպ 'ի Համբարձման լեռը ուղղուած : Այս Սիրախ ըստւած կամուրջը յիշեալ սիւնին ծայրէն մինչեւ Համբարձման լեռը ձգուած է անելի բերնին բարակութեամբ , ուստի և անտեսանելի է ըստ հաւատոյ Մահմէտակունաց , և այս կամուրջին վրայէն պիտի անցնին հաւատացելոց հոգիները , որ եթէ արդար են , իրենց հըրբշտակին պահպանութեամբը երկիւղ չունին , իսկ մեղաւորք իրենհաւասարակչութիւնը կորսնցնելով՝ Յովսափատու ձորին մէջ և ակէ դժոխքին յատակը պիտի գահա

վիժին : Այսպէս կը մեկնէ Օմարայ մզկիթին առաջնորդ լուսարարը Սի-
րախայ կամրջին խորհուրդը :

Նոյն ուղղութեամբ առաջ եր-
թալով ադամաթզենիի անտառի մի
կը հասնինք , ուր տեղ կ'երեւի աշ-
տարակի նման բարձրացած Զղջման
և Ողորձ-Նեան դռները , զոր երկրորդ
ացեղութեան ժամանակ Գէթսեմա-
նիի ձորին կողմէն տեսանք և քիչ մը
առաջ վերն ալ յիշեցինք : Արկին
դուռ են , արևելեան կողմէն պատով
հիւսուած , ներսի կողմէն երկու
մեծկակ միակտուր քարեայ սիւնե-
րով երկու մասի բաժնուած է , եր-
կու մասն ալ մոյթերով զարդար-
ուած և ծայրերնին հարուստ քան
դակագործութեամբ յօրինուած է ,
երկու գմբէթ ունին , որոնց պա-
տուհաններէն լոյս կ'առնու ներքին
հողմը : Գրան վրայ ելնելու համար
ստիճաններ կան , ուսկէ խիստ գե-
ցիկ տեսարան կ'ընծայէ մարդոյս
այ Յովտափատոյ ձորը և բովան-

դակ Հարիմ—եւ—Շէրիֆի տարածու-
թիւնը :

Քիչ մի աւելի հեռուն դէպ 'ի
հիւսիս աջ ձեռքի վրայ պզտիկ Մէ-
ճիպ մի կը պատահի, երկաթի վան-
դակասիւններէ ներս նայած ժամա-
նակ Ռի-բոլէ մի կ'երեւի, որոյ համար
լուսարար առաջնորդը Սողոմոնի ակո-
ւը կ'անուանէ, իսկ արդեամբ ու-
րիշ բան չէ՝ եթէ ոչ դատարկ շի-
րիմ մի որ բոլոր Մէճիպը բռնած ու
վրան կանանչ չուխայով ծածկուած
է : Ասկէ քանի մի քայլ անդին է Հա-
րիմ—եւ—Շէրիֆի հիւսիսային՝ այն է
Ս. Աստուածածնի դուռը, ուսկէ
դուրս կ'ելնեն Ռխտաւորք իրենց
այցելութիւնը և հետաքրքրութիւ-
նը լեցնելով :

Սողոմոնեան Տաճարին վերոյիշ-
եալ հիւսիսային դռնէն դուրս ել-
նելով և Պրոպագանդիստներ
քով դէպ 'ի ձախ դին դառնալու
եւ Յովակիմայ եւ Աննայի եկեղե-
ւոյ առջեւէն անցնելով՝ աջ ձե

քիդ վրայ եկած առջի փողոցը
մէջ աջ թեւի վրայ եղած վերջին
տունն է Սիմն Փարիսեյոյն տանը աե-
ղը , ուր Մարիամ Մագթաղենացի
Յիսուսի ոտքերը արտասուքովը թըր-
ջելով անոյշ իւղով օծեց . Ղուկ . Է .
37, 38 : Այս տեղ Ասորիք փոքրիկ
եկեղեցի մի ունէին , որ հիմակ Ա-
րարացւոց ձեռքն է , անարգ վիճա-
կի մէջ .

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼԱԻԹԻՒՆ

Ի ԳԵՐԵՉՄԱՆՍ ԹԱԳԱԻՈՐԱՑ,
ԴԱՏԱԻՈՐԱՑ, ԵՒ ԱՅԼՆ

Մեր իններորդ այցելութիւնը Ս. Երուսաղէմի հիւսիսային կողմերը պիտի բլայ, և ըստ որում քանի մի ստորերկրեայ տեղուանք կան, պէտք է ուխտաւորք հետեւին մամ և լուցկիք ունենան ՚ի պատրաստի :

Սոյն այցելութիւնն կըսկսի Յուրբ Աստուածածնի դռնէն, ուսկէ դուրս ելնելով ձախ կողմի ճամբան կը բռնենք, և 60 մեդր երթալով խրամին երկայնութեամբը, ձախ դին կը հանդիպի Պերէր—Սըլի—Մէրիճ (Աւազան Ս. Աստուածածնի) ըստած աւազանը, ասոր վրայօք հին յիշատակութիւն մի չկայ :

Ասկէ երեք կամ չորս բոպէլ քաղաքին հիւսիսային արեւելեան կիւնը կը հասնինք, ուր դէ

յարեւելք, որ Յովսափատու ձորին արեւմտեան եզերքն է, հին շէնքի մի մնացորդներ կ'երեւին, ըստ ոմանց կը կարծուի թէ՛ այս տեղս է Արգարու կնոջ Հեղինէ թագուհւոյն գերեզմանը զոր Յովսեպոս Փլաբիանոս և Պաւսանիոս Յոյն մատենագիրք կը յիշեն: Ճանապարհը շարունակելով՝ առանց քաղաքին պարիսպը թողլոյ, դէպ ՚ի յարեւմտեան ուղղութեամբ և անկէ ՚ի հարաւ սակաւ ինչ շեղելով, 6 բոպէին կը հասնինք քաղաքին մէկ դուռը, որ Հերովդէի դուռ կը կոչուի, իսկ տեղացիք Պապէլ-Չահերի (ծաղկանց դուռ) կ'անուանեն: Ասկէ 160 մեդր անդին, աջ կողմը նեղ ճանապարհ մի կայ և անոր ծայրը դուռ մի կ'երեւի, այն է Երեմիայի այրը, զոր մերա յինք Աբիմէլի խորանջաւը կամ Ագրիյի ագարակ կը կոչեն, անոր համար, ինչպէս կը գրէ Հաննէ պատմաիր երես 295, Երեմիայ մարգարէի շահերտը Աբիմելք, Բաբելոնի

գերութեանը ժամանակ հիւանդաց համար թուզ բերելու խրկուելով հոս Երեմիայի հրամանաւը, սոյն այրին մէջ 68 տարի քնացաւ, և արթնցած ժամանակ իւր քաղած թուզը դեռ դալար քովը կեցած գտաւ. Յայտ. Մայիսի 1: Իսկ Երեմիայի այրը կը կռչուի, որովհետեւ աւանդութեամբ կը կարծուի. թէ Երեմիա մարգարէն իւր Ողբերը այս տեղս յօրինեց: Սոյն այրը Տէրփէլէ մի ձեռքն է, վասն որոյ ներս մտնելու համար քաւնի մի դահեկան պարգեւ տալու է իրեն: Ներս մտած ժամանակնիս աջ ձեռքի վրայ Տէրփէլներու քանի մի գերեզմաններ կը տեսնուին, որոց Մահմէտականք մեծ յարգ կ'ընծաւ յեն: Անկէ փոքր բակի մի մէջ սառնիճ մի կայ, որուն համար Երեմիայի Բանփն է կ'ըսուի. Երեմ. ԼԸ. 6: Այսին բնական կամարին տակ մտնելով, ձախ դին պզտիկ պատի շէն, մի միւս կողմը Վեմփոր խորշ մի կ'երևի, ուր ձեռքի սանդուղով կ'

նուի, այս տեղւոյն համար աւանդու-
թեամբ կ'ըսուի թէ Երեմիա պառ-
կեցաւ գուրը նետած ժամանակ-
նին, Սեդեկիայի օրովը. Երեմ. ԼԲ. 2.
ԼԵ. 20 : ԼԸ. 13 և 28 :

Երեմիայի այրին վրայի բլուրը
Բեթելա ըսուած լեռանը հիւսիսա-
յին ծայրն է, զոր Հերովդէս Ագ-
րիպպաս հարաւային մասէն զատեց,
որու վրայ շինուած էր նոր քաղա-
քը, և քաղաքին երրորդ պարսպին
գիծը անկէ անցուց : Սոյն բլուրը
այժմ Մահմէտականաց գերեզմա-
նատունն է :

Ճանապարհը դէպ յարեւմուտք
87 մեդր առաջ գնալով՝ դէպ 'ի հա-
րաւ՝ պատին երեսը՝ գետնին հաւա-
սար ծակ մի կ'երեւի, ուսկէ կ'իջնուի
Թափափորական այրիը, զոր Յովսէպոս
Հրէայ պատմագիրը կը յիշատակէ
աղաքի երրորդ շրջապատին վրայ
տեսցած ժամանակ. Պատմ. պատեր.
. 13 : Այս տեղէն կ'երեւի թէ
նութեան համար քար կտրած են

հին ժամանակները , և տեղը Թագա-
ւորական ըլլալուն՝ անուին ալ Թա-
գաւորական այրեր մնացած է : Այս
տեղ ջրի կաթիլներ կը կաթեն , որ
կ'երեւի թէ վրան եղած սառնիճի
մի ջուրն է՝ որ քամուելով այրին մէջ
կը կաթէ :

Դէպ յարեւմուտք 90 մեդրաչափ ,
որ յիշեալ այրերուն հարաւակողմը
կ'իյնայ , քաղաքին Դամասկոսի կոչուած
դուռն է , զոր տեղացիք՝ ինչպէս ա-
ռաջ ալ ըսինք Պապ-էլ-Աժոփ կը կո-
չեն , այսինքն՝ Դուռ սիւնի , և այս
դուռն Քաղաքին Աւագ դուռն է :

Սոյն դրան դէպ 'ի հիւսիսային արեւ-
մուտք 250 մեդր յառաջ գնալով տա-
փակ ժայռ մի կը տեսնուի , Լատինք
այս տեղւոյն համար կը կարծեն թէ
Թէոդոս Բ. կայսեր՝ կին Եւդոքսիա
տիկնոջ Ս . Ստեփաննոսի անուամբ
չինել տուած եկեղեցւոյն տեղն է
ուր երեք գերեզման կայ , որոնց մի
յիշեալ Եւդոքսիայինն է կ'ըսեն
ըստ որում իւր շինել տուած է

կեղեցւոյն մէջ Թաղուեցաւ :

Վերջին տարիներս այն է՝ 1881 Թուականին՝ նոյն տեղն Յունաց ազգէն անհատ մը ծախու առնելով, տուն շինելու համար տեղն մաքրել տուած ժամանակն, հին եկեղեցին ամբողջապէս յայտնուեցաւ որ աւելի Յունական ձեւն ունէր քան թէ՛ Լատինական, եւ սակայն Լատինք յիշեալ Յոյնին բաւական գումար տալով նոյն տեղն գնեցին :

Յետոյ դէպ ՚ի հիւսիս շեղելով մեծ ճանապարհին վրայ, Տրուպէին սառնիճի մի քով կը հասնինք, որ ճամբուն աջակողմեան եզերքին վրայ է, այս սառնիճէն 20 մեդր դէպ ՚ի հիւսիսային արևելակողմ կը տեսնուի Թագաւորաց գերեզմանները ⁽¹⁾ :

(1) Արքան որ Թագաւորաց գերեզման կը կոչին, մենք սուրբ Գրոցմէ գիտենք, որ Յուլի 23 Թագաւորներէն 17 ը սուրբ քաղաքին Թաղուեցան, այսինքն Սիօն լեռան վրայ, մէքաթա փոխադրուեցաւ, միւսներուն համար ըր Գիրքը տեղ մի չքուցըներ, և յայտնի գի-

Բոլոր շէնքը ժայռի մէջ փորուած, քարէ դռներ եւս ունէր բնական ծխնիներով, ինչպէս մինչեւ ցայսօր կը տեսնուի մէկ քանին, 22 ոտք աւ տիճաններէ վար իջնելով, որոնց լայնութիւնն է 9 ու կէս մեդր, բոլորը միաժայռ, դուռ մի կը հանդիպի պատին երեսը, որ վերէն ՚ի վայր ժայռին մէջ կտրուած է հասարակ շինուած պատի նման: Այս դռնէն ներս քառակուսի բակ մի կայ 27 մեդրաչափ դէպ ՚ի լայնքն ու երկայնքը, և ասոր պատերը նոյն ժայռէն յօրինուած են միակտուր, եւ բարձրութիւնն է 7 էն մինչեւ 8 մեդր:

Արեւմտեան երեսը լայն գաւիթ մի կայ իբր անցք, որ յառաջուց երկու սիւնով ամրացած էր նոյն ժայռէն կտրած՝ և երկու ալ մոյթեր պատեր

տեղք ալ որ մտցեալ ծը պատուով Թաղում չուներան: Դասինք այս այրը Արգաբու կնոջ 2 ղինի հրաշակերտ գերեզմանը կը համարին, ու կարծիքը մեզ եւս ընդունելի է, ըստ որում շքը Թագաւորական է:

տին կից : Այս երկու սիւներուն մէկ կտորը դեռ առաստաղէն վար իբր կախուած կը տեսնուի : Գաւիթին և ժայռին երեսին վրայ փափուկ գրիչով եւ ընտիր ճաշակով քանդակուած երկար շրջանակ կամ ճուռք (փերլալ) մի կայ, որուն մէջ տեղը խաղողի կուղ մի կ'երեւի : Աջ ու ձախ դին չափակցութեամբ քանդակուած կան երեքկին արմաւենի, մէկ պրսակ եւ ուրիշ ճարտարապետական զարդեր, մէջտեղերնին փոփոխակի ունելով բաժակի ձեւով զարդեր կամ վահաններ և կամ ինչպէս ումանք կը կարծեն՝ հացի նկանակներ երեքական հատ (1) : Ասոնց վերի

---

(1) Որովհետեւ այն քանդակեալ զարդերը ժամանակին երեսէն քիչ շատ մաշուած, և ըստ մեծի մասին անորոշ են, աւելի հաւանական է հացի քանդակներ եղած ըլլան, որով կը հաստատուի Աբգարու կնոջ Հեղինէի շէնքն ըլլալը : Հացերը 'ի յիշատակ քանդակուած են այն մեծ սիւնի, յորում իւր գանձերը բանալով և Եգիպտոսէն առատ ցորեն բերել տալով քաղաքին այն.

կողմը ճոխ կ'երեւի տերեւներէ ու պտուղներէ հիւսուած պսակ մի, որու ձախ կողմի մասը ժամանակէն մաշուած ու փրուած է :

Այրին մուտքը, որ գաւթին հարաւակողմն է, 90 հարիւրորդամեդր բացուածք ունի, որ երբեմն երկանաքարի ձեւով հաստ քարով մի կը փակի եղեր, ինչպէս որ դեռ քարը արեւելեան նեղ անցքի մի մէջ պառկած կը կենայ : Գրան առաջը ուրիշ նեղ անցք մի կայ որ կ'երթայ մինչեւ գետնին երեսը ժայռին մէջ փորուած տաշտաձեւ աւազանը, այս աւազանիս ինչ բանի համար ըլլալը չգիտցուիր, միայն կը կարծուի թէ մեռեալներուն վերջին ծառայութիւնը հոս կը կատարէին :

չափ բազմութիւնը հացով կերակրեց : Այլ է կուզ մի խաղողն և հացի նկարները քրիստոնէութեան գլխաւոր խորհուրդներէն մին է, և աւել կը յարմարի քրիստոնէայ թագուհիի մի՛ք թէ Խարայելի թագաւորաց :

Գերեզմանը (գերեզման կը կոչենք բոլոր շէնքը մէկտեղ առնելով) փակ եղած ժամանակ երկունեղ անցքերն ալ կը գոցէին , ինչպէս յայտնի է անկիւնաւոր ձեւով տաշուած տեղերէն , որոնց մէջ քարէ տախտակները կը տեղաւորուէին , պատուհաններու փեղկերուն նման :

Գերեզմանին մէջ մտած ժամանակնիս քառակուսի նախասենեակ մի կը տեսնուի , ուր տեղ կան շիրիմներու մնացորդներ (Շիրիմը սելով կ'իմանանք մարմինը պարունակող արկղաձեւ քարը) : Հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը ոսկրատան (լի-րի-լի-) նման խորշ կամ խուց մի կ'երեւի ներսի ծայրը ծակած , եւ այս ծակերուն մէջ եւս մէյ մէկ դի դնելու համար խորշերն :

Հարաւային պատերեսի երկուայրերը մէյ մէկ դուռ կայ , արեւելեան դռնէն քառակուսի սենեակ

մի կը մտնուի , որու հարաւային և արեւելեան պատերը իւրաքանչիւրը երեքական խուցեր կամ ոսկրատուններ ունի , որոնց երկուքը իրենց յատակներն ակօսի ձեւով ածուներ ունին մէյ մէկ դիակներու համար : Յիշեալ սենեկին հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը ուրիշ քառակուսի սենեակ մի կայ երեք ոտք ցած , և մէջը երեք դիակ պարունակելու խցիկներ նստարանի ձեւով , որոնց ամէն մէկը աղեղնաձեւ կամարներ ունին :

Գրեթէ տասն և հինգ տարի առաջ Պ . Սաւլի գիտնական Եւրոպացին այս սենեակս գտաւ , որու մէջ կար շիրիմ մի թագուհւոյ մի ամբողջ ոսկրները պարունակող :

Երկրորդ սենեկին մէջ , որոյ դուռը նախասենեկին հարաւային պատին միւս ծայրն է , ուրիշ վեց ոսկրատուններ կան , որոնց շատերու ակօսաձեւ բաժնուած են : Հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը քան

մի ոտք վար կ'իջնուի սենեկի մի մէջ, ուր միայն նստարանի ձեւով երեք խցիկներ կան :

Նախասենեակը դառնալնուս՝ արեւմտեան պատին երեսը բացուած դուռ մի կ'երեւի, ուսկէ ուրիշ սենեակ մի կ'երթուի, որուն հիւսիսային արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերէն բացուած դռներ կան, որոց ամէն մէկէն դարձեալ ուրիշ սենեակներ կը մտնուի, իւրաքանչիւրը երեքաչան հանգստարաններով կամ նստարաններով և վրանին կամարներ դարձուցած : Հիւսիսային պատին կողմի սենեկէն նեղ անցքով մի ուրիշ սենեակ մի կը մտնուի, որ այն ալ իւր արեւմտեան կողմը դարձեալ ուրիշ հանգստարան մի ունի նստարանի ձեւով, և երկու հատ եւս հիւսիսային զփր : Այս երեք հանգստարաները կամ մահանկողինները քան իւս ամէնքը երկար են դիրքովն : Այս ծակերը կամ խորշերը :

ինչպէս յայտնի կ'իմացուի, բոլորը մէկ ահագին ժայռի մէջ փորուած են :

Գերեզմանէն դուրս ելնելով՝ ետ կը դառնամք մինչեւ աջ կողմն եղած առաջին ուղին դէպ 'ի յարեւմուտք, և կը շարունակեմք մինչեւ առաջին մեծ ճանապարհը՝ դարձեալ աջ կողմը, որ Մոխրոյ Բլուր ըսած տեղը կը կտրէ, որու վրայ յետոյ պիտի խօսիմք : 10 բոպէէն ձախ կողմեր նիս ուղիի մի առջեւէ կ'անցնինք, յետոյ 22 բոպէ քալելով՝ երկու կողմը խորշ խորշ բացուած ժայռեր կը տեսնուին, եւ աջ կողմը ճանապարհէն քանի մի քայլ ներսով Գառորաց Գերեզմանն է :

Այս յիշատակարանի հին շէնքն ալ բոլոր մէկ ժայռէ է, որ իւր գեղեցիկ գաւիթով բոլորտիքն եղած գերեզմաններէն կ'որոշուի : Խիստ սիրուն ճակատ մի ունի, որու եւ ռանկիւնաձեւը վայելուչ տերեւնեքով, ծաղիկներով և պտուղներու

զարդարուած է , թէպէտեւ չափակցուածիւն չունի : Գրանք եւ եւրանկիւնին բոլորտիքը գեղեցիկ շրջանակներ կան :

Գաւթի ներքին կողմը և պատին մէջտեղը փոքրիկ գեղեցիկ դուռ մի կայ՝ խիստ նեղ ցպածեւ շրջանակով մի պատած , և անոր վրայ արմաւենիով զարդ մի՝ վրան տերեւներով : Այս դռնէն ներս մտնելու ժամանակ դամբանական քառակուսի սրահի մի մէջ կը գտնեմք զմեզ , որոյ ձախ կողմի պատին երեսը երկու կարգ իրարու վրայ գերեզմանական խորշեր կան , բայց այնքան նեղ՝ որ կ'երեւի թէ առանց շիրմի միայն պատանքովը կը դնէին մեռեալը անոնց մէջ , վերի կարգը վեց և վարի կարգը եօթը խորշ ունի : Հիւսիսաւրջին արեւմտեան անկիւնը մինակ մէկ խորշ կայ , և հիւսիսային արեւելեան անկիւնի գետինը ծակ մի կայ , ուսկէ 3 ոտք վար իջնելով փոքրիկ բակի սականդով մի վրայ կ'ելնէ , որու ձայ-

ըր պզտիկ ցած դուռ մի կը բացուի,
որ բարձրիկէ կ'դարեւանդով (չբժժա)
մի երկրորդ փոքր բակ մի կը տանի,
ուր կան երեք խորշ դամբաններ :

Սոյն երկրորդ փոքր բակին ներ-
քին պատին երեսը դարձեալ դուռ
մի կայ խիստ ցած , որ միւսին պէս
դարեւանդով մի քառակուսի աղւոր
սենեակ մի կը հանէ , որ իւր ներօժ
երեք երեսներուն վրայ կամարներ
կան պատուհանի կամարներու պէս,
որոնք Միկրապի ձեւ ունենալով , տա-
կի կողմերնին նստարաններ կը կազ-
մեն , որոնց վրայ չորս մեռեալ դը-
նելու դամբաններ կան աջ ու ձախ
դին , և երեք հատ ալ ներքին երե-
սին վրայ , և ասոր ձախակողմը ու-
րիշ դամբան մի եւս կայ , որու ներ-
սի կողմը քառակուսի սենեակ մի է ,
և աջ դին հասարակ դամբան մի :

Գրան առջեւն եղած սրահը ե-
դառնալնուս , ներքին պատին երե-
սը մէջտեղը պարզ դուռ մի կը տե-
նուի , ուսկէ քառակուսի փոքր

որահ մի կը մտնուի , հոս ալ երկու կարգ իրարու վրայ դամբանի խորչեր կան երեք պատին երեսը , վերի կարգերը չորսական , իսկ վարինները երեքական :

Աջակողմեան պատերեսին մէջ տեղը դուռ մի կայ , ուսկէ ուրիշ քառակուսի սենեակ կը մտնուի , որու երեք պատին վրայ երեքական խորչեր կան , եւ երեք խորչերուն վրայ երկու կամար , որոնց ամէն մէկուն տակ դամբանի երկերկու խորչեր բացուած են :

Վերջապէս , հարաւային արեւմտեան անկիւնը գեանին երեսը ծակ մի բացուած կայ , ուսկէ սենեկի մի մէջ կը մտնուի , բայց այս սենեկին շէնքը անկատար թողուած է և գերեզմանական խորչեր չունի :

Սոյն Գատաւորաց գերեզմանաւորնէն ելնելով՝ ետ կը դառնամք կրկին մինչեւ Մոխրոյ Բլուրը : Այս բլուրն ինչպէս որ իւր անուամբը կը յիշուի , մոխիրներու կոյտ մի է

բլրի չափ բարձրացած , ոմանք կը կարծեն որ Սողոմոնի Տաճարէն հանուած ու հոս թափուած են , իսկ տեղացւոց կարծիքը աւելի խելքի մօտ է , որոնք օձառի գործարաններէ հանուած կը կարծեն :

Աջ կողմի շաւիղը բռնելով և 280 մեդրի չափ տեղ քալելէն յետոյ , ձախ դիուն վրայ ճանասպարհէն 30 մեդր ներսով կը ձգուի պարի մի կիճեր , 40 մեդր երկարութեամբ և 3 մեդր լայնութեամբ : Կարծող կայ որ այս նոր շէնքին միացորդները Հերովդէս մեծին Երուսաղէմէ դուրս շինել տուած ամփիթէատրոնինն է . Յովսէփ . Հնախօս . ԺԵ . 2 : Թէպէտեւ սուցա ձեւը , (որ ահագին քարերով մինչեւ 2 մեդր երկայն ու լայն եղողները կան ,) բոլորակութիւն մի ցոյց չեն տար , ուստի ըստ այլոց՝ Մանասէ թագաւորին սուրբ քաղաքէն բաւական հեռու՝ արուածաններու բոլորտիքը շինել տուած աշտարակի կամ ամրոցի մնացորդ

ներ կը համարուին . Յովնայ . Հնախօս .
Ժ . 4 :

Եօթը րոպէ յառաջ քայլելով Ռուսաց վանքին պատին տակովը , որ աջ թեւին վրայ կ'իյնայ , քաղաքին պարիսպը կը հասնինք , որոյ հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը Պետիֆիէայ աշտարակին վրայ հիմնարկուած է , զոր Մեծն Հերովդէս շինել տուաւ՝ ու թանկիւնի , և 70 կանգուն , այսինքն 35 մեդրաչափ բարձրութիւն ունէր . Յովնայ . Հնախօս . Ե . 12 : Ասկէ դէւրին է այլ եւս վերագանալ 'ի Ս . Յակովբ : որ արդէն ճանապարհը գիտեն բարեպաշտ ուխտաւորք :

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԾՆՆԴԵԱՆ ԳԻՒՂԸ
ԱՅՆ Է ԼԵՌՆԱԿՈՂՄԱՆ
ՎԱՆՔԵՐԸ

Երուսաղէմէն մինչեւ Յովհաննու Ծննդեան գիւղը, զոր տեղաւորիք Այն-Քեյֆ կը կոչեն, երկու ժամու հեռաւորութիւն կայ, ուստի սոյն այցելութիւնը ընել փափաքող բարեպաշտ ուխտաւորք եթէ կ'ուզեն հանգիստ երթալ գալ, պէտք է ձիով կամ յաւանակով ուղեւորին:

Յոպպէի դռնէն ելնելով ու Բեթլէհէմի ճամբան ձախ դին թողլով, 90 մեդր քալելէն յետոյ երկու ճանապարհ դիմաց կ'ելնէ, աջ դիու ուղին որ Յոպպէինն է՝ թողլով, ձախակողմեան ուղին առաջ երթալու է, ուր 475 մեդրաչափ քալելէն յետոյ՝ աջ դին Պիրէր-էլ-Մաֆլա ըսուած աւազանը կը հանդիպի, որ ըստ սուրբ Գրոց վերին աւազան

կամ վերի ճանապարհի Աւազան ըստ
ուածն է . Գ . Թագ . ԺԸ . 17 . Եւ
Բ . Մնայ . ԷԲ . 30 : Զորս դին Մահ-
մէտականաց գերեզմաննոց է , Գե-
կնի ձորին ծայրը կիլնայ , ուր Սա-
դովկ մեծ Քահանայակետը և Նա-
թան մարգարէ Դաւթի հրամանաւ
իւր որդին Սողոմօնը թագաւոր օ-
ծեցին :

Այս աւազանին մօտ Եսայի մար-
գարէն Աքաղ թագաւորի ժամա-
նակ մարգարէանալով ըսաւ այն
նշանաւոր խօսքը . “ Ահա կոյսն յը-
ղասցի և ծնցի որդի և կոչեացեն զա-
նուն նորա Էմմանուէլ ” . Եսայի է .
3-14 :

Սոյն աւազանին հիւսիսացին գետ-
նին վրայ բանակեցաւ Ռափսակ՝ Սե-
նեքերիմ թագաւորի մեծ սպարա-
պետը , երբ Երուսաղէմին տիրելու
եկաւ , և Հրէից պատգամ խրկեց որ
հնազանդին Ասորեստանեաց թա-
գաւորին , եւ Աստուծոյ դէմ եւս-
արհամարհանօք խօսեցաւ : Իսրայել-

լացիք իրենց Եղեկիա Թագաւորին հետ աղօթքի և ապաշխարութեան դիմեցին, և Եսայի՝ Աստուածակոյս կողմանէ եկաւ Թագաւորին մօտ և քաջալերեց զինքը որ չվախնայ, եւ ըսաւ թէ՛ Ասորեստանցիք չախտի մանեն երբէք Երուսաղէմ: Հետագայ առաւօտուն Իսաիսակ ելաւ ու՛ տեսաւ որ իւր բանակէն 185000 մարդիկ յանկարծամահ եղած են, ուստի մնացեալ զօրքերն ժողվելով աւելջապէս փախուսաւ տուաւ. Դ. թագ. ժԸ. 17—ժԹ. 1—36. եւ Եսայ. 1, 2. 2—1, 5. 1—37.

Այս աւազանէն շատ հեռու չէ Հերովդէս Ագրիպպասի Թագուած տեղը, այն որ Յակոբոս առաքեալը սպաննել եւ Պետրոս առաքեալը բանտարկել տուաւ, և ինքը Պաղեստինի Կեսարիոյ մէջ մեռաւ երբ ժողովաւրդն իրեն աստուածային պատուով կը գովաբանէր. Գործ. ժԲ. 1—2 Աւազանէն 100 մեդր գէպի՛ յարեմուտք գերեզմանական գեանափ

մի կայ, ժայռի մէջ փորուած, որ
 յիշեալ Հերովդէսին կը կարծուի :
 Այս տեղն 1861 ին փորել տուած ժա
 մանակնին, պատի մի երեսը գրուած
 գտնուեցաւ Հայերէն գիրով Սարգիս
 Վարդապետ, որ յայտնի ապացոյց մի է
 որ յառաջագոյն սայն տեղը Հայոց
 ձեռքն էր : Նախանձատ օտարագգիբ
 գիշերանց երթալով եղծեցին գի
 բերը : Դանիէլ Իգումենոս, ազգաւ
 Ռուս, երկատասաներորդ դարուն
 սկիզբը ուխտաւորութեան եկած
 ժամանակ այս տեղուանքս վանք մի
 տեսած է, ինչպէս կը գրէ իւր Պատ
 մութեան գրքին մէջ. նոյնպէս եւ
 միջին դարու մէջ կրօնաւորաց վանք
 մի ըլլալը Վատինք կը վրայեն իրենց
 վանուց Յիշատակագրաններէն Ուսա
 ներով, եւ որովհետեւ կրօնաւորաց
 Հռովմէական ըլլալը չտեսիք, ինչ
 էս ուրիշ տեղեր եղածները կը յի
 ստակէ, վասն որոյ ամենայն հա
 անութեամբ կը կարծուի որ ըսած
 օնաւորք Հայ էին :

Աւազանին արեւմտեան կողմն է Յիբուհայն Մախլախ անուամբ վանքը, ուր տեղ յիշեալ Արբուհին շատ նահատակներու մարմիններ թաղած է 614 թուոյն միջոցները : Եւ այս Արբուհոյն անուամբը աւազանն ալ իւր անունը առած է , որ Պրիւր էլ Մախլախ կը կոչուէր , և յետոյ միջին դարու մէջ Պատրիարքի լիճ եւս կոչուեցաւ :

Ճանապարհը շարունակելով 5 բոպէի չափ՝ կը հասնինք տեղ մի , ուր ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի , աջ կողմինը բռնելով և 440 մեդր քալելով , դարձեալ ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի : Աջ կողմինը թողլով , որ Յովհաննու Մերնդեան գիւղը կը տանի , ձախակողմեան ճանապարհը 10-12 բոպէ գրնալով և զառ ՚ի վայր իջնելով Խաչակնիւր կը հասնինք : Այս վանքը որ վրաց էր , այժմ Յունաց ձեռքն է միջին դարու ամրոցներու ձեւով շինուած է ձորի մի մէջ , որ վանքի

անունովք Թաշալանի յոր կը կոչուի ,
զոր տեղացիք Ուսարէլ Մալլադէ կ'ու
նուանեն : Եկեղեցին Եօթներորդ
դարուն Հերակլիոս կայսր շինել տը
լած է , այն տեղւոյն վրայ , ուր ըստ
Յունաց աւանդութեան՝ Քրիստոսի
Թաշափայտին ծառն տնկուած էր :
Ռրիչ աւելի հաւանական աւան
դութիւն մի կայ թէ՛ Հերակլ կայսր
կենաց Փայտը ետ գարձուցած ժա
մանակ այս տեղ հանգիստ առած
և Թաշին վրայ լուսեղէն կամար մի
ծագած տեսած է , եւ 'ի յիշատակ
այն սքանչելեաց այս եկեղեցին կա
ռուցած է (1) : Աւագ խորանին տա
կը տեղ մի ցոյց կուտան Յոյնք , որ
տեղւոյն համար կ'ըսեն թէ՛ Սուրբ
Ծառը հոս տնկուած էր : Եկեղեցւոյն
շէնքը հին է , բոլոր յատակը զար
դարուած է ծաղկանկար միւսիոն
հերով , նոյնպէս և պատերուն եւ
յլթերուն ծեփին վրայ բոլոր պատ

(1) Հաննէ . Պատմ. Ս. Երուսաղէմի , էր. 281 :

կերներ նկարուած են և պատմական հաստուածներ ալ կան : Սոյն վանքին մէջ Յոյնք 24 տարիէն 'ի վեր է որ Ժառանգաւորաց դպրոց հաստատուած են :

Խաչավանքէն ելնելով 200 մեդրաչափ դէպ 'ի հիւսիս կ'երթանք Ճանապարհին վրայ ելնելու, որոյ ուղղութիւնն է դէպ 'ի յարեմուտք՝ Խաչավանքի ձորն անցնելով, 20 րուպէին (վանքէն սկսելով) սարահարթի մի վրայ կ'ենենք և յետոյ Ուսփէլ-Մափիէ ըսուած ձորը կ'իջնենք : Քառորդ մի ժամ ասկէ բլրի մի վրայ ելնելով գէշ Ճանապարհէ մի եւ Ուսփէլ-Պափուիէ, Պետուհիններու ըսուած ձորէն անցնելով, աջ դին կը հանդիպի Խէրդէր—Նահլէի աւերակները :

Տասն րոպէ մի եւս յառաջ երթալով Ուսփէլ-Տիպո ձորին ծայրէն կ'անցնինք, և աջ դին բլրին տորոստը Խէրդէր—այի—ձառուէ ըսուած գիւղին աւերակները կը տեսնուին

Իրին վրայ հասած ժամանակնիս
յարեւմուտքէն Միջերկրական ծովը
և յարեւելքէն Համբարձման լեռը
Ս. Երուսաղէմին մէկ մասին հետ
ի միասին կը նշմարուին :

Աջ կողմը ձոր մի Թողլով, ուր
իջնելու ճանապարհն ալ կ'երեւի,
ձախ կողմէն՝ քառորդ մի ժամ քա-
լելէն յետոյ, Պէյր—Իսթր ըսուած
գիւղի մի աւերակներուն մօտէն
կ'անցնինք :

Հոս քարուտ ճանապարհէ մի
դարուվար իջնելէն յետոյ, 17 բռ-
պէին Յովհաննո—Մնդեան Գիւղը կը
հասնինք : Միջին դարու Հայք Առ-
նակով կ'անուանէին, իսկ տեղացիք՝
այն տեղ գտնուած աղբիւրին անու-
նովն Այն-Քերիճ կը կոչեն, գիւղի ա-
նունն՝ որ կտրակ բլրի մի վրայ շե-
նուած է : Աստ Լատինք վանք մի
եկեղեցի մի ունին :

Զաքարիա քահանայապետ իւր
նոջն Եզիսաբեթին հետ աստ կը
նակէր, ուր ծնաւ եւ Յովհաննէս

Մկրտիչ : Քրիստոնէութեան առաջին դարերէն ՚ի վեր եկեղեցի շինուած կար այս տեղ , Գանիէլ Իգումենոս Ռուսը 1113 թուականին Քրիստոսի , Սուրբ Երուսաղէմ եկած ժամանակ տեսած է աստ վանքեր ու եկեղեցիներ : Այժմ Լատինաց ձեռքն եղած եկեղեցին՝ 1621 թուականին ամայի վիճակի մէջ գտնուած ժամանակ ստացած եւ սեփականած են , և եկեղեցին նորոգելով վանք մի եւս քովը շինած են : Եկեղեցւոյն աջակողմեան դասուն մէջ 7 աստիճանով վար փոքրիկ խորան մի կայ ժայռին մէջ փորուած որ աստ ծնաւ , կ'ըսեն , Յովհաննէս Մկրտիչ :

Լատինաց վանքէն ելնելով՝ աջ դին եղած առաջին ուղին բռնելով և յետոյ ձախ կողմի առջի ճանապարհը շեղելով , երեք բոպէէն աղբիւրի մի կը հանդիպինք , որուն Արաբացիք Այն-Քէրիմ (Աղբիւր Ենորկայ) կը կոչեն և տեղացի քրիստոնեաց Թ . Ասորոս ճամբն

աղբիւր կ'անուանեն⁽¹⁾, լաւ ջուր մի
ունի և գիւղի սրարտէզներն ալ այս
ջրով կը ջրեն : Յիշեալ աղբիւրին մօտ
Մահմէտական գիւղացւոց աղօթա-
րանն է , որոնք գիւղին մէջ 500 հոգ-
ւոց չափ կան , իսկ քրիստոնէայք
հարիւրի չափ կը հաշուուի :

Աղբիւրէն դէպ յարեւմուտք
երթալով , և 100 մեդր քալելէն յե-
տոյ ձախ թեւի վրայի ճամբով բլրի
մի վրայ կ'ենուի , և 4 ըսպէէն եր-
կաթի դրան մի քով կը հասնինք , այս
դուռը հին եկեղեցւոց մի է , զոր
Լատինք այցելութեան կը կոչեն , և ա-
ւանդուածեամբ կ'ըսեն թէ՛ Չաքա-
րիա քահանայ այս տեղ ամսունային
տուն մի ունէր , եւ թէ Մարիամ
սուրբ Եղսք այս տեղ այցելութիւն
ըրաւ իւր մօր քրոջ աղջկան Եղիսա-
բէթին :

---

(1) Հաննէ Աարդապետ առանց հաստատու-
թեան կը գրէ՛ թէ Յոյնք այս ջրին համար կ'ը-
սեն , սո՛ է Չարն Փոյթաթեան :

Սոյն վանքն ՚ի սիղբանէ Հայոցն էր, և կը կոչուէր Առնախոյման վանք, եւ մինչեւ հնգետասաներորդ դար յիշատակութիւնը գրով մնացած է մեր քով, վեշտասաներորդ դարուն մէջ, կամ քիչ մի առաջ, Մաղբլի Արաբացիք յարձակելով սուրբ երկրին մէջ, յիշեալ գիւղի բոլոր վանականները հարստահարեր ու հալածեր են և վանքերուն ալ տիրած են: Զորս եկեղեցիք կը յիշուին այն ժամանակներն Հայոց ձեռք գրանուած, որք են՝ Սուրբ Կարապետի, Սուրբ Վիսի, Սուրբ Աստուածածնի և Սուրբ Մենդեան (Յովհաննու Կարապետի): Վերջինը նոյն է, ինչպէս կը կարծուի, զոր այժմ Լատինք ունին, և ինչպէս վերն ըսինք, 1621 ին ստացած են: Լատինաց Այցելութեան վանք ըսածը կ'երեւի որ Սուրբ Աստուածածնինն է, ուր Տիրամայր սուրբ Կոյսն ողջոյն տուաւ Եղիսարեթի: Սոյն վանքի մէջ աղբիւր մի կար, որ Մաղբլիկի

վանքը կործանած ժամանակնին աղբիւրն ալ անհետ եղաւ , բայց այժմ թէ՛ հին եկեղեցւոյ աւերակները եւ թէ՛ աղբիւրը գտնուած էր եւ Լատինք իրենց սեփականած են : Հաննէ՛ երես 293՝ ջրհոր մի կը յիշատակէ հոս , որոյ ջուրն , բարեհամ , ցուրտ և անոյշ է կ'ըսէ :

Այս տեղ կը կարծուի որ թլլիատեալ ըլլաց Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ :

Մեծն Հերովդէէս՝ Բեթլէհէմի և շրջակայ գիւղերուն փոքր երեխայները սպաննել տուած ժամանակ , Եղիսարէթ իւր մանուկը գրկելով փախաւ եւ վէմ քարի մի կռթրնելով պատսպարուիլ կ'ուզէր , քարը մոմի պէս կակղնալով՝ իւր մէջն առաւ պահեց մանուկը : Յիշեալ վէմը սոյն վանքին մէջն է , որու վրայ մատուռ մը կար Առբի Վիֆի անուամբ ըստ Հայ յիշատակարանաց , որ բարեպաշտ Քրիստոնէայներէ յարգանք կ'ընդունի մինչեւ ցայսօր :

Եկեղեցւոյն մնացորդներէն դեռ

կ'երեւին , նոյնպէս և վանքին . զոր
 և Հաննէ կը յիշատակէ , և կ'ըսէ որ
 կանգուն տեսնուած մնացորդ շէնքը
 գինետան մէկ մասն է երես 293 :
 Վանքը՝ եկեղեցիէն ելնելուն՝ ձախ
 դին կ'իյնար , և Հաննէի ըսած ջր-
 հորը ներսի կողմը դրանը կից էր ,
 որ մինչեւ ցայսօր դեռ կայ :

Տրանչխկեան Լատին միաբանու-
 թիւնը 1861 թուականէն 'ի վեր է ,
 իրենց սեփականած են սոյն վանքն
 ալ , որուն տեղը մաքրել տարով հին
 եկեղեցին քտած են այժմ : Ներս
 մտած ժամանակնիս աջ դին խորշի
 մի մէջ Վէֆն մէկ կտորը կ'երեւի ,
 որու մէջ պահուեցաւ Յովհաննէս
 Մկրտիչ : Հիւսիսային դասին պատին
 մէջ Մկրտ-իւն առաջնին տեղը դեռ
 կը տեսնուի զոր Լատինք Հայկական
 եկեղեցոյ ձեւակերպութեանը տե-
 'ղեակ չըլլալով , չենք գիտեր , կ'ըսեն
 ինչ կը նշանակէ այս մեծկահ խորշ ,
 սոյն պատին վրայ , և անգիտակցա-
 բար կը կարծեն թէ՛ Ս . Յովհան

նէս հոն Թլխատուած պիտի ըլլայ :

Ս. Յովհաննու ծննդեան գիւղին մէջ, Լատինք ունին ընդարձակ Մայրապետանոց մը՝ որուն մէջ նաեւ դպրոց, սոյն մայրապետներն Երուսաղէմայ մէջ գտնուած Սիօնի Կոյրերու մէկ մասն են . Բուսք եւս վսնք մի շինեցին ընդարձակ և պայծառ գիւղին արեւելեան լեւան կողին վրայ :

Վերոյիշեալ Հայոց աւերակ վանքէն դուրս ելնելով՝ ետ դառնալու է մինչեւ Ճանապարհին վրայ, ուր տեղաց դէպ ՚ի յարեւմուտք շիտակ երթալով գահավէժ Ճամբու մի եղբորով, 20 բոպէէն յետոյ աջ կողմի վրայ Բալնիէ գիւղը կ'երեւի, որու առջեւէն կ'անցնին ուխտաւորք Երուսաղէմ եկած ժամանակնին : Յետոյ քարակոյտ տեղ մի կը հասնուի Ճամբուն մօտ, որով ծածկուած է Ժայռին մէկ մասը, այն՝ որու վրայ Յուրբ Յովհաննէս կը քարոզէր :

Տասն և երկու բոպէէն յետոյ Եսապի-Հանպար ըսուած ձորէն կ'անց

նուի, որ գեղեցիկ մշակուած հովիտ մի է, այդիներով զարդարուած և առուակ մի եւս կը ջրէ գետինը: Յէ շեալ ձորին ձախակողմեան եզերքով գնարով դէպ յարեւմուտք ուղղեալ՝ 10 բոպէ անդին անկիւն մի կը հան դիպի, հոս հասնելուն՝ աջակողմի ճանապարհք բռնել երթալու է: Հիւսիսային դին Մովսիսի կ'երեւի, որ այժմ Սպա կը կոչուի, և բարձր լեռան մի գլուխը շինուած է՝ քնչպէս առաջ Ռէմէէն դէպ յերուսաղէմ եկած ժամանակնիս խօսեցանք: Տասն և եօթը բոպէին Այն-Հայի կը հասնուի, ուր քանի մի ձիթենիներ և փոքրիկ շէնք մի կայ:

Այս տեղ ձիէն իջնել պէտք է, որովհետեւ դարուվար տեղ մի է դժուարին և քանի մի քարէ աստի ճաններէ կ'իջնուի, ուր տեղ կայ եղջերենի գեղեցիկ ծառ մի պզտի՝ արտի մի մէջ, որ Այն-Հայիտ աղ բերակին ջրով կը ջրուի: Յիշեալ ջուրը թէպէտեւ նուազ՝ բայց պ

տոււական է , եւ փոքրիկ աւազանի մի մէջ կը թափի : Աստ հասած ժամանակնիս 12 ոտք քարափոր աստիճաններէ վեր կ'երնուի , ուր դռնակ մի կայ , որ է Յովհաննոս Մկրտչէ Այրի՛ն դուռը : Այս տեղ , որ Յովհաննոս աւազանի կը կոչուի , ճգնեց խատակրօն վարքով Մեծն 'ի ծնունդս կանանց , եւ պատրաստեց զինքը յապաշխարութիւն կոչելու զմարդիկ , և Քրիստոսի դալուստը ծանուցանելու :

Այրը լերան մի ստորոտին վրայ շինուած և Բե-եֆի յորին վրայօք երկրնցած է , որ այս բոուած տեղն ձորին խիստ խորունկ տեղն է , բնական այր է , եւ 7 մեդր երկայնութիւն , 3 մեդր լայնութիւն և նոյնչափ ալ բարձրութիւն ունի , դուռը դէպ 'ի հիւսիսային արեւմուտք կը բացուի : Աղօթարանի եւ վանքի 'ի տեղւոյ մնացորդներ դեռ կ'երեւին , որ ժամանակաւ այրին վրայ ննուած էին :

Այրին դիմաց՝ հիւսիսային ա-

րեւմտակողմը Սարաֆ ըսուած պզտիկ
 Կիւղը կը տեսնուի :

Յովհաննու ծննդեան , կամ Այն
 — Քելիֆ մէջ եւ անոր մերձակայքը
 գտնուած ուխտատեղիքն ասոնք են
 զոր ստորագրեցինք :

Ասոնցմէ դուրս է Փիլիպոսի աղ-
 Բիւրը , ուր ուխտաւորաց սովորու-
 թիւն եղած չէ այցելելու , ըստ ու-
 րում ոչ շէնք կայ եւ ոչ ալ ճանա-
 պարհի կողմանէ պատեհութիւն ու-
 նի հանդիպելու : Յովհաննու Ծննդ-
 դեան գիւղէն մէկ ժամ և մէկ քա-
 ոորդ կը տեւէ , ճանապարհը խիստ
 քարոտ ու դժուարակոխ է . Ուստի
 էլ — Հանիէ ըսուած ձորի մի , որ հին
 ժամանակ Երուսաղէմէն Պէյլ-Ժիդ
 լիճ ու Գալա գնալի մեծ ճանապարհ
 էր . Գործք . Ը . 26 : Հարաւային ա-
 րեւմտեան եզերքը կ'իյնայ , լեռնա
 դաշտակի ծայրը , զոր տեղացիք Ե
 — Հանիէ կը կոչեն , ջուրը հեռա-
 ակէ մի գետնավոր ճանապարհ
 կուգայ , և այս տեղ փոքրիկ ա

դանի մի մէջ ժողովելով, յետոյ դուրս
կը թափի, աւազանը պզտիկ խորանի
ձեւով շինուած է : Այս տեղ մկրթ-
տեց Փիլիպպոս առաքեալ Տիրոջն
հրամանաւ կանդակա թագուհւոյն
Եթովպացի ներքինին, որ Երուսա-
ղէմ եկեր էր Աստուծոյ երկրպա-
գութիւն ընելու, ու Գալա կը դառ-
նար կարգի մէջ նստած, եւ Եսայի
մարգարէի գիրքը ձեռքը : Փիլիպ-
պոս տեսնելով նորա ջերմ հաւատ-
քն ու ճշմարտութեան համար ու-
նեցած փափաքը, թէ՛ նորա միտքը
լուսաւորեց մարգարէին մութ խօս-
քերը պարզելով և թէ՛ մկրտութեան
կնիքը տուաւ . Գործք . Ը . 26—40 :

Սոյն աղբիւրն 1859ին Զմիւռ-
նիացի Յովհաննէս Ս . Պատրիարքը
գնեց հանդերձ վրայի պարտէզովը,
որու մէջ կան այգիներ ու թզենի-
ք, և հիմակ Հայոց սեփական ըս-
տցուածք է, այսու ամենայնիւ
նչեւ ցայսօր դեռ շինութիւն մի
րած չէ :

Աղբիւրին հարաւային արեւելա-
կողմը այգիին մէջ երեք սիւներ
կան, որոնք կը ցուցնեն թէ հին
ժամանակ եկեղեցիով մի պատուած
են այս տեղն :

Սոյն աղբիւրէն ճանապարհ կայ
Բեթլէհէմ երթալու, բայց ճանա-
պարհը քարուտ ու դժուար է :

Աստ կը լրանայ մեր Տասներորդ
այցելութիւնը :

ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի ՅՈՐԴԱՆԱՆ, Ի ՄԵՌԵԱԼ
ԾՈՎ, ԵՒ ԱՅԼՆ

Յորդանանու ուղեւորութիւնը մեր Ազգին մէջ բաւական ժամանակէ ՚ի վեր խափանուած է, թէ՛ ճանապարհի դժուարութեանց համար որ 9 ժամ կը տեւէ, և թէ՛ առաւելապէս մահաբեր վտանգաց համար, որ ամէն տարի պակաս չ'լինիր, և մէկ կամ երկու անձինք զոհ կ'երթան իրենց աւելորդապաշտութեանը : Թողունք բարոյականութեան դէմ եղած զեղծմունքները, որ ճշմարիտ բարեպաշտ և պատուոյ տէր մարդ մի երբէք չընդունիր՝ և ո՛չ անգամ տեսնել : Յունաց ուխտաւորք, որ ամէն տարի սովորութիւն ունին գնալու, արք և կանայք կը պարտաւորին գետին մէջ լուացուելու եւ կին մկրտուելու, այս պատճառաւ բաւական զոհեր եւս պակասն ըլլար միշտ :

Սուրբ Աթոռս ՚ի հին ժամանակաց սովորութիւն ունի քանի մի ուղտի բեռ Յորդանանու ջրէն բերել տալով, բարեպաշտ ուխտաւորաց բաժնելու : Մինչեւ անգամ Եւրոպացիք հետեբնին կրտանին, և անով մկրտութիւն կ'ընեն, կամ մկրտութեան ջրոյն կրխառնեն, որ խիստ մեծ յարգ ունի քովերնին : Ինչպէս 1868 թուականին Աւստրիոյ ներկայ Վեհ. Կայսրը Յորդանանու ջրէն սոյն նպատակին համար խընդրած լինելով տեղոյս Հիւպատոսէն, Ամեն. Եսայի Ս. Պատրիարքն Չինու պատուական ամաններ շնորհած էր մէջը դնելու համար, որոյ փոխարէն Վեհ. Կայսրը իւր եւ իւր Կայսրուհոյն կենդանագիր պատկերները յուղարկեց :

Սոյն ճանապարհորդութիւնը, ինչպէս նաեւ հետագայ Երկուստաներորդ և վերջին ճանապարհորդութիւնը Այցելութեանց կարգ, մէջ դասաւորելնիս ուրիշ նպատ

չունի, բայց միայն ստորագրել նոյն պահաններուն մէջ գտնուած սուրբ Տեղիքը, ուր Յիսուսի Քրիստոսի մարմնառիկ Տնօրէնութեան խորհուրդները կատարեցան :

Յոպպէի դռնէն դուրս ելնելով, անմիջապէս ձախակողմեան ճանապարհէն՝ Քեհնի ձորն աջ կողմը ձգելով եւ Սիօն լեռան ստորոտովը յառաջ կ'երթանք, յետոյ աջակողմը Ափղրամայի առջեւէն կ'անցնինք եւ 15 րոպէին Յօբայ-հոր (Աբբայ-հոր) կը հասնինք : Ասկէ կեդրոնի հեղեղատը բռնելով, որոյ նախ ուղղութիւնն է դէպ 'ի հարաւային արեւելք, մէկ ժամ և 5 րոպէին հանգիստ ձամբով կեդրոնի ձախ եզերքին վրայ գնալով Երուսաղէմն մեր աչքէն աներեւոյթ կը լինի, և մէկ ժամէն յետոյ ճանապարհին վրայ ո՞ր դին հոր մը կը հանդիպի, որու ջ միշտ ջուրը պակաս չէ : Ութ պէ եւս քալելով, ձախ դին ճապարհին մօտ Ապեդիէ ըսուած վը

րանաբնակ ժողովրդին գերեզմաննոցն է, ուր Տէրէջի մը գերեզման ալ կայ, որու ջերմեռանդ Արաբացիք ուխտի գնալով, ուղտի հնացեալ համետներ ու արօրներ, կիր, կոտրտած խեցամաններ, վրանի կրտորուանքներ և այլն, կը նուիրեն: Եօթը ըոպէին՝ աջ կողմը կեդրոնի մէջէն անցած ուղին կը մտնենք, և ձախ կողմը նոյն հեղեղատին եզերքովը յառաջ կ'երթանք, որ 50 մեդրաչափ հեռուն՝ նոյն հեղեղատն օրինաւոր վիհ մը կը դառնայ երկու սեպացեալ քարաժայռ պարիսպներու մէջտեղը փորուած, և ժայռին երեսը մազի նման ծակեր բացուած, որոնց մէջ հին ժամանակները ճրգնաւորներ կը բնակէին:

Քսան ըոպէէն Յունաց Հայր Սաբայի վանքը կը հասնինք, որ խիստ նկարագրական տեսք մի ունի: Քրիստոնէութեան առաջին դարերէ սկսեալ բազմաթիւ ճգնաւորնէ կուգային այս տեղ բնակելու: Ե

գործիս թագուհին աշտարակ մի շինել տուած է վանքին հարաւակողմը, որ իւր անուամբը կը յիշուի, եւ եթէ ուխտաւոր կանայք պատահին ասոր մէջ կը բնակեցնեն՝ (եթէ գիշերը մնալու ըլլան) : Դուռն այնչափ բարձր շինուած է, որ խիստ երկար սանդուղ մի պէտք է վեր ելնելու համար թէև վարէն ալ դրուներ կան գետնի հաւասար : Քիչ ժամանակ յետոյ Ս. Եւթիմիոսի աշակերտ Հայր Սաբայ իւր վարդապետին յաջորդելով սոյն վանքն շինեց :

Վանքին դուռը հասնելուն, կրօնաւորներէն մին, որ վանքին կից եղած հիւսիսային բարձր աշտարակին վերայ պահպանութիւն կ'ընէ, դամբիւղ մի վար կը կախէ, և անով կ'ընդունի Երուսաղէմի Յունաց պատրիարքի կողմէ տրուած յանձնարարական գիրը, առանց որոյ կաշի չէ որ ներս մարդ ընդունին : լթին վաւերական ըլլալը ստուգեն յետոյ՝ նշան կուտայ, և անմիջ

ջապէս արաաբքին երկաթի դուռը
 կը բացուի : Յիսուն ոտքով սանդուղ
 մի վար կ'իջեցնեն , վեր ելնելով
 երկրորդ երկաթի դռնէ մի անցնե-
 լէն յետոյ՝ ուրիշ աւելի կարճ սան-
 դուղ մի կը կախեն և պզտիկ քարա-
 յատակ գաւթի մի մէջ կ'եղնուի :
 Այս տեղ փոքրիկ մատուռ մի կայ
 բոլորչի ձեւով , որումէջ է Հայր Սա-
 քայի քապանը : Անոր քով է Ս . Նիկողա-
 յոսի եկեղեցին ժայռի մէջ փորուած ,
 խիստ հին աւուրց եկեղեցի է , եւ
 անոր մէջ ուրիշ փոքրիկ ճարտար-
 մի կայ , ուր ամփոփուած են Պար-
 սից Խոսրով Թագաւորի զօրաց ձեռ-
 քով նահատակուած ճգնաւորնե-
 րուն մասունքները , եօթներորդ
 դարուն մէջ : Այն ժամանակներն
 սոյն վանքին մէջ 4000 կրօնաւոր կը
 ճգնէին , և շրջակայ սահմաններուն
 մէջ գտնուած բոլոր ճգնաւոր-
 Թիւր 10,000 ի կը հասնէր , որո՛-
 ւամէնքը Հայր Սաքայի վանքի վան
 հօր հրամանին տակն էին :

Վանքին եկեղեցւոյն շէնքը բաւական հին է, ոսկէզօծ խաչկալներով, եւ բիւզանդեան նկարներով զարդարուած :

Կրօնաւորք արմաւնի մի ցոյց կուտան եւ կ'ըսեն թէ՛ Հայր Սաբայի տնկածն է, որուն արմաւները կորիզ (կուտ) չունին :

Յովհաննու Դամասկոսոյն գերեզմանըն ալ հոս է կ'ըսեն, որուն վրայ է իւր ճգնարանը : Անկէ կ'երթուի այր մի և փոքրիկ մատուռ մի միւսիոնէ յատակով, ուր Հայր Սաբայ բնակած է կ'ըսեն, եւ Կեդրոնին վրայ կախուածի պէս շէնք մի է և Աւի-ճի այր կը կոչուի : Յոյնք կը պատմեն թէ, օր մի Հայր Սաբայ դուրս ելած ըլլալով, առիւծ մի կուգայ այրին մէջ պառկելու, ետ դառնալուն սուրբը, առիւծը կը տեսնէ, և Ասուծայ ապաւինելով՝ ըստ սովորութեանը ներս կը մտնէ եւ կը սի ժամերգութիւնն ընել, դեռ ոքը բերանը՝ քունը կուգայ՝ կը

սկսի մրափել, առիւծը քովը կը մօտենայ, թեզանիքէն խածնելով կը քաշէ դուրս կը տանի, կ'արթննայ Սուրբ ձգնաւորը, դարձեալ ներս կը մտնէ և կը շարունակէ իւր աղօթքը, դարձեալ մրափը կուգայ, եւ երկրորդ անգամ առիւծը զինքը քաշելով դուրս կը հանէ այրէն, այն ժամանակ խիստ ձայնով մի կը դառնայ կ'ըսէ առիւծին, միթէ քեզ և ինձ բաւական տեղ չկայ այս տեղ, եւ անկիւն մի ցոյց կուտայ կենդանւոյն որ հոն պառկի, առիւծն հրեազանդելով՝ այն օրէն 'ի վեր սուրբ ձգնաւորին հետ մէկ տեղ կը բնակի այրին մէջ: Յայսմաւուրքին մէջ կը յիշատակի թէ՛ Սուրբ Երասիմոս իւր խիստ սրբութեանը համար առիւծ մի իրեն կը սպասաւորէր, Յորդանանէն ջուր բերելով ⁽¹⁾, այս Սուրբին վանքը քիչ մի վարը պիտ'

---

(1) Յայտմ. Ապրիլ 23: Հաննէ, Պատմ. Երուսաղէմի, յեր. 278:

տեսնենք : Ժամանակաւ սոյն երեւելի վանուց մէջ Հայ միաբանք եւս կը բնակէին, ինչպէս կը վկայէ Հաննէ . և վանքին մէկ մասն ալ իրենց ձեռքն էր մինչեւ յիշեալ Պատմագրին ժամանակ, բայց թէ ո՞ր ժամանակէն ՚ի վեր հեռացած են անկէ, յայտնի չէ : Իհու մինչեւ ցայսօր ակօնատեսք կը վկայեն, թէ մեծ եկեղեցւոյ գմբէթին մէջ Հայերէն երկաթագիր գրուածներ կան, նաեւ Հայերէն ձեռագիր գրեանք եւս գտնուած են հոն :

Հայր Ստեօյի վանքէն ելնելով, եւ Երուսաղէմի ճանապարհը ետ դառնալով՝ Եփղրոնի եզերքը բռնած, մինչեւ աջ կողմի առաջին ճանապարհը՝ որ 20 ընդէ կը տեւէ, Եփղրոնին միւս եզերքը կ'անցնուի : Քանի մի քայլ եւս առնելով, աջ կողմի ճամբուն վրայ Պիր-էլ-Արաղ կոչուած սառնիճը կը հանդիպի, ասկէ մնդին Պարոններու սահմանն է : Եւ որ այս ճանապարհները ձորե-

բու հեղեղատներուն մէջ, լեւնե-
րու սատրոսներուն ու գլուխնե-
րուն վրայ ըլլալուն խիստ յոգնե-
ցինող են : Թէպէտ ոլորուն ճանա-
պարհները շատ են, այսու ամենայ-
նիւ գլխաւոր ուղղութիւնն է դէպ
'ի յարեւելք, և ամենասոսկալի ա-
նապատի մի մէջէ ալ կ'անցնուի :

Քառորդ մի եւս քալելէն յետոյ,
բարձր տեղ մի կը հասնինք, ուսկէ
կը տեսնուի Մեծալ ծովը : ՉՅրոպէ
աւելի անդին ձախ թելի վրայ, ճա-
նապարհին մօտ սառնիճ մի կայ Պէր
Էլ Աճառա անունով, որու մէջ եր-
բեմն ջուր կը գտնուի, բայց գոյնը
ձերմրկեկ է :

Տասը բոպէ եւս առաջ երթաւ
ըսվ՝ քարակոյտեր կը հանդիպին խոր-
հրդով դիզած, որպէս զի Մահմե-
տականք իմանան որ այս տեղերն
Նէպի-Մոսայի դիմաց կը գտնուի
Նէպի-Մոսայ, այսինքն Մովսէս մե-
գարէ ըսուածը, խիստ հին վա-
քերէն մին է, չորրորդ դարուն մ

հիմնարկուած : Խոսքով թագաւորի
 զօրքերը սոյն վանքին ալ չննայեցին :
 Ժամանակէ յետոյ Մահմէտական
 Արաբացիք համարելով թէ Մովսէս
 մարգարէ ասոր մէջ թաղուած է ,
 տիրեցին անոր և քիչ շատ փոփո-
 խութիւններ ընելով՝ Մինարէ մի եւս
 քովը տնկեցին , պահպանութիւնը
 քանի մի Հնդիկ կրօնամոլներու
 յանձնելով , որոնք Քրիստոնէից
 չեն թողուր ներս մտնելու :

Մահմէտականք ամէն տարի սոյն
 գերեզմանին ուխտի կ'երթան մեծ
 բազմութեամբ , Մաղկազարդի կիւ-
 բակէէն երկու օր առաջ՝ ուրբաթ
 օր , և կը վերադառնան մէկ շաբաթ
 վերջ . ուխտագնացութիւնն և վե-
 րադարձն շատ հանդիսաւոր կը լինի :

Կ'ըսուի թէ այս ուխտագնացու-
 թիւնը հաստատողն եղած է Էյի-պի
 դի Սուլթան Սալէպիին , սա երբ
 2 տիրէ Երուսաղէմին կը թոյլատը-
 է Քրիստոնէից անարգել կառա-
 ել Ս . Տեղեաց ուխտաւորութիւ-

նը , սակայն տեսնելով Քրիստոնէից մեծ բազմութեամբ Երուսաղէմ ժողովուրդը , եւ կարծելով որ գուցէ այս միջոցաւ կարողանան խաչակիրք վերստին տիրել Երուսաղէմի և կամ առիթ տան Քրիստոնէից Երուսաղէմի բնակիչ Մահմէտականաց վրայ բռնանալու , այս Նէղի-Մոսայի ուխտաւորութիւնը կը հաստատէ Քիչդ Աւագ շաբթու մէջ , յորում ամէն կողմէն Քրիստոնէայք կը ժողուին յԵրուսաղէմ , որպէս զի Մահմէտականք եւս ժողուելով չըջակայ ներէն կարենան պաշտպանել ինքը զինքնին Քրիստոնէից դէմ , եթէ պատահի Քրիստոնէից կողմէն այդ պիսի բան մը :

Սոյն գերեզմանն ինչպէս ըսինք շատ փոփոխութիւններ կրած է և հետզհետէ նաեւ նորոգութիւններ եղած է եւ Պափոսիւններէ կ'երե որ նորոգողներէն մին եղած է Սոթման Տակեր Պիպրէս , երբ սա Հիճր 668ին Մէրսէն կը վերադառնար

բուսաղէմի Ճանապարհաւ, և ապա
Գաիիդաս Զերեզ Թագաւորը, այժ-
մեան պարիսպն Սայտայի ընդհա-
նուր կառավարիչ Ադր-Ի-լլահ Փա-
շայն շինել տուած է կ'ըսուի :

Իսկ թէ Մովսէս մարգարէն ինչ-
պէս այս տեղ մեռաւ և թաղուե-
ցաւ, ահաւասիկ Մահմէտական Ա-
րաբացւոց աւանդութիւնը :

« Հարիւր քսան տարեկան հա-
սակն հասած էր Մովսէս՝ առանց
փոքր տկարութիւն մի զգալու, ըստ
որում Աստուած, որու սիրելի էր,
խոստացած էր որ այս աշխարհիս
մէջ թողու զինքը եւ իւր քով չը-
կանչէ՝ մինչեւ որ ինքն իւր յօժար
կամօքը գերեզման չ'իջնէ :

Մովսէս, որովհետեւ գիտէր թէ
իւր ժողովուրդը իւր մահուանէն յե-
տոյ ուղիղ ճանապարհէն մոլորուե-
լ՝ Աստուծոյ բարկութեանը պիտի
սնդիպէին, մեռնելու փոյթ չէր
սնիր, և կը զգուշանար ամենեւին
բեզմանի չ'մօտենալու : Սակայն

ժամանակն եկած հասած էր նորա
 մարմնոյն յաւիտեանական հանգիստ
 տալու : Օրին մէկը , երբ նա լեռնե-
 րու վրայ կը շրջէր , ձիւնի նման ճեր-
 մակ բլրի վրայ չորս անձիկք տեսաւ ,
 որոնք մեծ աշխատանքով ժայռին
 կողերուն վրայ խուց մի կը բորէին :
 Ասոնք Աստուծոյ չորս հրեշտակնե-
 րն էին ու թանձրկեկ վերարկուով
 մի պլուած էին , որպէս զի չկաւ
 կածի Մարգարէն : — « Ի՞նչ կ'ընէք
 դուք այս ամայի տեղը » հարցուց
 իրենց Մովսէս : « Մենարան մի կը
 փորենք , ուր տեղ մեր Քաղաւորը
 պահել կ'ուզէ իւր ամենէն թան-
 կագին գանձերէն մինը , — Պատա-
 խանեցին աշխատողները . — ասոր
 համար է որ այս ամայի տեղը եկանք
 փորելու , մեր գործը գրեթէ լրա-
 ցած է , հիմակ պիտի սպասենք այս
 տեղ մինչեւ թանկագին գանձուն
 գայը , որ շատ չուշանար » :

Օգը շատ տաք ըլլալուն , մ
 տեղերը տեղ մի չկար որ Մովս

ջերմութենէ պատրաստարուի , սա-
 կայն փորուած խողովք միայն աղւոր
 շուք մի և պատրողական զովութիւն
 մի կ'ընծայէր , Մովսէս մէջը մտաւ
 և ներսի կողմը նստարանի նման քարէ
 յօրինուած տեղւոյն վրայ հանգիստ
 առաւ : Նստելու ջմնաց՝ չորս աշ-
 խատաւորաց մին քովը մօտենալով
 մեծ յարգութեամբ խնձոր մի մա-
 տուց իրեն , այնպէս սիրուն գու-
 նով և անոյշ հոտով , որ տեսնողին
 բեռնի ջրերը կը վազցնէր : Մարգա-
 րէն ձեռքն առաւ խնձորը և քթին
 մօտեցրնելու ջմնաց՝ ինկաւ մէկէն
 յաւիտենականութեան քնոյն մէջ :
 Հրեշտակները՝ որ Ամենակալին հը-
 րամանակատար պաշտօնեայներն է-
 ին , նորա հոգին թեւերնուն վրայ
 կրելով Աստուծոյ աթոռոյն առաջն
 տարին , մարմինն սոյն այրին մէջ
 յղլով : Այն ժամանակէն 'ի վեր
 ն ժայռը , որ օրէնսդիր Մարգա-
 րէն պատուեց , դեռ իւր արտաքին
 ոմկութիւնը կը պահէ , զոր եթէ

քիչ մի փորուելու ըլլայ, տակը դժուարատիպ սեւու-թիւն մի կը տեսնուի :

Տասն և եօթը բոպէին արագըն-թաց զառ ՚ի վայրէ մի վար իջնելով՝ ջրամբարի մի քով կը հասնինք Պեր-սի-Հէֆէֆոս անուն, որ ժայռին մէջ փորուած է, միշտ ջուր չգտնուիր մէջը, և ամառը մնասակար է : Յետոյ 18 բոպէին ճանապարհն այնքան կը գեշնայ, որ հարկ կ'ըլլայ ոտքով քալելու . 17 բոպէ աւելի անդին լայն ձորի մէջէ կ'անցնուի Ուսպի-թէրապի անուն, կամ ըստ այլոց Ուսպի-է-Սարանի : Յետոյ 43 բոպէի չափ Լէպսիս կոչուած պղտիկ դաշտի մի մէջէ քալելով, ձախ դին կը թողուի Երիքովի ճանապարհը և Ուսպի-է-Լէպսիսի ձորը կ'իջնուի, որ մեծ հեղեղատ մի է, ուր անձրեւ եկած ժամանակ միայն ջուր կը գտնուի :

Ութ բոպէ յառաջ քալելով՝ զսի վայր մի կը հանդիպի, ուր խոհամու-թիւն բանեցընել ուզողը պէս է դարձեալ ոտքով անցնի եթէ չո

զէր որ գլուխը պատուով : Այս տեղ ալ կը գտնուի այն ճերմակ քարերէն , որոնց մէջը սեւ է ; գարշ հոտ մի ունի ու ածուխի նման կը վառի :

Քսան և հինգ բոպէ եւս սոյն հեղեղատին մէջէն քալելէն յետոյ , աջ կողմը հանդիպած ճանապարհը կը շարունակեմք ձորին եզերքովը , և երեք բոպէէն ուրիշ քարակոյտերու առջեւէ կ'անցնինք : Տասը բոպէէն ուրիշ ճամբայ մի եւս թող կուտամք ձախ թեւի վրայ՝ որ Երէ-տով կը տանի , եւ եօթը բոպէ եւս քալելով Մեռեալ ծովը դիմացնիս կը տեսնեմք , և ծովային հոտը սաստկապէս կը զարնէ մարդոյս քթին :

Երեսուն բոպէ մի ծովեզերեայ նշաններ կրող՝ մերկ և հոս հոն ածխացեալ ժայռեր ունեցող գետնէ մե անցնելէն յետոյ Ուսի-էր-Տապղոր հասնինք , որ Պիծակներու ձոր լել է , լայն հեղեղատ մի է Մեռեալ ծովուն կողմը՝ մացառներով

լցուած : Ասկէ անդին գետինը շատ
տեղեր աղային նիւթերէ գոյացեալ
ձերմակ բիծերով ծածկուած է , որ
գետնին երեսը կեղեւներ կը կա-
պեն : Ճանապարհին հետքը երբեմն
աներեւոյթ կ'ըլլայ , եւ մացառնե-
րու եղեգնուտներուն , օշնանի եւ
ուրիշ տունկերու թուփերուն մէջ
կը մուրրի : Այս տեղուանքը , մա-
նաւանդ Ուստի-էֆ-Տապպոյի մէջ որ-
սորդները կը գտնեն տատրակ , կա-
քաւ , կարմրաթեւ սարիկ ¹ , շնա-
գայլ , վիթ ² , նապաստակ՝ բոյց
բիչ , և ուրիշ կենդանիներ :

Երեսուն րոպէ մի եւս աւելի
հեռուն աջ կողմը Այս-էս-Սէպիբը Ը-
սողած առուակին առջեւէն կ'անց-
նուի , որու ջուրը խմելու կուգայ ,
չորս դիէն եղեգով պատած է և մէ-
ջը մանրիկ ձկներ կը սնուցանէ : Աս-
կէ մինչեւ Մեռեալ ծով 12 րոպէ
կը մնայ և թումբի մի վրայէ կ'ա-
նուի , որ է ծովուն եւ Մ'կեյի :

1 Գարս թափւոգ :

2 Դազալ :

բառաւ պղտիկ հեղեղատին մէջուե-
ղը : Չմեռը անձրեւներու ժամանակ
յիշեալ թումբը ջրով կը ծածկուի ,
ու հեղեղատին ջուրը ծովուն հետ
կը միանայ , վասն որոյ վտանգաւոր
կ'ըլլայ անցնիլը : Թումբին վրայէն
անպակաս են փայտեր եւ մինչեւ
անգամ ծառեր , զոր Մեռեալ ծու-
վը Յորդանանէն ընդունելով՝ իւր ե-
ղերքներուն վրայ դուրս կը նետէ :
Պղտիկ կղզեակ մի կ'երեւի հոս Ռե-
ձօմ—Լո—ի անունով , որ Լովտայ կոչ-
ալ կը նշանակէ , եւ շատ անգամ
ջրով պատած կ'ըլլայ : Կան շէնքի
քարեր և հիմ մի՝ որ 7—8 մեդր եր-
կայնութիւն և 2 մեդր լայնութիւն
ունի : Ծովեզերքէն 200 մեդր հե-
ռու է :

ՄԵՌԵԱԼ ԾՈՎ : Երուսաղէմի ա-
րեւելակողմը՝ 10 մղոն հեռու է Մե-
ռալ ծովը , Միջերկրականէն 392
մդր և Երուսաղէմէն 1171 մեդր
սօժ է , երկու անհուն լերանց շղ-
այի մէջ է , Յուդայի լեռները ա-

րեւմուտքէն և Մովսէսայ լեռները արեւելքէն . վերջինին մէջ է՝ Մեռեալ ծովուն հիւսիսային ծայրին դիմացը , Նախա- լեռը , ուր մեռաւ Մովսէս տեսնելով նոյն տեղէն Խոստացեալ երկիրը . Բ. Օրին. ԼԴ. 1—12 : Երեմիա մարգարէն հոն այրի մէջ ծածկեց Տաղաւարը , Կտակարանաց Տապանակն ու Խնկոց սեղանը , եւ դուռը ամրացուց . Բ. Մակ. Բ. 5 :

Մեռեալ ծովը 20 մղոն երկայնութիւն եւ 4 մղոն միջին լայնութիւն և 340 մեդր խորութիւն ունի :

Հին ժամանակ բարեբեր երկիր մի էր և Չոր արեւ կը կոչուէր ըստ սուրբ Գրոց , և Յորդանանու ջուրը սուղանելով՝ Աստուածային դրախտ կը դառնար : Ղովտ Աբրահամու քովէն զատուելով՝ հոս եկաւ բնակեցաւ : Հինգ քաղաք կը յիշատակուին այս տեղ , որ են՝ Սոդոմ , Գոմոր , Ագամայ , Սեբոյին և Սեգուիբ որոնք իւրաքանչիւրն առանձին թագաւորներ ունէին : Քիչ ժամանակ

յետոյ ուզելով Աստուած այս քաղաքաց ժողովուրդը պատժել իրենց գործած չար մեղքերուն համար, ուրոնց մէջ և ոչ տասն արդար մարդիկ կային, Ղովտը միայն իւր Վնոջն և երկու աղջկանց հետ դուրս հանելով հրեշտակաց ձեռօք, յերկնից ծծումբ և կրակ մաղեց վրանին, և այրեց Սոդոմն ու Գոմոր և շքակայ միւս քաղաքները. Ծնդ. ԺԹ. 24:

Երեք գետ կը հոսեն Մեռեալ ծովուն մէջ, նախ՝ Յորդանան գետը, որոյ ջրերը առանց խառնուելու ծովուն ջրին հետ, հիւսիսային կողմէն մտնելով հարաւակողմէն դուրս կելնէ: Երկրորդ՝ Կալժրոյէ գետը, որու ջուրը Մովաբայ լեռներէն բղխող հանքային տաք աղբիւրակներէ կը գոյանայ: Ասոր մէջ մտնելով Հերովդէս Մեծն՝ փոխանակ առողջուիւնը գտնելու, իւր մահը գտաւ. յիւլի. Ա. 21: Երրորդ՝ Աննոն գետը զոր տեղացիք Ուսի-էլ-Մոճիոյ անուանեն ուսկէ Իսրայէլացիք

ցամաք ոտքով անցան, Թի-դ. ԻԱ. 13:

Մե-եալ ծովուն ջրին խիստ ազի ըլլալն է անշուշտ պատճառ, որ մէջը ամենեւին կենդանի չի գրտնուիր, ջուրը կայուն է, բայց բերեղի նման պայծառ, հնար է մէջը լող գալ առանց վտանգի, և ծանրութիւնը չըթողուր որ մարմինը խիստ խորը լինէ, այլ ջրին երեսը լաթի նման թեթեւ կը բռնէ, դուրս ելնելէն յետոյ հասարակ ջրով պէտք է լուացուիլ որ ազիութիւնը երթայ:

Մե-եալ ծովէն դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք 7 րոպէ չոր գետնի մի վրայ քայելով, յետոյ 40 րոպէի չափ չոր մացառներու մէջէ, և յետոյ դարձեալ 45 րոպէ դէպ ՚ի հիւսիս չոր երկրի վրայէ անցնելով՝ պզտիկ ձորակի մի մօտ կը հասնուի, որ ձմեռը ճահիճ և ամառը կանաչութեամբ ծածկուած կ'ըլլայ: Եկու րոպէ եւս քայելով Յորդան ափունքը կը հասնուի, եւ 5 րո

եղերբը բռնած երթալով մացառուտ տեղ մի կը հանդիպի, որու մէջէն անցնելով Գրոպէին կը հասնինք այն տեղ, ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Յովհաննու Մկրտչի ձեռօք մը կըրտուեցաւ :

ՅՈՐԴԱՆԱՆ : Յորդանան գետին ակունքը Լիբանան լեռներէն և յանուանէ յիշատակեալ մեծ Հերոնէի է, որ Տիրերական ծովէն անցնելով և քառասուն մղոնաչափ տեղ պտըտելէն յետոյ Մեռեալ ծովուն մէջ կը թափի, խիստ սրընթաց լինելուն, լողորդ մի որքան ալ վարպետ ըլլայ, վտանգի կը հանդիպի, ամենէն խոր տեղը 5 մետր է, լայնութիւնը 50 էն 70 մետր : Յորդանանու բոլորտիքը երկրաւոր դրախտ մի է, ուր գարունը տարին տասուերկու ամիս կը տիրէ, ոչ կանաչեղէնք կը պակսին և ոչ թռչունները օտար երկիրէր կը հեռանան :

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Իսայէլացիք գետոյն այս տեղը հառ

նելով, ցամաք ոտքով այս կողմի եղերքն անցան . Յեւո Գ . 16 , 17 : Յեսու Իսրայէլի ժողովրդոց հրամայեց որ նոյն տեղացմէ 12 քար վերցընեն տանին , զորոնք յետոյ իւր բանակին մէջ դնել տուաւ՝ ՚ի յիշատակ այն սքանչելեաց , որոնց ահանատես եղան , այսինքն Յորդաննու ջրոյն երկուսի բաժնուելով այնքան բազմութեան ցամաք ոտքով անցնիլը . Յեւո Դ . 3 :

Այս տեղս դարձեալ Եղիայ մարգարէ իւր վերարկուովը ջրին զարկաւ՝ ցամաք ոտքով իւր աշակերտին Եղիսէին հետ անցաւ միւս կողմը . Դ . Թագ . Բ . 8 : Աստ մկրտեցաւ Քրիստոս , և հաւանական է որ այս տեղէս անցաւ միւս կողմը Յովհաննու առջի մկրտած տեղը . Յովհ . Ժ . 40 :

Քրիստոնէութեան առջի դարերուն անապատասէր Ճգնաւորնի բազմութեամբ կուգային Յորդաննու եղերքները բնակելու : Քրիստոսի Տեառն մերոյ մկրտուած տե

գետին մէջ մեծ խաչ մի տնկուած
կար չորրորդ դարուն մէջ, և գետին
եզերքը երկու կողմանց մարմարեայ
քարերով ծածկուած էին ։

Այս տեղւոյս դիմացը միւս ե-
զերքին վրայ Մարիամ Եգիպտացին
խատակրօն կենօք 33 տարի ապաշ-
խարելէն յետոյ՝ վախճանեցաւ և
Զոսիմոսի ձեռօք հոս թաղուեցաւ ։

Յորդանանէն ետ դառնալով մին-
չեւ այն ճանապարհը որ Մեծալ
ծով կը տանի, ձեռք կ'առնումք այն
շաւիղը որ յարեւմուտք կ'առաջնոր-
գէ քիչ մի դէպ 'ի հիւսիս միտելով ։

Մացառուտ տեղէն դուրս ելնե-
լուն՝ աջ ու ձախ դին մանր մունր
բլրակներ կ'երեւին կանոնաւոր ձե-
ւերով, որ կարծես թէ մարդոյ ձեռ-
քով շիտկուած են ։ Գետէն 15 րո-
պէ հեռանալով, չոր գետնի մի վրայ
գտնենք զմեզ, և աջ դին հիւսի-
սին արեւելք նայելով ճանապար-
հն Չ հազարամեդր ներս աւերակ
սնք մի կը տեսնուի, զոր Արաբա-

ցիք Քասր-էլ-Եսկոսփ կ'անուանեն : Այս վանքն է յանուն Ս . Յովհաննու Մկրտչի կառուցեալ, զոր Հաննէ եւս կը յիշատակէ երես 276 :

Եսկր-էլ-Քէլք ըսուած հեղեղատը կը հասնինք 47 բոպէին, որու եզերքները կանաչութեամբ զարդարուած են տեղ տեղ ծաղիկներով : Այս հեղեղատը Զոր Արաբացի կոչուած է Սուրբ Գրոց մէջ . Յետ-է . 24 :

Հոս մօտ է Գաղֆաղա, ձախակողմեան եզերքին վրայ փոքրիկ բլուր մի է, զոր տեղացիք Թէլ-Ճըճու-կը կոչեն : Իսրայէլացիք Խոստացեալ երկիրը ոտք կոխելուն առաջին կայանն ըրին Գաղֆաղան, ուր Յետու 12 քարերովը խորան մի կանդնեց : Զորրորդ դարուն սոյն քարերը այս տեղ կը կենային դեռ, եւ եօթներորդ դարուն մէջ եւս տեսնող կայ եկեղեցւոյ մի մէջ դրուած, որ Մ քայէլ հրեշտակապետի անուանուիրուած էր : Այսօր քարերէ

զատ բան չտեսնուիր , և տեղ տեղ միւստիոնով շինուած յատակներու աւերակներ կ'երեւին :

Հարաւային կողմը , մէկ մղոն հեռի Տէյր-էլ-Հաճլար կոչուած հին վանքի մի աւերակներ կան յանուն Ս. Երասիմոսի : Վեշտասաներորդ դարուն մէջ դեռ կանգուն կը կենար եւ Յոյն կրօնաւորներ կը բնակէին : Անկէ յետոյ շատ ժամանակ չէ տեւած՝ աւրուեր է , եւ հիմակ մէկ մօս մի միայն կանգուն կը կենայ , որու վրայ նկարներ կ'երեւին :

Երեսուն բոպէին Երիւով կը հասնինք , որ Բենիամինի ցեղին քաղաքներէն մին էր :

Սոյն քաղաքը Յեսու Քանանացւոցմէ առաւ , փողերու ձայնով պարիսպները կործանելով , եւ Ռախաբէն 'ի զաա բոլոր բնակիչները սրէ շուց : Ինքը Յեսու անէճք դրաւ աջի Աստուծոյ այն մարդոյն որ լին շինելու լինի . Յեսու 2 . 26 :

Մեծն Հերովդէս ձի վազըններու

ասպարէզ, ամփիթէատրոն, և աշտարակ մի շինել տուաւ, հոս խեղդել տուաւ իւր Արիստաբուլոս որդին, որ Մակաբայեցւոց վերջին շառաւիղն էր մօրը կողմանէ : Երէտի՛ք մէջ դարձեալ բանտարկել տուաւ իւր մեծամեծները, որ ինքը մեռնելէն յետոյ, ըստ որում գէշ հիււանդացած էր, զանոնք բոլոր սպաննեն, որ համաշխարհական սուգ մի ըլլայ իւր մահուան օրը :

Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս գիշեր մի կեցաւ Երէտի՛ք մէջ :

Զանիւի գանձ պէշը, ուր յետոյ եկեղեցի շինուեցաւ, կը կարծուի թէ աշտարակին մօտ եղած ըլլայ, ուր հիմայ անկանոն զօրք կը կենան պահպանութեան համար : Վեսպասիանոս ամրոցներ շինեց հոս և սահապաններ դրաւ . Յովսէ . Պապ . պապեր . Դ . 28 . և Երուսաղէմի պաշարման միջոցին Երկբով կործանեցաւ թուոյն Քրիստոսի : Ատրիանոս կը կին շինեց եւ Քրիստոնէից քաղ :

եղաւ : Երիբովի եպիսկոպոսներէն
գտնուած են Նիկիոյ, Կոստանդնու-
պօլսոյ, Լիւզի ժողովներուն մէջ :
և Գրիգոր անուամբ եպիսկոպոս մի
եւս Երուսաղէմի ժողովքի մէջ
գտնուէր է Անիիճաղ նոզովելու հա-
մար : Յուստինիանոս կայսրը եկե-
ղեցի մի եւ հոգեւորուն մի շինել տը-
ւաւ ուխտաւորաց համար : Քանի
որ Մահմէտականաց ձեռքն ինկաւ
Երիբով, կորսնցուց իւր շուքը, եւ
հազիւ 250 բնակիչ մնաց մէջը :

Մօտ տարիներս (1840) Եգիպ-
տոսի Իպրահիմ փաշային երեսէն ալ
քիչ մնասներ չկրեց սոյն դժբաղդ-
քաղաքը . Յորդանանու մօտերը Պե-
րսիներէ յարձակում կրելով, գունդ
մի զօրք խրկեց Երիբով, որք գնացին
քաղաքը կողոպտելով աւերեցին :

Սոյն քաղաքը հին ժամանակ Ար-
փնեայ քաղաք եւս կը կոչուէր ,
ըլ խիստ բարեբեր է , ժամանա-
ւ խիստ շատ բալասանի ծառ կը
նուէր : Կլիմայն մեղմ ու բարե-

խառն է, ջուրն առատ, եթէ լաւ մշակուելու լինի, զարմանալի արդիւնքներ կուտայ, կրնայ լաւ բրինձ, բրբուս¹ : լեղակ², շաքարեղէգ և թթենիներ յառաջ բերել, նոյն պէս վուշ³, կանեփ⁴ եւ ուրիշ շատ տեսակ բերքեր :

Երկրավի բոլորակքը մացառուա է և փշաբեր թուփերով լեցուն, և երկու տեսակ պտուղ կը բերեն, մին Տօժ քսուածք որ մանր կեռասի նման պտուղ մ' է՝ դեղին գու նով և անհամ ճաշակաւ, երկրորդն Զըխոմփ ծառք, որու պտուղը ձի թապտղի կը նմանի եւ քիչ միս կայ վրան : Ետիդին մէջէն դեղինի վրայ ճերմակ իւղ մի կ'ելնէ, որ սրի վէրքերու օգտակար կը համարուի :

Գէպ 'ի հիւսիսային արեւմուտք գնալով Տօփ եւ Զըխոմփ թուփերուն մէջի ոլորուն ճանապարհէն 25 րոպէէն Այն-է-Սուլթան ըստւա

1 Զաքամ : 2 Զիւն : 3 Քէթէն : 4 Քէնտի

ակը կը հասնինք , այն է Հաննէին
Եղիսի աղբիւր կանչածը , երես 276 ,
ըստ որում ջուրը յառաջագոյն գէշ
ըլլալով , յիշեալ մարգարէն աղօթ-
քով լաւացուց . Դ . Թագ . Բ . 19 .
այս սրտաճառաւ իւր անուամբը կը
յիշուի :

Ասկէ 20 րոպէ հետի , գէպ 'ի
հիւսիսային արեւմտակողմն է Փոր-
տ-Սեան լեռը , ճանապարհին վրայ
երկու երեք տեղ շինութեան աւե-
րակներ և ջաղացքի ահագին քարեր
կը տեսնուին , որ կ'երեւի թէ եղէգ-
նաչաքարի ջաղացքի են , ըստ որում
մինչեւ տասն և չորրորդ դար շա-
քարեղէգի մշակութիւն կ'ըլլար այս
կողմերն : Փորձութեան լեռն այն է
ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս քա-
ռասուն օր և քառասուն գիշեր մը
նայ ծոմապահութեամբ , և յետոյ
սաւ սատանայ զինքը փորձել : Լե-
սնը վրայ շատ տեղ ծակեր ու
րշեր կան , ուր ձգնաւորք կը
ակէին հին ժամանակները : Ասոնց

մէջ մէկ հատ մի կայ լերանը արեւ
մբտեան կողմը, ձոււածել դռնով,
այն է՝ ուր ըստ աւանդութեան կե-
ցաւ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս :

Ետ դառնալով մինչեւ այն տեղ
ուր ճանապարհը դէպ ՚ի վար կ'իջ-
նէ, կրնայ մարդ ասկէ կէս ժամու
մէջ Փորձութեան լերան գլուխն ել-
նել, ուր ըստ աւանդութեան սա-
տանան փորձելով զՓրկիչն մեր՝ աչ-
խարհիս բոլոր թագաւորութիւննե-
րը նորա ցոյց տուաւ : Քրիստոսն է
ութեան առջի դարերուն մէջ պրոզ-
տիկ եկեղեցի շինուած կար այս
տեղ, որու խորանին մասը դեռ կը
կենայ :

Փշալից անտառին մէջտեղէն դէպ
՚ի հարաւային արեւմուտք յառաջ
երթալով, (Փորձութեան լեռը աջ
կողմը թողլով), 7 բուպէին փոքրիկ
բլուր մի կը հասնինք Դէլէ-Սաճի
անուն, որ կարճեա թէ մարդոց ձ
ուօք շինուած է, 20 բուպէ մի է
քալելով՝ Նակր-էլ-Քէլք կը հասնին

աւակէ անցանք Երուսաղէմէն Երի-
քով եկած ժամանակնիս : Այս տե-
ղէն ջուր մի կ'անցնի , որու վրայ
ժամանակաւ կամուրջ մը կայ եղեր ,
ինչպէս աւերակները կ'երեւին ,
նաև ճանապարհին վրայ տեղ տեղ
հին շէնքերու մնացորդներ կան լե-
րան ստորտար , որոնք Խրչեդ-էլ-Քա-
սան կը կոչուին : Այս տեղոյն
համար կ'ըսէ աւանդութիւնը , թէ
Փրկիչն մեր Յիսուս , կոյրին աչքը
բացաւ , Երիքովէն ետ դառնալու
ժամանակ . Մարի . թ . 46-52 :

Նահր-էլ-Քիլիշէն մեկնելով դէպ
ի յարեւմուտք 10 րոպէին գէշ ճա-
նապարհաւ մի կուգանք Ապար-էլ-
Քիկա , ձախ կողմերնիս թողլով Պեյր-
-էր-Տապղոյ կոչուած ժայռի մի վը-
րայի փոքրիկ շէնքը : Անկէ 25 րո-
պէին դժուար ճանապարհներէ քա-
լով՝ աջ կողմերնիս տառնիճ մի կը
անդիպի Խան-Իպն-Տապղոյ անուն ,
-ը միայն ձմեռը ջուր կը դանուի :
սը րոպէ եւս քալելով ջրանցքի

մի քովերէն , աջ կողմերնիս ճանապարհէն 70 մեզր ներս կին վանք մի կայ , ուր ժամանակաւ անապատական մի կը բնակէր Յովհաննէս անուն՝ մականուանեալ Խողվիլ : Յետոյ Նահր-եւ-Քելրը աջ կողմը թողլով՝ ձախ դին Ուսփի-եւ-Քրատ հեղեղատին ուղղութեամբ յառաջ գնալու է միշտ մեծ ճանապարհը բրունելով , վերջապէս հեղեղատին մէջ կ'իջնուի , եւ 30 բոպէ մի քալելէն յետոյ դուրս կ'ելնենք գէշ դարու վերէ մի , ասկէ անդին ձախ դին կ'իյնայ Ուսփի-Բոմանի ձորը : 40 բոպէին Խան-եւ-Ահմար , և 20 բոպէին՝ դէպ 'ի Վիւսիս դառնալով՝ Խան-եւ-Արրուր կը հասնինք : Այս տեղն կ'երեւի թէ հին ժամանակներէն 'ի վեր իջեւանելու համար տեղ շինուած կար : Նոյն տեղւոյն վրայ Խարահիմ փաշայն եւս խան մի շին տուաւ , որ այժմ աւերակ է , զի մինչեւ ցայսօր սառնիճները կը կնան : Հիւսիսային արեւելակող

բլրին վրայ լաւ ամրոց մի կայ , խը-
րամներով շրջապատուած , ուր կ'ե-
րեւին աղեղնաձեւ և ձուլաձեւ կա-
մարներ :

Դէպ 'ի յարեւմուտք մեծ ճանաւ
պարհի վրայ գնալով , և 25 բուպէէն
դաշտի մի մէջէ անցնելով , ուր տեղ
Խպրահիմ փաշայն Պեպո-իներու դէմ
յազթուծիւն մի տարաւ , պզտիկ
բլուր մի կ'ելնենք , և յետոյ աստի-
ճաններէ վար Ուսփի-Սիպր քառուած
ձորին մէջ կ'իջնենք , 10 բուպէ մի ևս
յետոյ ուրիշ ձոր մի կ'իջնենք Ուսփի-
Քէպէ-էս-Սէճն անուն , ասկէ ալ ան-
դին 28 բուպէ գնալով՝ ձախ կողմի
հեղեղաւ մի և Եկփի Մոսայ գնալի
շաւիղք թողլով՝ Ուսփի-էլ-Հառոսփ
ձորք բռնած կ'երթանք , որու ծայ-
րը՝ մէկ ժամէն յետոյ՝ կը հասնինք
Աւսիւլ աղէի-ը , զոր տեղացիք Պի-
Հառոսփ . (մկուրի հոգ) կ'անուանեն
ք Հաննէ կարծած է , թէ այս է
նոյի աղբիւր ըսուած : Սակիստի
ջրի-ը : Դրո . ժն . 15-19 : Հոս ալ

իջեւանի մի աւերակ մնացորդներ
կը տեսնուին :

Առաքելոց աղբիւրէն մեկնելով,
քարոտ ճանապարհներով, 18 րոպէ
յետոյ ձափ կողմին վրայ սառնիճ մի կը
տեսնուի քիչ մի ներսով, Պիր-է-Ա. յի-
անունն : Հինգ րոպէ մի եւս քալելով
լեռնադաշտի մի վրայ կ'ենենք, ուս-
կէ արեւմտեան կողմի բեթանիա գիւ-
ղը՝ և հարաւային դին Ապր-պիս կող-
ուած գիւղը կ'երևի, Ապուտիօը հին
Բալուրիմ քաղաքը կը կարծուի, Սե-
մէիի հայրենիքը : որ Աբիսողոմայ
երեսէն Դաւիթ փախչելու ժամա-
նակը անիծեց զինքը. Բ. Թագ. ԺԶ. 5 :
Ասկէ ալ 5 րոպէ յառաջ գնալով կը
հանդիպինք այն տափարակ Քարա-
ժայռին, որու վրայ Քրիստոս նըս-
տած ժամանակը Մարթա եկաւ ու
բաւ իրեն. « Տէր՝ եթէ հոս եղած
ըլլայիր, եղբայրս չէր մեռներ :
Սոյն տեղւոյն Ուխար արդէն մ
Եօթներորդ այցելութեան մէջ է
տարեցինք, և սոյն տեղուանքը մի

չեւ Ղազարոսի գերեզմանը և անկէ մինչեւ Համբարձում և Գեթսեմանիի ձորէն անցնելով, մինչեւ յերուսաղէմ գալու ճանապարհը բարեպաշտ Ուխտաւորք արդէն սորված են. աստանօր մեր Մետասաներօրդ պցելութիւնն չը լրացուցած կ'ուզենք Քեփրոսի և Ղաղի վրայ եւս համաօտ քանի մը տեղեկութիւններ տալ բարեպաշտ ուխտաւորաց :

ՔԵՔՐՈՆ : Քեփրոս քաղաքն Երուսաղէմի արեւմտեան հարաւակողմն կ'իյնայ և ութ ժամու չափ հեռու է, որուն Մահմէտականք Խալէլ-Բահման (բարեկամ Աստուծոյ) կը կոչեն, և մենք՝ Հայր Աբրահամ :

Այս քաղաքն յառաջագոյն Կարիափ-Արբա (Արբայի քաղաք) կը կոչուէր, որ մեր Աստուածաշունչին, Ծն. Իգ. 2 : Յե. 67. 15. եւ ԺԵ. 13.

ուխներուն մէջ Արբայ, իսկ Գաբ. 10, պիտուն մէջ Կարիափ-Արբոյ սէր գրուած է. և Եգիպտոսի Տայաւս քաղաքէն ետքը տարի առաջ

չինուած է կ'ըսէ Ս. Գիրքը . Թոմոյ .
 ԺԳ . 23 :

Թէև Նոր Կտակարանի մէջ այս
 քաղաքին անուան յիշատակութիւնը
 չիկայ, սակայն Հին Կտակարանին մէջ
 շատ տեղեր յիշուած է երեւելի
 դէպքերով, և այս պատճառաւ Հը-
 րէից ազգին քով Ս. Երուսաղէմէն
 յետոյ մեծ ուխտատեղի համարուած
 է այս Քիբրոն քաղաքն :

Աբրահամ՝ Թառանէն Քանանու
 երկիրը գալուն, նախ Քիբիլի և Գա-
 յի մէջ տեղերը իր վրանը հաստա-
 տելով բնակեցաւ, եւ ապա եկաւ
 ՚ի Քիբրոն, ուր Մամբրէի կաղնիներուն
 մէջ իւր վրանը հաստատելով սե-
 ղան շինեց Տիրոջը . Մնկ . ԺԳ . 18 .
 ուր տեղ Տէրը երեւելով Աբրահա-
 մին երկու Հրեշտակաց հետ հիւր
 եղաւ անոր . Մնկ . ԺԸ . 1 :

Նախ Աբրահամու կենն Յառա-
 ապա Աբրահամ եւ ապա Իսահակ
 սատ մեռան եւ, աստ թաղուեցաւ
 Մամբրէի կաղնացն դիմացը ՚ի Կի-

այրն (Մաքսիէլայի այր) զոր Աբրա-
համ ծախու առած էր Քետացի Սա-
հառի որդի Եփրոնէն, Սառայի մա-
հուան ժամանակ. Ծննդ. ԻԳ. 2-
20. ԻԵ. 9. եւ ԼԵ. 29: Ռեֆէկայ եւ
Լիայ եւս այս այրին մէջ թաղուե-
ցան:

Յակովբ նահապետ ալ երբ մե-
ռաւ Նգիպտոս, մարմինն հոս բե-
րին տղայքը և թաղեցին այս այ-
րին մէջ. Ծննդ. ԼԵ. 29: Եւ որքան
Յովսէփ կենդանի էր՝ իր եղբայրնե-
րէն ով որ մեռնէր Նգիպտոսի մէջ,
հոս կը ղրկէր եւ թաղել կուտար
դարձեալ նոյն այրին մէջ:

Մովսէս Մարգարէի կողմէն այդ
կողմի բնակչաց որքանութիւնն եւ
քաղաքաց որպիսութիւնն հասկը-
նալու համար զրկուած 12 լրտես-
ներն այս տեղի ձորէն խաւրդի ող-
ջ մի կարեցին ուռովք մէկ տեղ,
երկու հոգի լծակով վերցընելով
արին Իսրայէլի ժողովոցոց ցու-
րնելու եւ տեղւոյն բարեբերու-

Թիւնը հասկցնելու համար . Թոսոյ .
ԺԳ . 24 :

Սաւուղ Թադաւորը մեռնելէն
ղկնի՝ Դաւիթ հոս գալով՝ միայն Յու-
դայի տանը վրայ Թագաւորեց եօթը
տարի և վեց ամիս . Բ . Թագ . Բ . 3-11 :
Եւ սպա բոլոր Իսրայէլի վրայ Թա-
գաւոր եղաւ աստ և եկաւ յԵրու-
տաղէմ՝ բնակեցաւ :

Մաքիէլայի այրին վրայ այժմ մեծ
մզկիթ մը կայ շինուած՝ Մահմէտակա-
նաց ձեռք, ուր մտնել արգիլուած է
ուչ Մահմէտականաց . բուն Մզկիթը
չորս սիւներու վրայ կառուցուած է .
Սառայի գերեզմանը ձախակողմեան
առաջին սեան մօտ է , և անոր դի-
մացը՝ սջափողմեան առաջին սեան
մօտ Աբրահամու գերեզմանն է . ա-
ջակողմեան երկրորդ սեան մօտ է
Իսահակայ գերեզմանն , և անոր դի-
մացը՝ ձախակողմեան սեան մօտ Ռ-
փեկայի գերեզմանն է :

Յակոբը նահապետի գերեզման
գաւթի աջակողմեան սեան մօտն

եւ ասոր զիմացը՝ ճախակողմեան սեան մօտ է Լիսյի գերեզմանն :

Իսկ Մամբրէի Կաղնիի ծառն մինչեւ ցայսօր կ'երեւի , քաղաքէն դուրս կէս ժամ հեռաւորութեամբ , որոյ բուն արմատն գրեթէ եօթն գրկաչափ հաստութիւն ունի :

Հոս պատուական խաղող կ'ըլլայ , եւ սուտ զանազան մրգեղէնք , վերջին տարիներու մէջ տեղական Կառավարութիւնն սկսեց Եօթի ճանապարհ մի շինել յերուսաղէմէն մինչ Հայր Աբրահամ , որ կը յուսացուի թէ՛ մօտ ժամանակներս կը լրանայ :

ՂԱՁԷ : Գաղա՝ որ է Ղալէ , Քերբոնէն մի եւ կէս օրուան ճանապարհ է , նոյն չափ ճանապարհ է նաև Երուսաղէմէն : Այս քաղաքին մէջ է Սամիսոնի տունը . Գաղ . ժԶ , 1-31 :
 - Հոս է նաև Իլարիոնի սուրբ Հօրան տեղը . Յայտ . Հրկեմ . 21 : Այս եղն վանք էր մեր Հայոց Ազգին փական , որու Եկեղեցին յանուն

սրբոց Հրեշտակապետաց Գարրիէլի
 և Միքայէլի էր, և ունէր բաւական
 խցեր, պարտէզ մը ծառերով. թէ՛
 վանքն եւ թէ՛ Եկեղեցին Հաննէ
 վարդապետին ժամանակը դեռ շէն
 էր. Հաննէ, եր. 290. բայց այժմ աւ
 ւերակ է, 1854 թուականէն սկսեալ
 Ղազէի բնակիչք նոյն տեղւոյն հա
 մար ամէն տարի մեր վանքին 60
 զուրուշ իճարի կուտան:

Ժամանակաւ մեր ուխտաւորք
 մեծ քաղմութեամբ Երուսաղէմէն
 Աննէական լեռն գոցած և վերա
 դարձած ժամանակնին անցուդարձն
 այս քաղաքէն կ'ընէին:

Արդ՝ սատ լրացնելով մեր մե
 տասաներորդ պոյնտութիւնն, կը
 սկսինք երկուսուսաներորդ պոյնտու
 թեան՝ որ մեր պոյնտութեանց վեր
 ջինն պիտի լինի:

ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ
Ի ՆԱԶԱՐԷԹ, Ի ՍԱՄԱՐԻԱ
ԵՒ ԱՅԼՆ

Սոյն ճանապարհորդութիւնն պատահական է, և առաւել անոնց կը հարկաւորի, որոնք ցամաքի ճանապարհաւ կ'ընեն իրենց ուղեւորութիւնը, բայց որպէս զի Արաւզան Տեղեաց վրայ, ուր Քրիստոսի Տեառն մերոց տնօրինական Խորհուրդներն ու սքանչելիքները կատարեցան, կատարեալ օտորագրութիւն մի տանք, զանց չեմք առնուր բարեպաշտ Ուխտաւորաց հետաքրքրութիւնն լեցրնելու համար հեռաւոր տեղեաց վրայօք եւս տեղեկութիւններ տալ, անոնց արդի վիճակը նկարագրելով:

Երուսաղէմէն մինչեւ 'ի Նազաթ, Սամարիայէն անցնելով երեւն մղոն աւել է, և երեք աւուր ջ կրնայ մարդ երթալ:

Յոպպէի դռնէն ելնելով, դէպ

'ի հիւսիս գնալի ճամբան բռնելու
 է, այն որ կը տանի Թագաւորաց
 գերեզմանները, և անմիջապէս ար-
 քունի մեծ ճանապարհը կ'ելնենք՝
 և Յովնափափո յորին մէջէն անցնելով
 բարձրկեկ տեղ մի կը հասնինք, ուս-
 կէ կ'երեւի Սոյա (Մովզիիմ),
 Նէպի Սամո-էլ (հին Արիմաթիմ —
 Սեփա) գիւղերը, և 20 բոպէին կը
 գտնեմք զմեզ Սոյոս լէրան վրայ, ուր
 տեղ Յոբրոս մեծ քահանայապե-
 տը, իւր քահանայապետական ըզ-
 գեստները հագած Աղեքսանդր Մե-
 ծին դիմացն ելաւ բազմութեամբ,
 որ Տիւրոս ու Գալա քաղաքներն
 առնելէն յետոյ՝ սուրբ Քաղաքին
 եւս տիրելու կուգար: Աղեքսանդր
 պատկառելով մեծ քահանայապե-
 տէն, որուն կերպարանքը իւր երա-
 ղին մէջ տեսած էր, ինկաւ խոնար-
 հեցաւ Աստուծոյ անուան գիմար-
 օր անոր Թագին վրայ գրուած է
 և սուրբ Քաղաքն եւս մտնելով՝ օ
 մատոյց Տաճարին մէջ:

Ասկէ 20 րոպէ կը տեւէ Թիւիւ Սօճա բլուրը , որ հին Գաբաս քաղաքին տեղն է , ուսկէ էր Սաւուղ , ասկէ եւս մինչեւ Պէյր—Հաննա , որ Ս . Գրոց Անինա ըսած քաղաքը կը կարծուի , 20 րոպէ է . արեւմտեան կողմը բլուրի մի վրայ էլ-Ժիյ , հին Գաբաւոն քաղաքը կ'երեւի , ուր Յեսու արեգակը կասեցուց իւր ընթացքէն . Յետո յ . 12 :

Քառորդ ժամէ քիչ մի աւելի երթալով գետինը պարկած կորեկի ձեւով արշան մի կը տեսնուի աւրուած գիրերով . ճանապարհին վրայ կը հանդիպի նաեւ էլ-Պիրէ գիւղը , որ է Բէէրովթ քաղաքը , որուն Մահմէտականք Չէլիլէ կը կոչեն , ուր ըստ աւանդութեան Լատինաց , ամենասուրբ կոյսն Հայր Յովսեփայ հետ մինչեւ հոս գալէն յետոյ տեսան որ ինուկն Յիսուս հետերնին չէր , և ո գառնալով Տաճարին մէջ գտան նքր , որ Բապպիներուն հետ նստած սրցմունքներ կ'ընէր . Առի . Բ .

41-51: Սոյն տեղւոյն վրայ հին ժա-
մանակաները եկեղեցի կար, որու մեծ
մասը դեռ կանգուն կը կենայ:

Ասկէ դէպ'ի հիւսիս Ճանապարհ-
հը բռնելով, 44 րոպէքն կը հասնինք
Բէլէլ (Տուն Աստուծոյ) և որ առաջ
Լուզ կ'անուանուէր, սոյն քաղաքը
այժմ Պէյիդին կը կոչուի: Աբրահամ
սոյն տեղս եղած ժամանակ բաժնը
ւեցաւ Ղովակն. Մնդ. ժԳ. 3-11:
Աստ տեսաւ Յակովբ իւր տեսլեան
մէջ երկրէն մինչեւ յերկինք սան-
դուզ բարձրացած. Մնդ. ԻԸ. 10-12:
Աստ մեռաւ ու թաղուեցաւ Դե-
բորա Ռեբեկայի սնուցիչը, եւ Յա-
կովբ ետ դառնալուն Միջագետէն՝
Աստուծոյ խորան կանգնեց. Մնդ. ԼԵ. 1-18: Եւ ուրիշ շատ դէպքերով
նշանաւոր եղած էր սոյն քաղաքն:
Հին եկեղեցւոյ շէնքեր կը տեսնուին
տակաւին: Արեւելակողմը եւս կ'ը-
րեւի երեւելի շէնքի մի աւերակ
ներ, որուն Պորձ-էլ-Մատն կը կ-
չեն Արաբացիք:

Բէթէլէն մինչեւ Խան-է-Սառ-ի-է կոչուած իջեւանը 5 ժամու չափ է . ճանապարհին կը հանդիպի Պիր-ղէյր , Գայիպէ , և Եսպրո-փ գիւղերը , Այն-Հարաֆէ աղբիւրը , Թո-րժո-ս-Այիս , Լո-պպան և ուրիշ աւերակ տեղեր ; մինչեւ Խան-է-Սառ-ի-է գիւղը , իսկ համանուն իջեւանը որ աւերակ է հիմայ , գիւղէն 20 րոպէ հեռու է , ուսկէ 3 րոպէ անդին կաղնիի ծառի մի տակ կ'իջնեն սովորաբար ճանապարհորդք հանգստուածիւն առնելու :

Խան-է-Սառ-ի-էն մեկնելով , 25 րոպէին Քո-պո-լան գիւղին մօտէն անցնելով՝ Իէրժա գիւղը կը հասնինք , որ աջ կողմերնիս կ'իյնայ , եւ կէս ժամէն Գարիլէն լեռան շղթայն կը տեսնուի դէպ ՚ի հիւսիսակողմը , և նոյն կողմը դարձեալ հորիզոնին մէջ Իրեւի Մեծ Հէրժան լեռը ձիւնաատ գազաթովը : Մէկ ժամ և 10 րոպէին կը հասնինք Գարիլէ լեռան Թային ստորոտն եղած Հոտարա

գիւղը , թողլով ճամբուն քանի մի մանր մունր գեղօրայքը :

Ասկէ մինչեւ Բոճիկ մեծ գիւղը 55 բոպէ կը տեւէ : Այս տեղ Նապլէ (Սիկիմ) ճանապարհը թողլով ձախ կողմի վրայ , կէս ժամու չափ շեղելով դէպ ՚ի ներս , Պիր-Եագոօպ (Յակովբ նահապետի հորը) կ'երթանք , որ եւ Սամարացի կնոջ հորը կը կոչուի , որ ճանապարհին մօտ աջ թեւի վրայ է , Գարիլին լերան ստորոտը , աւերակներով ծածկուած և երեք չորս ոտք բարձր հին պատով մի շրջապատուած : Հորին բերանը հին եկեղեցւոյ մի տակն է , որ ժամա նակաւ շինուած է եզեր վրան :

Սոյն հորին մօտն եղած դաշտին մէջ Աբրահամ իւր կնոջ Սարայի և Ղովտի հետ Խառանէն գալով իւր վրանները լարեց , և սեզան մի եւս կանգնեց Աստուծոյ , եւ Աստու իրեն երեւալով՝ խոստացաւ նո, զաւակացը տալու Խոստացեալ է կիրը :

Յակովբ եւս Միջագետէն գա-
լով նոյն դաշտին մէջ լարեց իւր
վրանները, և Սիւքեմայ տղոցը հա-
րիւր գառն տալով՝ ծախուլ առաւ
յիշեալ դաշտը. ՄնԷր. ԼԳ. 18-20. և
այն տեղ սոյն հորը փորեց, Քրիստոսէ՝
1738 տարի առաջ: Դարձեալ այս տեղ
եկաւ Յովսէփ Մամբրէի ձորէն իւր
եղբարքը որոնելու, եւ Դովլայի՛ ը-
սուած տեղը գտաւ զիրենք, և յե-
տոյ Խամայելացի վաճառականաց ծա-
խուեցաւ. ՄնԷր. ԼԷ. 13-28: Վերջա-
պէս Յակովբ նահապետ սոյն երկիրը
կտակաւ ժառանգութիւն թողուց
իւր որդւոյն Յովսէփին՝ մահուան
անկողնոյն վէջ, ուր որ Խարայելա-
ցիք եւս Եգիպտոսէն ելնելնուն՝
այս տեղ (Սիկի՛) բերին ամփոփեցին.
Յովսէփայ ոսկրները. ՄնԷր. Ծ. 24:
Ելեյ. ԺԳ. 19. և Յեւ. ԻԴ. 32:

Յիշեալ տեղը քառակուսի փոր-
վկ շրջագատով մի որոշուած է և
սկովբ նահապետի աղբիւրէն 10
պէ հեռու դէպ ՚ի հիւսիս, որու

մէջ հիմակ ուրիշ գերեզմանաքար մի
կը տեսնուի :

Չրհորին վրայ Հեղինէ Թագու-
հին եկեղեցի մի շինել տուած էր :
Սոյն եկեղեցին և կամ յետոյ այլոց
ձեռք նորոգուածը 730 Թուին գեռ
կը կենար , խաչաձեւ էր եւ Չրհորը
մէջտեղը , և կը կարծուի որ վերջին
կործանումն եղած է 1187 ին , ըստ
որում անկէ յետոյ ոչ մի ազգի պատ-
մագրաց քով չյիշատակուիր : Աւե-
րակներուն մէջ մինչեւ ցայսօր գեռ
կրանիդ քարէ մարմարեայ սիւներու
մեծամեծ բեկորներ կը գտնուին :

Յիշեալ Չրհորին հիւսիսակողմը
կ'երեւի Գեֆաղ լեռը , որու Միջերկ-
րականէն ունեցած բարձրութիւնն
է 2,700 ուրք . շինութեան նշաններ
չկան բնաւ : Յետու Գայի քաղաքը
առնելէն յետոյ անտաշ քարերով
սեղան կանգնելով Գեֆաղ լեռան վ-
րայ զո՛հ մատուց Աստուծոյ , և ք-
րերուն վրայ Երկրորդ օրէնքը գրե-
զօր Մովսէս արդէն Իսրայէլի օր

ւոց առաջը գրած էր . Յեւ . Ը . 30-32 :

Գեթաղ լեւրան ոտքը Աստար անուն գիւղը՝ և անուշ ջրի աղբիւր մի կայ :

Յակովբայ ջրհորին արեւմտա-
կողմը կը տեսնուի Գարդիկն լեռը որ
Միջերկրական ծովու երեսէն 2,650
ոտք բարձր է : Յետու աստ բնակե-
ցուց Շմաւօնի , Ղեւիի , Յուգայի ,
Խասբարայ , Յովսէփի և Բենիամինի
ցեղերը , որ օրինապահներուն եւ
Գեթաղ լեւրան վրայ օրհնութիւններ
կարդայ , իսկ մնացեալ ցեղերուն
վրայ անէծքներ , որոնք օրինազանց
գտնուած էին : Սոյն լեւրան վրայ Սի-
լիմայ գլխաւորը տաճար մի կանգնեց ,
որ Հրէից և Սամարացւոց մէջ բա-
ժանման պատճառ եղաւ : Առաջին
Քահանայապետն եղաւ Մանասէ ա-
նուն մէկը , Քրիստոսէ 330 տարի
առաջ , յետ այնորիկ թէ՛ քահա-
նայապետ և թէ՛ ժողովուրդէն ո՛վ
օրինազանց գտնուէր , Սամարիա
վախճէր , վասն որոյ երթալով պա-
ակտու մն ու թշնամութիւնը հաւ-

աատուեցաւ երկու կուսակցու-
թեանց մէջ :

Քրիստոսէ 170 տարի առաջ,
Գարիլէնի տաճարը Արամազդայ նու-
րեցաւ, և շինութենէն 200 տարի
յետոյ Յովհաննէս Հիւրկանոսի ձե-
ռօք կործանեցաւ. Յովէ. Հնախօս.
ԺԳ. 17 :

Քրիստոնէութեան ժամանակ ե-
կեղեցիներ շինուած կային սոյն լե-
րան վրայ : Զենոն կայսեր օրով Սա-
մարացիք Քրիստոնէից վրայ յարձա-
կելով Պենտէկոստէի օր մի, ՏԻՐԵՊԵՆ-
ԹՈՍ Եպիսկոպոսին՝ որ ժողովուրդը
կը հաղորդէր եկեղեցւոյ մէջ, մա-
տերը կտրատեցին և հինգ եկեղեցի
այրեցին : Զենոն՝ ՚ի պատիժ Սամա-
րացւոց, զիրենք հալածեց Գարիլէնէն
և Քրիստոնէից տուաւ զայն, և ա-
նօք գազաթան վրայ ալ եկեղեցի մի
կանգնեց յանուն Ս. Ատուածած՝
և պահապան եւս կարգեց :

Անաստաս կայսեր ժամանակ դս-
ձեաղ յարձակեցան Սամարացիք :

րանը սեպտեմբերէն, պահապանները ջարդեցին, բայց իրենք՝ ալ բռնուելով պատժուեցան :

Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն հիմերը դեռ կը կենան, որոնցմէ յայտնի է թէ՛ ութանկիւնի էր և դէպ ՚ի յարեւելս ուղղեալ էր աւագ սեղանը, և չորս ալ կողմնակի սեղաններ ունէր : Ասոնցմէ ՚ի զատ ուրիշ հնութեան մնացորդներ եւս կ'երեւին, լերանը հիւսիսային արեւմտեան կողմը գիւղի մի աւերակներ կան, որոնց մօտ դէպ ՚ի յարեւմտեան հիւսիս՝ արտի մի մէջ Սամարացիք ամէն տարի կուգան իրենց զոհերը մատուցանելու :

Յակովբայ ջրհորէն դէպ ՚ի հիւսիսային արեւմուտք երթալով Գեբաղ և Գարիզին լերանց մէջէն, 23 րօպէին Նաղլուս որ է Նեղոսի քաւար կը հասնինք :

Այս քաղաքը հին ժամանակ Սիւր կը կոչուէր, որու մէջ Յակովբայ հասալետի որդիքը, բոլոր բնակիչ

ներն սպաննեցին , քաղաքը կողոպտեցին և կանայքն ու տղայքը գերի տարին , 'ի պատիժ այն անպատուութեան , զոր Եմփլի որդի Սի-Քեմ իւրենց քրոջը ըրաւ . Ծննդ . ԼԴ . 25-29 :

Երբ Իսրայէլի Թագաւորութիւնը երկուսի բաժնուեցաւ , Յերոբովամ Սիկիջ գեղեցկացուց , ամբողջուց եւ իրեն մայրաքաղաք ըրաւ : Ովսէէ Թագաւորի ժամանակ Ասորեստանցւոց Սաղմանասար Թագաւորը գալով Իսրայէլի տասը ցեղը գերի տարաւ և իշխանութիւնն վերջացուց 254 տարի տիրելէն յետոյ : Եւ անոնց տեղ կռապաշտ ազգեր եկան բնակեցան , որոնք հոն գրտնուող սակաւաթիւ տեղացւոց հետ խառնուեցան , եւ ասոնցմէ յառաջ եկած է արդի Սամարացւոց ցեղը :

Սամարիա խիստ կանուխ ընդունեց քրիստոնէութեան կրօնքը . սոք քաղաքէն էր Ս . Յուստինոս , ո 167 Թուոյն նահատակուեցաւ : ԳԷ Տանու Եպիսկոպոսն Սամարիոյ , 314/

Անկիւրիոյ ժողովոյն մէջ էր : Խաչակրաց ժամանակ իշխանութիւնն ալքրիստոնէից ձեռքն անցաւ մինչեւ 1187, յորում ժամանակի Սամարիա ինկաւ Մահմէտականաց ձեռքը : 1834 ին, Իպրահիմ փաշայն եկաւ Երուսաղէմը ազատեց Արաբացւոց պաշարումէն, Արաբացիներէն՝ որոնց գլուխ էր Շէյխ-Քասսիմ-Ահմէթ, բռնելով, և յետոյ յարձակելով Նապլուսի վրայ մեծ մասը աւրեց, եւ մեծամեծները ձերբակալ ընելով Գամասկոս տարաւ եւ Շէյխ-Քասսիմ-Ահմէթը իւր չորս որդւոցը հետ գլխատեց :

Նապլուս Սուրբ Երուսաղէմի վիճակ է, ուր տեղ առաջները եկեղեցի և Հոգէտուն մի ունէին Հայք, ուր կ'իջեւանէին ցամաքաւ եկող ուխտաւորք, նաեւ բաւական արտ՝ ձիթենիներ եւս կային հոս եկեղեցւոյն կալուած, բայց միաբանք խորենալով տանիլ բնակչաց բրոււթեանց և զրկանքներուն, թո՛ւ

ղուցին հեռացան , թողլով եկեղեցին և կալուածները աւարառուներուն ձեռքը , ըստ որում որքան ջանացին և Պաղեստինու Կուսակալէն հրամաններ բերել տուին՝ որ ոչ ոք ձեռք երկնցընէ Հայոց կալուածներուն և ձիթենիներուն , սակայն չկարացին գլուխ ելնել :

Թիստ գեղեցիկ դիրք ունի Նապլուսը ու հողը բարեբեր է , անհամար աղբիւրակներէ կը վազէ ջուրը , որոնց մէջ ամենէն պատուական է Գարիկէն լեռան կողէն վազածը , որ Ռաս-էլ-Այն կը կոչուի , որ ակին գլուխն ըսել է , և շատ ջաղացքներ կը դարձընէ : Աստ Սամարացի Հրէից Սինաիոյին մէջ Աստուածաշունչ գրոց թանկագին ձեռագիր մի կայ՝ մագաղաթեայ և գլանի վրայ ուրբուած , զոր իրենք Ահարոնի թռուն որդի Աբիսայի ժամանակէն կը հմարեն , այսինքն Քրիստոսէ 1500 տրի յառաջ : Նապլուսի բնակիչք 15.0 հոգի կը հաշուին , որոնց մեծս

գոյն մասը Մահմէտական են :

Նապոլուսէն մեկնելով, գեղեցիկ և լաւ մշակուած ձորի մի մէջէ անցնելով 22 բոպէին Բաֆիպիէ ըսուած գիւղը և 25 բոպէին Զոտարա և հետզհետէ, ձինկը-Պէյր-Ուղին, Պէյր-Իպա գիւղերը կը տեսնուին Գեբաղ և Գալիլէն լեռանց կողերուն վրայ շինուած : Սոյն վերջին գիւղէն քառորդի մի չափ առաջ երթալէն յետոյ Միջերկրական ծովը կ'երեւի . դարձեալ Տէյր-էլ-Շարրաֆ, Պէյր-Լիպ և Քոսսին, Նախորա գիւղերը և Շէի-Սէհլէ կոչուած Թիւրպէն թովով, 35 բոպէէն՝ ձորի մի մէջ իջնելով Սեբաստիա ըսուած հին քաղաքը կը հասնինք, այն է Ս. Գրոյ Սամրոնը . Յես . ժԲ . 20 . որոյ տեղը յետոյ Սամարիա կոչուեցաւ :

Արամբ տաճար մի կանգնեց հոս Բակաղոս, ասոր համար Եղիա մարտին եկաւ ըսաւ իրեն թէ՛ շատ արի պիտի անցնի առանց անձրեւ ջօղ իջնելու . Գ . Թագ . ժէ :

Յետո՛ւ բոլոր Բակաղոս երկրպա-

գուները վարպետութեամբ տաճարին մէջ կանչելով՝ զամէնքը մէկէն սրէ անցընել տուաւ, եւ Բահադուհոյ արձանն ալ այրեց :

Ժամանակէ յետոյ Մեծն Ազեքսանդր Եգիպտոսէն դառնալուն տէրեց սոյն քաղաքին : Արիստաբուլոսի և Անտիգոնոսի ձեռօք կործանուելէն յետոյ (107 տարի Ք . Ա .) Քաբինիոս Ասորոց երկրի Փոխ-Հիւպատոսը կրկին շինեց : Մեծն Հերովդէս աւելի շէնցուց և Սեբաստիոս չեց ՚ի պատիւ Օգոստոսայ կայսեր, ըստ որում Սեբաստոս՝ Օգոստոս կամ Օգոստոսափառ կընշանակէ Յունարէն լեզուաւ : Փիլիպպոս առաքեալ այս քաղաքին մէջ քարոզեց և շատ հրաշքնէր գործեց . Գործոց . Ը . 5-8 :

Քրիստոնէութիւնը ծաղկած էր Սեբաստիոյ մէջ մինչեւ Պարսից և Մահմէտականաց զօրանալը, որոն ժամանակ սկսաւ Քրիստոնէութիւն և իւր բարեպաշտական հաստատու

Թիւնները կործանել : Այժմ հին շէնքերէ մնացած սիւներ կան , երկու աշտարակ , Սուրբ Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցւոյն աւերակները , Ճերմակ գմբէթ մի որ Աբդիա , Եղիսէ մարգարէից և Յովհաննու Մրկրտչի գերեզմաններուն վրայ շինուած է , և Մահմէտականաց ձեռքն է :

Սամարիայի լեռնէն իջնելով , 5 րոպէ անդին , ճամբուն վրայ ձախ դին վեց սիւն կ'երեւի կանգուն . աջ դին է Պէյր-Իմրիճ ըսուած մեծ գիւղը լերան ստորոտը :

Սոյն սիւներուն եղած տեղէն մինչեւ Սանոյր գիւղը երկուքուկէս ժամ է , որ կըրակ բլրի մի վրայ շինուած է և ճանապարհին ձախ կողմը կ'իյնայ : Սանոյրը հին Բելո-լիա քաղաքն է , Յուդիթի հայրենիքը , որ Հողովեանէսի գլուխը կըտլով Հրէից ազգը ազատեց . Յուդ . 1-3 . և ԺԳ . 10 : Քաղաքին դիրքը նպէս ամուր է , որ ձէզար փա-

չայն 5000 զօրքով պաշարեց և չկարաց տիրել, թէպէտ եւ քաղաքին մէջ հաղիւ 2000 Ֆէլլակ կային : Նորա յաջորդ Ապտուլլահ փաշայն թէպէտ և 1830ին տիրեց քաղաքին, բայց 6000 մարդիկ կորսնցուց : Իսրահիմ փաշայն եւս պարիսպները կործանեց, և յետոյ դարձեալ շինուեցան :

Ասկէ մինչեւ Մէսիլէ գիւղը որ աջ կողմը կ'իյնայ, մէկ ժամ է. և 7 րոպէ աւելի առաջ երթալով հիւսիսային կողմը կը տեղնուի Եսքըլն դաշտին մէկ մասը, Նազարէթի լեռները. և ճանապարհին վըայ աջ կողմը մրտենիի նման մի ծառ կ'երեւի, որուն ճիւղերը լաթի քուրջերով զարդարուած են, Մահմէտականք կը հաւատան որ սոյն ծառին շուքին ներքեւ մատուցուած աղօթքը կը լսուի :

Այս ծառին տեղէն մինչեւ ձգ գիւղը մէկ ու կէս ժամէն քիչ միւլեւի է, ճանապարհը ըստ մեծի ս

սին ձորերու մէջէն է : Կը կարծուի թէ սոյն քաղաքի մէջ մասնելու ժամանակ տասը բորոտները պատահեցան Յիսուսի , եւ ողորմութիւն խնդրելով իրմէ՝ բժշկուեցան . Ղուկ. Ժէ . 11—14 : Այս տեղ եւս եկեղեցի կար և 1555 թուին տեսնող եղած է , բայց այժմ եւ ոչ յտեղը յայտնի է : Ճշմիւն լեռներու ոտքը շինուած է , պատուական երկիր ունի մշակութեան , և արմաւենի ծառերը գեղեցիկ տեսք մի տուած են իրեն :

Ճշմիւն մեկնելով Ճանապարհն է դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք Եսքրելի (Մերձ-Իպն—Ա.Եր) բարեբեր դաշտին մէջէն , որ Պաղեստինու մէջ ամենէն հռչակաւորն է , եռանկիւնի ձեւ ունի , հիւսիսային արեւմտեան կողմէն մինչեւ Միջերկրան ծովը կը հասնի , արեւելքէն՝ Եք դիպց երկնցած է , մին թափօր Հերձոն լեռանց , երկրորդը Հերձոն և Պեռայ լեռանց , և երրորդը Գիւլ-

Բնակ լեռան և ձրնի մէջտեղ : Երկա-
րու թիւնն է 12 մղսն, և լայնութիւնը 5
Քանի մի գետեր մէջէն կ'անցնին :

Ձրնիէն 17 ընդէ քաղերէն յե-
այոյ, ձախ թեւին վրայ երեք գիւղ
կ'երեւին եւ դիմացը կը տեսնուի
Գեղեճայ լեռը, որ երեւելի է Փղըշ
տացւոց դէմ Սաւուղի առած պա-
տերազմով, ուր երեք որդւոց հետ
ապանուեցաւ . Ա . Թագ . ԼԱ . 1-6 :
Ասկէ մինչեւ ՚ի Ձերային գիւղն մէկ
ու կէս ժամ է :

Ձերային հին Յեղայել քաղաքն է
Իսաքարայ ցեղն . Յետո ժԹ . 18 :
սր նշանաւոր է իւր պատմական
դէպքերով : 1183 ին Սալատտինի
զօրքերը հիմնադրեալ ըրին սոյն քա-
ղաքը, այսօր մեծկակ գիւղ մի է
տղեղ շէնքով :

Ձերայինէն մինչեւ Սուղմ մէկ ու
կէս ժամու չափ կը տեսէ : Սուղ
Ս . Գրոց մէջ յիշուած Սունան քաղա-
քն է . Յետ . ժԹ . 18 : Ռսկէ էր Աբիս
որ Սամաացի կը կոչուի : Այս քա-

քին մէջ յարոյց Եղիսէ այրի կնկան
տղայն , որ իրեն հիւրասիրութիւն
ցոյց տուած էր . Գ . Քաճ . Ը . 1 :
Այժմ պզտիկ գիւղ մի է փոքր Հեր-
ճնի հարաւային ստորոտին վրայ ,
ուր տեղ ժամանակաւ եկեղեցի մի
կար :

Յո-լէ-Ռէն ելնելով 25 ըոպէին
Աֆո-լէ գիւղը կը հասնինք , որու
մօտ է համանուն աւերակ ամրոցը ,
ուր տեղ Պօնաբարդ՝ սկիզբն տուաւ
պատերազմին Տաճկաց հետ , և չորս
հազար մարդով՝ Ժիւնոն և Քլէպէ-
րի զօրապետութեամբ բաւական
Տաճիկ ջարդեց (1799) :

Ասկէ 7 ըոպէ անգին Նալպիթի
երթալու ճանապարհը թողլով , ձախ
դին և դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք
երթալով Հերճնի ստորոտը , 40 ըո-
պէին Նային քաղաքը կը հասնինք ,
փոքրիկ գիւղ մի է Մահմէտա-
սնաց՝ նոյն լեռանը ստոր : Այս
եղ յարութիւն տուաւ Տէրն մեր
հսուս Քրիստոս այրի կնկան որդ-

ւոյն երբ Թաղելու կը տանէին .
Ղուի . Է . 11—17 : Հրաշագործու-
թեան տեղը յառաջագոյն եկեղեցի
կար , որ հիմայ քանդուած մզկիթ
է : Ասկէ մէկ ժամ դէպ յարեւելք
է Այնթափը ըսուած տեղը , ուր Սա-
ւուղ գնաց պատգամ հարցընելու
վհուկ կնկան . Ա . Թագ . ԻԷ . 8 :

Նայինէն 45 բուգէ կը տեսէ կիւ-
նի հռչակաւոր հեղեղատը , 25 վայր-
կեան եւս յառաջ երթալով աջ կող-
մը կիրճ մի կը տեսնուի որ Եսթե-
լնի դաշտը կ'երնէ , ասոր արեւել-
եան կողմն է Նազարէթի շրջակայքը .
և արեւմտեան կողմն է այն Արտե-
ւան լէրինը , ուսկէ Նազարէթցիք ու-
ղեցին որ զՅիսուս վար . դահապի-
ժեն . Ղուի . Գ . 29 :

Այս տեղէն մինչեւ ՚ի Նազարէթ
մէկ ժամ է : Եւրբ Գրոց պատմու-
թեան մէջ առաջին անգամը Ղ .
կաս կը յիշատակէ իւր աւետար
նին մէջ (Ա . 26) . Այս քաղաք
մէջ կը բնակէր Եւրբն Եովսէփ

անբիժ Կոյսն Մարիամ, որմէ ընկալաւ Աստուծոյ Որդին մարգկային մարմինն, և աշխարհիս փրկութիւնը հրաշագործեց: Մեծն Կաստանգիանոս գեղեցիկ եկեղեցի մի շինեց այն տանը տեղւոյն վրայ՝ ուր հրեշտակապետն երեւալով Ամենասուրբ Կուսին, աւետեց բանին Աստուծոյ նորա արգանդին մէջ մարմին առնելու գալը: Մինչեւ 1219 շատ անգամ աւերեցաւ և կրկին նորոգեցաւ յիշեալ Ա. Էփման եկեղեցին: Լատինաց աւանդութեան եթէ հաւատ ընծայելու չենխնայ, մինչեւ 1291 թուականին դեռ Աստուածածնի տունը իւր ամբողջութեամբը կրկինար, և նոյն տարին, Մայիս ամսն երորդ օրը յանկարծ աներեւոյթ կ'ըլլայ Նաղարեի մէջէն եւ Ռաջմասիւոյի Տերապա քաղաքին մէջ կը ձուխ և անկէ եւս 1294 Իեկման 10ին հրաշքով կր փոխադրել Դամասկոս: յետոյ մերձակայ լերանոյ, վերջապէս Էդիբ քաղաքին

մէջ կը հանգչի, ուր մեծ ջերմեռան դուժեամբ պատիւ եւ յարգ կ'ըն դունի մինչեւ ցայսօր Հռովմէական պարզամիտներէն :

Տրանչիսկեանք քանի մի անգամ փորձեցին նորոգել Ա-եփման եկեղեցին և իւրեանց համար վանք մի հաստատել անդ, և քիչ ժամանակ մնալէն յետոյ վռնտուեցան անկէ, վերջապէս 1730 ին հաստատուեցան, եկեղեցին և վանքը կրկին անգամ նորոգելով :

Ա-եփման տեղը 17 ոտք աստիճան ներով կ'իջնուի, տասն և չորս ոտք իջնելուն՝ ուղղանկիւնի մատուռ մի կայ; որ Աստուածածնի տանը տեղն է կ'ըսեն Լատինք, և երկու խորան կայ մէջը եւ այս երկու խորան ներուն մէջտեղէն երկու ոտք աստիճանով: Սուրբ Այրի մէջ կ'իջնուի որ բոլորովին վիմափոր և պատմաբանարով պատած է: Աջ ձեռք վրայ կը տեսնուի կամիգեայ սիւն բունը, որ իբր նշան դրուած

այն տեղոյն վրայ՝ ուր կանգնած էր Ամենասուրբ Կոյսն Երկնաւոր Պատգամաբերին (Հրեշտակապետին) հետ խօսելու ժամանակ, իսկ Հրեշտակապետի կանգնած տեղն ալ այն է, ուր իւր անուամբը սեղան մի կանգնուած է: Կան ուրիշ մէջ առ մէջ երկու մապուռներ եւս, ու վերջին մատուռին մէջ 13 ոտք աստիճանով սյրի մի մէջ կը մտնուի, որուն ինչ ըլլալը յատնի չէ:

Նաղալէի հիւսիսային արեւելեան կողմը, իբր 500 մեդր հեռու, քաղաքին մէկ հատիկ աղբիւրն է, որ Աստուածածնի աղբիւր կը կոչուի, ուր տեղ ըստ աւանդութեան, ջուր հանելու եկած ժամանակ երեւելցաւ իրեն Գաբրիէլ Հրեշտակապետը: Զուրը ջրմուղէ մի անցնելով կուգայ աղբիւրը, որու ակն է քանի " մեդր անդին Յունաց եկեղեցոյն ջ, որ հին եկեղեցոյ մի վրայ շէնւած է, և Պոյնք այս տեղոյն հարկը կ'ըսեն թէ՛ Հրեշտակապետ ա

ուաջին անգամ երեւեցաւ Ամենա-
սուրբ կաւսին :

Հատինաց վանքէն 180 մեդր հե-
ռու ուրիշ եկեղեցի մի եւս կայ , որ
Սինկոյայ կրկոչուի , որու համար կ'ը-
սեն Հատինք թէ այն տեղւոյն վրայ
է , յորում Տէրն մեր Յիսուս Քրիս-
տոս Եսայի մարդարէի գիրքը կար-
դաց և Աստուծոյ արքայութիւնը կը
քարոզէր Հրէից , եւ ժողովուրդը
զինքը դուրս հանելով անկէ՝ ետեւն
ինկան որ ժայռին բարձրէն (Արքեան)
վար գահափոխեն . Ղուկ . Գ . 14—31 :
Սոյն եկեղեցին Հռովմէական Յու-
նաց ձեռքն է , իսկ Արքեան վրինջ
քաղաքէն 3 հազարորդամեդր հեռու
հիւսիսակողմն է , ուր ժամանակաւ
եկեղեցի կար :

Նալարէի անհարթ գետնի վրայ
կառուցուած է , խոռոչներ չստ կան
մէջը , որոնցմէ կ'անցնին շքապատ
քարաժայռերէն հոսած անձրեւնե-
րը , փողոցները նեղ և աղտոտ ե՛ն
Բոլոր բնակիչք 6000 հոգի են , Մա

մէտական , արեւելեան Յոյն , Յոյն
կաթողիկ , Լատին , Մարոնիտ և Բու
ղոքական :

Նազարէիէն մեկնելով մէկ ժամ
և 40 ընդէին կը հասնինք Թափորայն
լէրան ուր , եւ անկէ մինչեւ լերան
դաշտավայրը ելնելը 80 վայրկեան
կը տեւէ , ուր տեղ Յոյնք եկեղեցի
մի ունին , և Լատինք Այլաիւրոյն-իւն
եկեղեցին , որ քիչ ժամանակ առաջ
աւերակներու վրայ նորոգութիւն
ընելով շինեցին :

Թափոր լեռը Նազարէիէն 100
մեդրաչափ , Տիֆերիայէն 760 , եւ
դաշտէն 400 մեդր բարձր է : Աստ
Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս իւր ե-
րեք գլխաւոր աշակերտաց դիմացն
այլակերպելով իւր Աստուածային
փառքը ցոյց տուաւ : Հեղինէ Թա-
գուհւոյն համար կ'ըսուի թէ 328ին
իւղեցի մի շինեց Այլակերպու-
եան տեղւոյն վրայ , որ լերանը
սրտուային արեւելակողմը կ'իյնայ .
երկու ուրիշ եկեղեցիք եւս շին-

ուեցան յանուն Մովսէսի և Եղիայի, զորոնք Դանիէլ Իգումենոս Ռուս Ճանապարհորդը կը յիշատակէ : Սոյն սրբազան լերան վրայ Հայք եւս աւուանձին վանք և եկեղեցի ունէին, ինչպէս նաեւ Տիբերական ծովուն եզերքը և ուրիշ տեղուանք Պաղեստինու, որոնց Հայ վարդապետ մի (Անաստաս °) շրջագայելով Հայոց ԶԿԸ (1519) Թուականին, ականատես եղած է : Թափօրական լերան նրկարագրութիւնը կ'ընէ եւ Եղեշէ Երէց, ուր գնացած է անձամբ եւ կամ Թերեւս հոն միաբանած է Հայ վանորէից մէջ :

Պատերազմի երեսէ շատ անգամ կործանուած եւ Մահմէտականաց ձեռք անցած է, վերջին աւերումները տուաւ Պիպարս (Փընպո-խար) 1263 Թուին : Մինչեւ ցայսօր տակաւին շատ աւերակներ կը տեսնուին լերնագաւառին վրայ, պարսպի մնացորդներ, ժայռերու մէջ փորուած խողովներ, աշտարակի կամարն

եւ անթիւ սառնիճներ :

Թափօր լերան ստորոտէն մինչեւ Գալէլէայի կամ Տիբերիան ծովը չորս ու կէս ժամ է , որ Քիւնէրէիայ կամ Գիւնեսարէիայ ծով եւս կ'ըսուի . Յետո՞ ժԲ . 3 . և Ղուկ . Ե . 1 . համանուն քաղաքէն առնելով . Յետ . ժԱ . 2 . Տիբերու կան ծովը Միջեր կրականէն 230 մեդր ցած է , հինգ մղոն երկայնութիւն եւ երկու մղոն լայնութիւն ունի , ամենէն շատ խորութիւնն է 55 մեդր , ջուրը քաղցր ու ձկնաւէտ է : Փրկիչն մեր Յիսուս՝ շատ անգամ նաւարկութիւն ըրած է սոյն լճին վրայ և հրաշքներ գործած :

Տիբերիա քաղաքը համանուն ծովուն եզերքը կառուցեալ է , որու հիմնադիրն է Հերովդէս Սնտիպաս Չորրորդապետը , զոր 'ի պատիւ Տիբերոս կայսեր անուանահոչեց , եւ են մայրնքաղաք բաւ : Երուսաւեմի կործանումէ ետքը , Հրէից պատանի քաղաք եղաւ Տիբերիան իրենց քով նուիրական կը համա-

րուէր, ուր տեղ կային երեւելի
 կարդացողներ : Առաջին եկեղեցի
 շինողն եղած է հոս ՚ի Քրիստոնէու-
 թիւն դարձող Յովսէփ անունով :
 Հրէայն Մեծին Կոստանդիանոսի ժա-
 մանակ, և քիչ ժամանակէն ետիւ-
 կոպոսանիստ քաղաք եղաւ : Ետ-
 անգամ պատերազմներ տեսած է
 Խաչակրաց, Խալիֆայից և Սուլթա-
 նաց կողմէն : Անցեալ դարուն Ա-
 քեայի Գահիրէի Ափ փաշայն բեր-
 դերը նորոգեց, եւ 1833ին Եգիպ-
 տոսի Իպրահիմ փաշայն կրկին նորո-
 գեց, եւ 20 թնգանոթ գրաւ պա-
 րիսպներուն վրայ, որանք յետոյ
 Ափս փոխադրուեցան : 1837ի շար-
 ժէն սրարտղին շատ տեղերը ճեղ-
 քեցան եւ ծակեր բացուեցան, ու
 բոնք իբրեւ դռն կը ծառայեն ;
 բաւ որում քաղաքադարձ մէկ հասն
 միայն ունի : Արեւմտեան փողոց
 Բնակիչքն են 3500 հարի, մեծ մե-
 սը Հրէայ :

Տիբեթայէն մինչեւ Բիֆայիցա է

կու ժամու չափ կայ , որ Պետրոսի , Փղկապոսի և Անդրէասի հայրենիքն էր , և հիման էր-թէլ կը կուչուի , և անկէ մինչեւ 'ի Կափառնաւ մէկ ու կէս ժամ է : Հիմանուան եղած քաղաքը Թէլ-Ում կը կոչուի , որ լճին մօտ է , ինչպէս Մատթէոս աւետարանիչ (Դ . 13) Կափառնա ումի հարկար ծագեղերեայ քաղաք կ'ըսէ : Այժմ Թէլ-Ում ըսուած տեղն աւերակ մի է , ուր եօթը ութ խոր ճիթներ կը տեսնուին չոր քարերով շինուած :

Կափառնաւմէն 40 քայլէ կը տեսէ Քորապէնը , որ հիմանկ Քորասէ կը կոչուի , եւ հիւսիսային արեւմտակողմէ կ'իյնայ :

Տիբերիային շատ հեռու չէ այն նշանաւոր դաշտը Հարպինի (¹) , որուն մէջ է այն տեղն ուր Յիսուս ընտանու եօթն հարցիւ և քանի մի

(¹) Սոյն դաշտին մէջ ընդունեցին Խաչակիրք երջին հարուածը , որով ընկեցաւ իրենց իշխանութիւնը Պաղեստինու մէջն :

ձկով չորս հազարէն աւելի մարդիկ
կշտացուց . Մաթի . ԺԵ . 32-38 : Յիշ-
եալ տեղւոյն վրայ իբր նշան քանի
մի սեւ խոշոր քարեր կը տեսնուին
ճանապարհին քով՝ աջ դին՝ եւ լճին
դիմացը : Ասա եւս հնուց եկեղեցի
կար , որուն այժմ եւ ոչ աւերակ-
ները կ'երեւին :

Ասկէ կէս ժամ կը տեւէ դէպ ՚ի
հիւսիսային արեւմուտք Երանոսիանց
Լեւը , որուն գագաթը դիւրու-
թեամբ կ'ելնուի 5 բոպէին մէջ ,
ուր տեղ Յիսուս Քրիստոս ինն ե-
րանութիւնները տուաւ . Մաթի . Ե .
3-11 : Սոյն բլրին հիւսիսակողմը
կ'իյնայ Սաֆէդ քաղաքը , 4000 բնա-
կիչ ունի , եւ երրորդ մասը Հրէայ
են : Սաֆէդ Հրէից մօտ սրբազան
քաղաքներէն մին համարուած է :
Ասկէ մէկ ժամ է Լապիէ մեծ դիւ-
ղը , ուր Պօնաբարդին Ժիւնոյ զօ-
րապետը իւր զօրքովը կանայէն գա-
լու ժամանակ Մէճլո-ւներէն սաս-
տիկ յարձակում մի կրեց , և նո

ետ դարձաւ ՚ի Կանայ, ուր երկու
օրէն յետոյ Քլէպէր օգնութեան
հասաւ իրեն (1799 Ապրիլ) :

Լոպիէէն երկու ժամու ճանա-
պարհ է մինչեւ ՚ի Կանայ-Գալիլէա, ուր
մանեղու ժամանակ առաջին շէնքը
որ աջ կողմը կը տեսնուի, աւերակ
մզկիթ մի է, որ կը կարծուի թէ
Նախնայէլէ տանը տեղն է : Կանայի մէջ
եկաւ թագաւորազն իշխանը Յիսու-
սի մօտ՝ որպէս զի գայ իւր օրհասա-
կան որդին առողջացրնէ . Յով. Գ.
46-54 : Գարձեալ սոյն քաղաքին մէջ
իւր առաջին հրաշքը գործեց Յի-
սուս հարսանեաց օր մի, ուր ինքն
իւր մօրը հետ կը գտնուէր, ջուրը
գինիի փոխելով . Յով. Գ. 1-11 : Գիւ-
ղէն յիսուս մեղրաչափ հեռի ձախ
դին՝ պղտիկ գետնի մի վրայ աւե-
րակներ կը տեսնուին եւ մէկ ձեր-
տակ սիւն մի, որ Հեղինէին Սիմոն
անանապուոյ տանը տեղուոյն վրայ շի-
ել տուած եկեղեցուոյն են : Այս
խմօն կանանացիին հարսանեաց օրն

էր որ Յիսուս գինէփոխութեան հը-
րաշքն ցոյց տուաւ : Յունաց եկե-
ղեցւոյն մէջ երկու հատ կուժ կը
գտնուին , որոնց մէջ էր կ'ըսեն ջու-
րը զոր Յիսուս գինիի փոխեց , քարէ
փորուած են խոշոր (խաղա) շէնքով :
Կանայ , զոր տեղացիք Քէֆր-Քանյ
կ'անուանեն , 600 բնակիչ ունի ,
Յոյն և Մահմէտական :

Նազարէթէն մինչեւ Հայֆայ կամ
'ի Քայֆա (Կայիափա) ծովեզերեայ
քաղաքը՝ 8 ժամու չափ կայ , Կար-
Տիլոս լեռան ստորոտը շինուած , 4000
բնակիչ ունի խառն ազգերէ :

Հայֆայէն մէկ ժամու մօտ կայ
ԿարՏիլոս լեռը , որ նշանաւոր է Եզրիա
և Եղիսէ մարգարէից յիշատակաւ ,
ուր տեղ Եզրիա Բահադու մարգարէ-
ները ամօթապարտ ըրաւ , և յետոյ
Կիսնի հեղեղատին մէջ իջեցրնելով
զանոնք ջարդել տուաւ . Գ . Թաֆ
ԺԸ . 25-40 :

Քրիստոնէութեան առջի դար-
րէն 'ի վեր աստ բնակեց անասր

տականք Սուրբ Աւետարանն ընդունելով, սկսան իրենք եւս քարոզել զՅիսուս Քրիստոս :

Չորրորդ դարուն մէջ եկեղեցի շինուեցաւ Հեղինէի ձեռօք :

Յամի 412, Յովհաննէս Պատրիարք Երուսաղէմի կանոններ առաւ կարմելոս լերը ճգնող կրօնաւորներուն : Շատ երեւելի և սուրբ ճրգնաւորներ բնակած են սոյն լերան վրայ : Շատ անգամ յարձակում և աւերում տեսած են կարմելոս լերան վանորայք և եկեղեցիք : Վերջին ժամանակներս (1821) Աւետի Ապտուլահ փաշայն մտածելով որ այս տեղն ամրանալով կրնայ իւր թրշնամեսց օգտակար դիւր մի ըլլալ, թէ՛ եկեղեցին և թէ՛ վանքը քանդել տուաւ, եւ անոր նիւթերովը վանքին մօտ ապարանք մի շինելով՝ մառը հոն անցընելու կուգար : Իչ տարի յետոյ Ժան-Պաղիստ աւուն կրօնաւոր մի պատճառ եղաւ կին շինութեան վանուց և եկե-

ղեցւոյն , և Կարմելիզանի անուամբ միաբանութիւնն հաստատուեցաւ , որ հիւրասիրութեամբ կ'ընդունի ուխտի գնացող ամէն քրիստոնէսյալքը :

Լատինաց վանքը քառակուսի մեծ շէնք մի է լերանը հիւսիսային արեւմտեան ծայրը , եկեղեցւոյն սուազ խորանին տակը այր մի կայ , ուր կ'ըսուի թէ Եղիա եւ Եղիսէ մորգարէները կը բնակէին , որու մէջ հինգ սոք աստիճանով կ'իջնուի : Պարտիզին մէջ սլզտիկ բուրգ մի կը տեսնուի , որու տակ թաղուած են Պօնաբարդի զօրքերը՝ որոնք 1799ին յիշեալ վանուց մէջ ջարդուեցան Մահմէտականներէն :

Եկեղեցւոյն շրջապատէն դուրս ուրիշ նշանաւոր տեղ մի կայ , այն է Մարգարէի Դղրոյը , որոյ սկզբնաւորութիւնը Եղիայի և Եղիսէի ժամանակէն կը համարուի , եւ 16 թուականէն ՚ի վեր Մահմէտական ձեռքն է , եւ Իսլամ մի կը պահս

նէ , եւ ուզողը կրնայ պարզեւ մի
տալով ներս մտնելու : Քարանձաւ
մի է բնական եւ մարդու ձեռօք
հարթուած :

Կարմելոս լեռնէն մէկ ժամ է
Ս . Եղիայի աղբիւրը , որ ժայռի մէջէն
կը բղխէ :

Կարմելոս լեռնէն մինչեւ Ասիա ,
որ ըստ Ս . Գրոց Պաղովմայիդ կը կոչուի ,
երեք ու կէս ժամ է :

Կարմելոս լեռան աջ կողմը կ'իյնայ
Սո՛ւր քաղաքն ծովեզերեայ , որ ըստ
Ս . Գրոց Մո՛ւր որ և Տի՛ւրոս կը կոչուի .
Պօղոս Առաքեալն Պապարայէն նաւով
դէպ 'ի Ս . Երուսաղէմ գալուն այս
քաղաքն հանդիպեցաւ . Գործ . ԻՅ . 3
օրն խիստ վնասակար է . եւ ասկէ
մինչ Սայրայ քաղաք որ ըստ Ս . Գրոց
Մայրան՝ որ և Սիդոն կը կոչուի , վեց
ժամու ճանապարհ է , Սայրան՝ նոյն
'ս ծովեզերեայ է , ջրաւէտ ,
ողաբեր և մաքուր օդ ունի . եւ
նի բազում աղբիւրս բարեհամ
- հողն բարեբեր է , հոս ալ հան

դիպեցաւ Պօղոս Առաքեալ՝ երբ Պաղեստինու կեսարիայէն յիտալիոց կալանաւոր ղրկուած նաւով կ'երթար. Գործ. ԻԷ. 3: Տէրն մեր փրկիչն Յիսուս Քրիստոս մինչեւ ցայս վայր շուրջ եկաւ. Մարի. ԺԵ. 21: Եւ Մարի. Է. 24:

Կարմելոսը սուրբ երկրին վերջին ծայրն է, ուր կը լըանայ դրեթէ ուխտաւորութեան շրջանը. ուստի և մենք այս տեղ լրացընելով մեր պատմական և տեղագրական համառօտ տեղեկութիւնը եւ առաջնորդութիւնը, կը թողու՛մք բարեպաշտ ուխտաւորաց որ գիտնան արդիւնաւորել եւ զօրացնել իրենց հոգւոյն ու սրտին մէջ ջերմեռանդ զգամունքները եւ սէրը առ Սրբազան տեղիս եւ առ Յիսուս Քրիստոս Փրկիչն, որ է լրումն փափաքանաց:

Մեր երկոտասաներորդ վերջիայցելութեան կը կցենք հետեւեւ քաղաքներու համառօտ տեղագրութիւնն ալ:

ԼԻԲԱՆԱՆ : Սայրայո՛ւ մօտ է Լիբանան լեռը , որուն Մահմէտականք Տորդէ-Տաղը կը կոչեն . Սողոմօն իւմաստունն այս լեռը կը գովէ և կը նմանեցնէ Ս. Կուսին . Երգ երգոյ . Գ . 9 : Դ . 8 . 11 . 15 : Ե . 15 . և Է . 4 :

ՊԵՅՐՈՒԹ : Վերիտոն կամ Բիւրիտոն՝ որ է Պէյրո՛ւի քաղաքն ծովեզերեայ Լիբանան լեռան մօտ է , և Երուսաղէմէն ցամաքի Ճանապարհաւ 60 ժամու տեղ է , սակայն այժմ Պէյրո՛ւի Ճանապարհորդութիւնը ծովով կը լինի և Յոպէէն 12 ժամուան Ճանապարհ է , շոգենաւն երեկոյեան դէմ՝ ժամը 10 ին՝ Յոպպէի առջեւէն ելնելով , առաւօտուն կանուխ դարձեալ ժամը 10 ին Պէյրո՛ւի առջեւ երկաթ կը նետէ :

Քաղաքն այժմ խիստ բանուկ է վաճառականութեամբ , Եւրոպացի Տաճկաստանցի վաճառականներն , արուստի ապրանաք վրայ՝ զորս Երեւ կուտան Եւրոպայի այլ և այլ աղաքներէն մեծ քանակութեամբ :

գրեթէ ամէն շաբաթ , մեծամեծ
գործեր կ'ընեն , թէ՛ Պէքո-լի մէջ
և թէ՛ Գամասկոսի , Հալէպի , և սյւն
և այլն քաղաքներու վաճառականաց
և արհեստաւորաց հետ :

Քաղաքն յոյժ պայծառացած է
հետզհետէ շինուած գեղեցիկ շէն-
քերով , ծովու կողմանէ սիրուն և
ակնապարար տեսարան մ' ունի իւր
դիրքով , պտղատու պարտէզներով
և ընդարձակ ու ծառաւէտ անտառ-
ներով :

Յդն խիստ մաքուր է և գեղեցիկ ,
ջուրն առնաւոր և գրեթէ ամէն տան
մէջ մէյ մէկ աւազաններ կան վա-
զուն ջրով որ Նակր-էլ-Քեյլ ըսուած
տեղէն կուգայ :

Մօտ ժամանակներս քաղաքէն
դուրս թղթի գործարան մը շինուե-
ցաւ . որ խիստ մաքուր եւ արժան
թուղթ կը հանէ , Գործարանն յ
տուկ Արքունի հրովարտակով շնո
մը ընդունած է , թէ իւր հանա
թղթէն ճաշի տուրք չի պիտի . ա

նուի ուր որ ալ զըկուի :

Պէյրութի մէջ այժմ՝ ունինք վանք մը յանուն Ս. Նշանի , նաւահան-
 փատէն 20 բոպէի չափ հեռու , նո-
 րաչէն Արքունի զօրանոցին հարա-
 ւային կողմը բարձր տեղւոյ մը վրայ
 շինուած , զոր գնած է 1850 թուա-
 կանին Զմիւռնիացի Բարեյիշատակ
 Տ. Յովհաննէս Արքազան Պատրիարքն
 Երուսաղէմի , տեղն արդէն շինուած
 պատրաստի տուն ըլլալով , վարի յար-
 կին մէջ եղած՝ ընդարձակ պատշա-
 ճաւոր սրահն՝ Օրհնելով և Օծելով
 Եկեղեցի ըրաւ , ինչպէս ըսինք յա-
 նուն Ս. Նշանի , և որով եղաւ յա-
 տուկ վանք Ազգիս Հայոց , և որ կը
 կառավարուի Ս. Երուսաղէմի վա-
 նուց կողմէն զըկուած յատուկ Տե-
 սուչ վարդապետիմը ձեռօք , և ամէն
 օր Ժամերգութիւն կը կատարուի և
 մէն Կիրակի օրերն եւս Ս. Պատա-
 սգ կը մատուցուի , տեղւոյն Հայ
 ողովըգեան , Հոգեւոր պետքերն
 նտակարարելու համար . Քաղաքին

մէջ 30 տունի չափ Հայ կայ, սակայն
ամէնն ալ օտար երկիրներէն գաղ-
թած են եւ վաճառականութեամբ
և արհեստով կ'ըզբաղին :

Եկեղեցւոյ դրան վրայի Յիշա-
տակարանն է հետեւեալն .

“ Օճմամբ սրբեցելով հաստատեցաւ Եկեղեցիս
“ յանուն սուրբ Եշանի Փրկչին՝ 'ի լիշատակ Նա-
“ իահաւատ Ազգիս Հայոց, բարեջան աննջանօք
“ սուրբ Գահոյն Երուսաղէմի Տ. Տ. Յովհաննու
“ Ահափառ Պատրիարքի Զմիւռնիացւոյ . 'ի մա-
“ տուցումն Սրբազան Խորհրդոյ 'ի փառս Ամե-
“ նասուրբ Երրորդութեան, յամի Տեառն 1851
“ Փետրվարի 28 : ”

Եկեղեցւոյ դրան առաջը փոքր
հրապարակ մ'է որուն կեդրոնը
ջրբուխ մը կայ մարմարիտնեայ եւ
երկաթեայ բարակ թելերով վան-
դակուած, նաեւ փոքր ծաղկալից
պարտէզ մը առանձին աւազանաւ,
վանքը ունի մէկ Մարայի չափ վազուն
ջուր . Եկեղեցւոյ վրայ շինուած է
5 ընդարձակ սենեակներ սրոց առ
ջեւը սրահ մ'է ծովահայեաց, նե-
կայ Տեսուչն՝ Արժ . Յովհ . վարդ-
պետ Գ . Իփէկեան Պրուսացի, Ի

Եկեղեցւոյ և Թէ Վանքին մէջ իւր
անձնական և բարեպաշտ ուխտաւո-
րաց ծախիւք, մեծ նորոգութիւններ
ըրած և վանքն յոյժ պայծառացու-
ցած է, և այլ աւելի պայծառացը-
նելու և շէնցնելու համար մասնա-
ւոր խնամքներ կը տանի եւ յիշա-
տակներ կը թողու :

Վանքը ունի Գերեզմանատուն
մը, զոր գնած է Տ. Տ. Կիրակոս Ս.
Պատրիարքն 1849 թուականին, ունի
և երկու տուն ու պարտէզ մը :

ԼԱՌՈՒԻԿԷ : Լաւորիկէ որ է Լա-
թագիւս փոքր քաղաք մ' է ծովէ դեր-
քէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ,
եւ Պեյրուսի 32 ժամով կ'երթուի
ցամաքի ճանապարհորդութեամբ,
բնակիչը մեծաւ մասամբ Մահմե-
տական են. Յոյն, Մարոնի, Լատին
120, և Հայոցմէ՝ 20 ընտանիքի չափ
: գտնուին, քաղաքին հարաւային
ողմը կ'իյնայ, Երուսաղէմի վանուց
ոգետունը, որուն մէջ կայ Եկեղե-
ի մը փոքրիկ՝ յանուն Ս. Աստուա

ծածնի , և Երուսաղէմի Վանքը աստ
ունի սեփական կալուածք . որք են
քանի մը տուներ , ջաղացք ու պար-
տէզ մը , որք կը կառավարուին յա-
տուկ Տեսուչ վարդապետի մը ձե-
ռօք :

ԴԱՄԱՍԿՈՍ : Դամասկոս քաղաքն որ
է Շամ , Երուսաղէմէն ութ օրուան ,
և Պէյրուսէն 3 օրուան ճանապարհ
է ցամաքային ճանապարհորդու-
թեամբ , բայց այժմ Գաղղիական ըն-
կերութեան կողմէ Պէյրուսէն մին-
չեւ Դամասկոս Շուէի ճանապարհ շի-
նուած է , ուր ամէն օր յատուկ կառք
(Տէլէճանս) կը բանի թէ՛ ճանապար-
հորդաց և թէ՛ Փօսպայի համար , որ
ամէն օր առաւօտուն և երեկոյին
երկու կողմէն ալ ելնելով 12 ժամուան
մէջ կը հասնին , քաղաքն շատ ընդ-
արձակ է եւ ջրաւէտ , օդն բարե-
խառն մեծ գետեր կան որոց երկօ-
քը քաղաքին մէջէն կ'անցնին , բն-
կիչը մեծաւ մասամբ Մահմէտակ-
են , 30 տունի չափ Հայ կը գտնո

որք օտար երկիրներէն գաղթելով
աստ բնակութիւն հաստատած են :

Քաղաքին հիւսիսային դրան քով,
զոր տեղացիք Պապ-էլ-Շարփ կը կոչեն,
ունինք վանք մը և փոքրիկ՝ սակայն
խիստ պայծառ քարակիր Եկեղեցի
մը յանուն Սուրբ Սարգսի, զոր 'ի
հիմանէ շինեցաւ Գամասկոսի մեծ
հրդեհէն վերջ, և որ կը կառավա-
րուի Սուրբ Երուսաղէմի Աթոռէն
ղըկուած յատուկ Տեսուչ վարդա-
պետի մը ձեռք՝ որուն քով նաեւ
կայ Ժամարար վարդապետ մը, աստ
Ս. Երուսաղէմի Աթոռոյն սեփական
կալուածներ կան 10 կտորի չափ .
ցամաքէն եկած Ուխտաւորք աստ
քանի մ' որ հանգիստ կ'առնուն և
ապա կը մեկնին դէպ 'ի Սուրբ Ե-
րուսաղէմ :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ, ԽԱԶ—ՔԱՐԲ

ԵՒ

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԲ

1

**Ի Յոպպէ Ս. Նիկողայոսի Հայոց վա-
նուց Աւագ—դրան վրայ եղած յի-
շատակարանն է .**

“ Ի Պատրիարքութեան Տեառն Գաբրիէլի Աբբ
“ Եպիսկոպոսին , 'ի վայելումն և յիշատակ Աղ-
“ գիս Հայոց , Յոպպէի Ս. Նիկողայոսի վանքն
“ նորոգեցաւ 'ի դրանէ մինչեւ յվեր գեղեցիկ սե-
“ նեկօք , ձեռամբ և աշխատութեամբ Տիգրա-
“ նակերացի Մեսրոպէ վարդապետ Ռէիզին . Յամի
“ Տեառն 1840 : ”

Սոյն յիշատակարանի ճիշդ մէկ օրի
նակն եւս վանքին մէջ՝ եկեղեցւ-
դիմաց՝ արեւմտեան կամարին վր-
դրուած է :

2

Ի Յոպպէ վանուց Ս. Նիկողայոսի
Եկեղեցւոյ դրան առջեւ՝ հարաւային
արեւմտեան կողմը՝ քարեյիշատակ
Պետրոս Ս. Պատրիարքին Տանւանա-
գիրն է .

“ Եւզոկիացի Պետրոս Արքազան Պատրիարքն Ե-
“ բուսաղէմի 'ի Ժամանակս պատերազմին Տրանկ
“ ազանց յորժամ բանակն Օսմանեան էր 'ի Յոպպէ
“ յառաւել նեղութենէն եկն առ Եպարզոսն դը-
“ տանել այցելութիւն . որոյ հասեալ անդէն վախ-
“ ճանն հանգեալ 'ի Տէր , որոյ զհոգին Տէր լու-
“ սաւորեսցէ , 'ի Թուին ՌՄԻԸ Յունիսի ԻԱ . ”

3

Նոյն վանուց հարաւային վերին
կամարներուն մէջ տեղ զետեղուած
մարմարիայ քարին վրայի յիշատա-
կարանն է .

“ Այսոքիկ կամարքս յառաջ գային փայտեայ է-
“ ին . իսկ 'ի ՌՄԾԳ Թվին Հայոց . քարեայ շե-
“ յեցան բազում ծախիւք . 'ի Պատրիարքութեան
“ Ս . Երուսաղէմի Տեառն Թեոդորոսի Արքազան
“ Էհի Վանեցւոյ . յիշատակ Օրհնեալ Ազգիս
“ Հայոց . վերակացութեամբ տեղւոյս Ըռէիդ Դա-
“ լար վարդապետի Խիզանցւոյ : ”

4

Մյն վանուց մէջ այլ յիշատակարան .

« Ողորմութեամբ Ամենազօրին Աստուծոյ մեք
 « նուաստ պաշտօնեայք . . . . եւ սպասուորք
 « Սրբոյ Աթոռոյս Երուսաղէմի . Գրիգոր եւ Յով
 « հաննէս Վարդապետք . . . . Մաղաղայք եւ
 « պիւրնայարկս զորս 'ի գրաւէ ազատեցաք եւ
 « զորս . . . . զամենայն նորոգեցաք եւ զըջապա
 « րիսպս պաղջայիս եւ զամենայն կամարքս եւ զօ
 « տաներս . . . . շնորհօքն Աստուծոյ եւ միջնոր
 « դութեամբ Սրբոյն Նիկողայոսի Հայրապետին .
 « աշխատութեամբ մեր եւ . . . . Հաննէ Յովհան
 « նէս Վարդապետին եւ Պետրոս եւ Սարգիս եւ
 « Մահտեսի վերահացուաց տեղւոյս եւ ամենայն
 « . . . . եւ են սոքա կրկին յիշատակք 'ի Սուրբ
 « Երուսաղէմ 'ի դուռն Սրբոյն Յակովբայ Աթո
 « ռոյն ամենայն Հայոց , 'ի փրկութիւն Հոգւոց մե
 « րոց եւ 'ի վայելումն Օրհնեալ Ազգիս Հայոց 'ի
 « Թուին ՌՃՀԳ . ամենայնի վայելողքդ եւ ըն
 « Թերցողքդ Աստուած սղորմի ասացէք ամենայն
 « վերագրելոց . ամէն . »

Մյն յիշատակարանի քարն տե
 դէն ելած ըլլալուն , այժմ Յոսպպէի
 վանուց Պատրիարքարանի սենեկէ
 մէջ պահուած է : Յիշատակարան
 մէջ եղծուած և անընթեռնվի եղ
 գրերն կետադրութեամբ անցան

Ճ

Յոպպէի արեւմտեան կողմ մաք-
սատան մօտ՝ Հայոց վանքին սեփա-
կան՝ ծովեզերքին վրայ մեծ խանին
մէջ եղած յիշատակարանն է .

« Յիշատակ է խանս եւ գերեզմանի մօտ եղ-
« եալ պարտէզն . Ահիցի Երեւանեանց լուսահոգի
« Մանուէլի որդի մահտեսի Սեղբոստրոսին , որ
« իւր արգեանցն արար զսա յիշատակ Ս . Յա-
« կովբայ , Ս . Յարութեան , Ս . Մինգեան , Ս .
« Աստուածածնի , Ս . Փրկչի , եւ Ս . Հրեշտակա-
« պետու վանքերուն , այսու պայմանաւ որ զիմ
« հին եւ նոր ննջեցեալքս ամէն օր ամէն պրոյ
« Պատարագին յիշատակեն , եւ եկած վարձէն Ա .
« Ա փարայ ժամուց ժամադարներուն . Ա . Ա փա-
« րայ եւս իւղագին վանքերուն . իսկ զաւելորդն
« խանին եւ պախճային մերամէթին խարճեն . եւ
« սրբոյն Յակովբայ միաբանացն . հաց գին տան . ով
« որ զսա կարեւոր յիշատակս ջրէ Աստուած զինքն
« ՚ի կենաց գրոց ջնջէ . 1100 : »

Վերոգրեալ յիշատակարաններէ ՚ի
զատ Յոպպէի վանուց մէջ կան
նաեւ թաչ—քարեր եւ եկեղեցւոյ
քիւն սլատերուն մէջ զետեղուած
սպանաքարեր , սակայն ասոնց գի-
րն մեծաւ մասամբ եղծուած լի-
ւուն անընթեռնի են :

6

Յերուսաղէմ Սուրբ Յակովբայ վա-
նուց արեւմտեան Աւագ - Դրան
Ճակատը դրուած Արաբերէն ար-
ձանագրութեան բնագիրն է հետե-
ւեալն .

«برز مرسوم مولانا السلطان الملك الظاهر
ابو محمد سعيد جقمق عزنصرة بابطال ما
احدثه ابو الخير ابن النحاس من ضمان
مار يعقوب دير الارمن بالقدس الشريف
عاما رده سيف الدين المقر الشرفى الانصارى
وسال فى ابطال ذلك ليطسطر فى الصحايف
الشريفة بتاريخ اربع وخمسين وثمانماية من
الهجرة الشريفة ملعون ابن ملعون وعلية لعنة
الله تعالى من احدث ضمانا او جدد مظلمة

Սոյն արձանագրութեան ճիշդ մէկ
օրինակն ալ նոյն դռնէն ներս մը-
տած ժամանակնիս ուղղակի դիմա-
ցը պատին մէջ զետեղուած փոքր
ջրի ճաւղիի վրան գրուած է , հ--
չնորհուած է Եգիպտոսի Սուլթ-
ներէն Էլ-Չահիր Ապու-Մեհմեդ Ս
Չահմեդէն 854 Թուահանին Էփրի

այն է՝ 1437 թուականին Քրիստոսի ,
որով կ'արգիլէ այն ամէն վաղեմի
հարստահարութիւնքն որք տեղի ու-
նեցան Ս . Յակովբայ վանուց նկատ-
մամբ , և իւր խօսքն կը կնքէ հետե-
ւեալ կերպիւ՝ ով որ կ'ըսէ , եթէ
այդ ամէն արգիլեալ հարստահարու-
թիւնքն ու բռնութիւնքն վերստին
նորոգելու լինի անիծեալ բլայ Աս-
տուծոյ կողմէն :

7

Յիշեալ Աւագ—Դրան ներքին կողմի
եղած երկաթագիր Հայերէն արձա-
նագրութիւնն է .

ՔՐԻՍՏՈՍԻ

ԾԱՌԱՅ

« Կարողութեամբն Աստուծոյ շնեցաւ սրբոյն
« յետի Աթոռոյս արեւմտեան կողման պարիսպն
« դրամբս խուցերօք և լիվաներօք 'ի թվին ՌՃՂԲ .
« 'ի փառս Աստուծոյ եւ 'ի պարմանս եւ 'ի վայե-
« ւան օրհնեալ ազգիս Հայոց . պատճառ լինս .
« աշխատողաց եւ ողորմութիւն տուողաց .
« Թեւոյղքդ ողորմի սասցէք , ամէն :

ԳՐԻԳՈՐ

ՊԱՏՐԻԱՐԿ

8

Սուրբ Յակովբայ Եկեղեցւոյ փոքր գաւթին մէջ՝ Թէ գետինը Թէ սիւներու լըայ և Թէ Եկեղեցւոյ և այլն պատերուն երեսը տեղ տեղ զետեղուած , Տապանաքարերու և Խաչքարերու յիշատակարաններն են հետեւեալքն .

“ Այս է Տապան սրբանեալ մարմնոյ Տեան
“ Աբրահամու Եպիսկոպոսի Երուսաղէմացւոյ եր-
“ շանիկ Պատրիարքի սրբոյ Աթոռոյս որ հան-
“ քեաւ . Ի իշխանութեան Սալահատանի . ԹՎԷՆ
“ ՈՒ Եւ Ա .

9

“ Այս է հանգիստ Տեան Աարգանայ Կա-
“ բուց Եպիսկոպոսին և . . . . մեծ սուգի և
“ Թող եղբաւր Յովհաննէսի սրբ կարգացք յա-
“ ղօթս յիշեալք . ՈՉԷ :

10

“ Տապանս այս որ կայ յայտնի . և գերեզման
“ սա Տէր Դաւթի , երջանիկ և սուրբ Հեղձ
“ կի . զմեղ աղաչ ազերսելի , յիշան առ
“ զսա արժանի . ԹՎԷՆ 24 :

ԽԱԶ-ՔԱՐԲ

11

« Ի Թիւ Քրիստոսի Ո եղեալ եր Խաչս յորժ
 « Սուրբ Յակոբայ 'ի Թաղաւորացն Հայոց : »
 « Քրիստոսի 1855 եղաք 'ի նորաչին վերնա ,
 « առնն :

12

« Կանգնեցաւ Ս . Նշանս 'ի բարեխաւսութիւն
 « Յեւաա Մէլիքին եւ մաւրն Նաղ Խաթունին 'ի
 « Թփն ՋԹ :

13

« Յիշատակ է Ս . Նշանքս Է եւոնին , Կաստան
 « դին . . . . Վասիլին . Աղբյին . Թփն Հայոց
 « ՊԶԹ :

14

« Բարեխաւս է Ս . Նշանքս Քարամին , Սամու
 « նին , Գարազին . . . . Թփն ՊԷ :

Գաւթին արևմտեան կողմը Աբեղայ
 աղի պատին երեսը զետեղուած
 քոյ գրեալ երեք Խաչ-քարի յիշա-
 սկարաններէ զատ , կան նաեւ 12
 տ հին Խաչ-քարեր՝ որոց յիշատա-

կարաններն անընթեռնելի լինելուն
չը կարացինք օրինակել :

15

Աբեղայ Թաղի շինութեան յիշա-
տակարանն է .

“ Հազար հարիւր տասն երկուսին , կաղմեցաւ
“ իցերս բոլորովն , յաւուրս մեծի Պահակալին :
“ Եղևազար Տեառն Ա եհին , որք հանդիպիք տուք
“ զողորմին , աշխատողաց եւ պատճառից :

16

Սուրբ Թորոս եկեղեցւոյ հարաւային
պատին արտաքին երեսը զետեղուած
Խաչքարի յիշատակարանն է .

“ ave * mana * davit * ave * maria ”
“ Յիշատակ է Ս . Կանս Դաւիթ Արզն եւ
“ Խաչատուր . . . . Մարգրտին , Մարիամին .
“ Մարիամին , Յարպին 'ի Թ՛Քն Հայոց ՁԸ :

17

Սուրբ Յակովբայ եկեղեցւոյ Աւ-
— Սեղանի խաչկապին յիշատակ
րանն է .

« Կարողութեամբն Աստուծոյ . կազմեալ կանգ-
« նեցաւ . ոսկեզօծ Խաչկալս երկնահանգոյն Խո-
« րանիս . Սրբոյն Յակովբայ . Տեառն եղբօր .
« Աստուածադիր Սրբոյ Աթոռոյս . ամենայն Հա-
« յոյ . 'ի Թափն ՌՃՀ մէկ ամին , 'ի Պատրիար-
« քութեան Սրբոյ Երուսաղէմիս . եւ Բիւղանդիոյ .
« Գրիգորի եւ Յովհաննու Վարդապետաց , աշա-
« կերտաց Տեառն Վարդանայ Վարդապետի Բա-
« ղիշեցւոյ . հոգաբարձութեամբն . եւ Զանիւք .
« կերտեցաւ . 'ի յիշատակ հոգւոց իւրեանց . եւ
« հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողաց , եւ աշակեր-
« տաց . և ամենայն միաբանից . աշխատողաց . եւ
« ողորմութիւն տուողաց . եւ բոլոր Արամեանս
« տոհմի . զՏէր Յիսուս և զՏունս սիրողաց . ըն-
« թերցողքդ Աստուած ողորմի առայէք . ամէն :

18

Ս . Էջմիածնայ եկեղեցւոյ սեղանին
խաչկալին յիշատակարանն է .

« Յիշատակ է գեղեցիկ Խաչկալս Ակնցի Երե-
«ւանեանց Սարրաֆ և Պեղրիկեան պաշք մահտե-
« սի Սեղբեսարոսին և կողակիցւոյն մահտեսի . . .
« և ծնողաց նոցա և ամենայն զարմից և զաւակաց
« նոցա 'ի Սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ Աստուա-
« սդիր Աթոռն Սրբոյն Յակովբայ 'ի Սուրբ Խո-
« ան Էջմիածնի . ի Թափն ՌՃԶԲ յիշեցէք եւ
« ստուած ողորմի առայէք , ամէն :

19

Տեառն_եղբոր Աթոռին արեմտեան
կողմի արտաքին երեսը եղած յիշա-
տակարանն է .

“ Վերայ գիտողութեամբ Եղբորը Վարդապե-
“ տին կազմեցաւ եպիսկոպոսարանս ձեռամբ մահ
“ տեսի Մեղիտանին յիշատակ իւր և ծնողացն :

Արեւելեան կողմի ներքին երեսը
եղած յիշատակարանն է .

“ Ի Թուին ՌՄԿԱ նոր 'ի նորոյ նկարագրե-
“ ցաւ Կաթուղիկէ սրբոյ կահոյս 'ի Պատրիար-
“ բութեան Տեառն Թէոդորոսի երջանկափայլ
“ Սրբազան Վեհի :

20

Ս. Յակովբայ եկեղեցւոյ Աւագ_Սե-
ղանի կամարն բարձրացնող սիւնե-
րուն վրայ բոլորակ ձեւով գրուած
յիշատակարանն է .

“ Նորոգեցաւ ոսկեղծ որմն բոլոր ոսկեղծե-
“ լի տեղեաց սրբոյ Տաճարիս և պլլոց արդեամբք
“ Ազգին Հայոց 'ի Պատրիարքութեան Տեառն
“ բակոսի Աբբ Եպիսկոպոսի Երուսաղէմացւ
“ յամի Տեառն 1847 և Հայոց ՌՄՂԶ :

21

Ս. Յակովբայ եկեղեցւոյ Աւագ-Սեղանի բեմին ճակատը շինուած ոսկեղօծեալ ծաղկանկար մարմարիոնի վրայի յիշատակարանն է .

- “ Աստուծով 'ի Թուին ՌՃՀԹ ամին, կազմեալ
- “ եղև. մարմարեայ Ս. Բեմն 'ի յիշատակ Ակնցի
- “ Երեւանեանց Սարրաֆ Մահտեսի Սեղբեստրոսին
- “ և ծնողաց և ամենայն զարմից նորա . 'ի Պատ-
- “ րիարբու թեան Գրիգորի և Յովհաննէս վարդա-
- “ պետաց , յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասացէք :

22

Ս. Էջմիածնի եկեղեցւոյ սեղանի բեմին ճակատը եղած յիշատակարանն է .

- “ Ի Պատրիարբութեան Տեառն Գրիգորի վեհին
- “ կազմեցաւ մարմարեայ բեմն Ս. Էջմիածնի Խո-
- “ րանիս , արդեամբ Ակնցի Երեւանեաց Մահտե-
- “ սի Սեղբեստրոսին , 'ի յիշատակ իւր և ամենայն
- “ զարմից իւրոց , 'ի Թուին ՌՃՂԱ . յիշեցէք և
- “ Աստուած ողորմի ասացէք , ամէն :

23

ուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյ դրան

սատափեայ երկին զկերուն վրայի
յիշատակարանն է .

“ Յիշատակ է դուռնս Տարսիսիցի Մահտեսի Մե-
“ լիսօնին , վասն կենաց իւրեան եւ կենակցւոյն
“ Մահտեսի Նազուլին և Մահտեսի զուակացն և
“ ծնողացն հոգւոց , 'ի Թուին ՌՃԶԲ :

24

Ս . Գլխադրի մատրան հարաւային
դրան սատափեայ փեղկերուն վրայի
յիշատակարանն է .

“ Գեղեցիկ Դուռնս շինեցաւ 'ի Պատրիարքու
“ Թեան Տեառն Գրիգորի և Տեառն Յովհաննու
“ Վարդապետացն վասն Գլխադրի սրբոյն Յակօվ
“ բայ , եւ է յիշատակ կամարկապցի Նազարի
“ որդւոցն Օրհնեալ Մահտեսեաց Մակարին , Ա-
“ ռաքելին Մարտիրոսին և Յարութիւնի և ծնո-
“ ղացն և ամենայն զարմից նոցա ընթերցողքդ յի-
“ շեցէք և Աստուած ողորմի ասացէք . 'ի Թուին
“ ՌՃԶ . շինեցաւ 'ի Յակոբ ծառայէ :

25

Գանձարանի սատափեայ դրան փե-
կերուն յիշատակարանն է .

“ Յիշատակ է Աստուածաւեր Տարսիսիցի Մ
“ տեսի Մելիսօնին և կողակցւոյն հաճի Նազու
“ եւ իբր նաան ծաղիկ 'ի կարկառ մահուն :

« Կարծահարեալ, 'ի քառութիւն հոգւոյ հաճի
 « Սեդրաքին և կենդանի որդւոյն հաճի Գրիգորին
 « և հաճի Գէորգին, եւ ամենայն զարմից նորա
 « ՌՃԶԶ:

26

Սուրբ Մակարայ դրան սատարեայ
 փեղկերուն յիշատակարանն է .

« Աստուած ողորմի Տէր Մինասին, որ հոգաց
 « զամենայն ծախս սորին, դուռս յիշատակ սուրբ
 « Գլխադրին, կազմեալ ձեռամբ Մելիտոնին, տե-
 « սողքդ ասէք զՏէր ողորմին, համայն ազգի
 « նախնեայ նորին, 'ի Թուին ՌՃԺԱ:

27

Գանձարանի երկաթեայ դրան վե-
 ռի շեմին վրայ եղած յիշատակա-
 րանն է .

« Յիշատակ է Գուռս այս սեմքն հանգերձ Մահ-
 « տեսի Սարգիս բարեպաշտ Խաչքային և ծնս-
 « զացն Մահտեսի Հեղինէին եւ ամենայն զարմից
 « նորին ՌՃԶԲ:

28

սպանագիրք Պատրիարքաց գերեզ-
 ններու որք թաղեալ են 'ի սուրբ
 Փրկիչ 'ի վանս Հայոց .

Այս է Պատրիարք Գրիգոր Պարան-Տէր:

- “ Այր բաղնաժատան բարեաց բարեւեր .
- “ Բազում շնութեանց աշխատած էր ,
- “ Քեղեցիկ վարուց օրինակ լինէր .
- “ Մեծանուն թողեալ աշակերտ կարգէր .
- “ Իւր բարի կրօնից ընտիր հոգեւեր .
- “ Ամն տասն և չորս ⁽¹⁾ հայրապետ նստէր .
- “ Բազում գեղեցիկ կանոն յօրինէր :
- “ Յասի Տեառն . 1645 . իսկ Հայոց 1094 . ՌՂԴ .
- “ Ի Թուին Տաճկաց ՌԿ :

Տապանաքարին եզերքն գրուած է նաեւ հետեւեալն .

- “ Վերտին նորոգեցաւ շիրին Եզոփիացի ուե .
- “ Իզ Անտոն վարդապետի ձեռամբ . Թիւ Հայոց
- “ ՌՄԿԴ :

(1) Մենք յիշատակարաններէ կը տեղեկանանք թէ Գրիգոր Պարոն-Տերն՝ Հայոց ՌԼ Թվակա- նին Երուսաղէմայ միաբանութեան մէջ կը մտնէ . ժամանակ մի վերջ՝ ուխտի կ'երթայ Ի Հոսով և անտի երթալով Հայոց Աշխարհն կ'աշակերտի Կարկառացի Աստուածաբան Պետրոս վարդապե- տին , եւ ապա վերտին կը դիմէ Ի Ս . Երուսա- ղէմ և քահանայ կը ձեռնադրի ՌՄԹ Թվին Հայոց և մի և նոյն տարին Պատրիարք կը նստի Ի սուրբ Աթոռն սրբոց Յակոբեանց : Եւ ապա ՌԿԹ Թը- լին Հայոց՝ Ս . Ելմիածնի Աւետիս Կաթողի- սէն Եզոփիացոս կը ձեռնադրի Երուսաղէմի մ և կը վախճանի ՌՂԴ Թվին Հայոց . հետեւայ ՅԱ տարի Պատրիարքութիւն քրտն կ'ըլլայ եւ թէ 14 : Տապանաքարին վրայ գրուած այս .

29

« Նսեմայարկ դիրս ստորին . ունի յաւանդ ըզ-
 « քանձ գովելին . Ասուածատուր Վարդապե-
 « տին . նստեալ 'ի Գահն Յակոբոսին . ըստ մարմ
 « նոյ եղբօր մերս Փրկչին . մեծ Պատրիարք յա-
 « ջորդ Նսին . Արուսապեմ Ս . Քաղաքին . Հայ-
 « բապեաաց սրբոյ կարգին . փայլէր վարուք գեր
 « քան զՆոսին եւ անձանձիր 'ի քարոզին . Աս-
 « սուածարան քաջ Բարունին . սրգ փոխեցաւ առ
 « ցանկալին . շուեաց աստէայս յոյսն վերին . Ը-
 « ցեալ շէննես մեր հաղարին . հարիւր քսան յա-
 « բաբարգին :

30

« Այս է տապան հանգստեան Տեառն Յովհան .
 « նու Վարդապետի Աստուգօյցւոյ . Պատրիարգի
 « Արքայ Աթոռոյս որ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս 'ի
 « Թ.Քն ՌՃԻԶ ամին ընթերցողքդ յիշեցէք եւ
 « Ասուած ողորմի ասացէք . ամեն :

31

« Այս է տապան Տեառն Մինասայ Աթեցոյ .
 « Ասուածարան Վարդապետի եւ Արքայ Աթո-
 « ուոյս առաջնորդի որ փոխեցաւ 'ի կեանս վե-
 « րին . Թ.Քն ՌՃԻԳ :

« արն ուրկէ յառաջ եկած է չի կրցինք որոշել
 « դատեն :

32

“ Այս է տապան հանգստեան . բազմաշխատ
 “ Աթոռակ . Հաննէ Յովհաննէս Աստուածաբան
 “ Վարդապետին եւ Աբբ Եպիսկոպոսին . Երու-
 “ սաղէմացոյ որ ժն ամ զաթոռակութեան դօր .
 “ ծըն կատարեաց եւ վիշտս բազումս կրեաց 'ի
 “ պարտուց վճարումն եւ 'ի շինութիւնն . Աս-
 “ տուածադիր Աթոռոյ Արքայն Յակոբայ , և տա-
 “ բաժամ մահուամբ փոխեցաւ 'ի Քրիստոս 'ի
 “ Թփն ՌՃԶԲ ամին 'ի Յունիսի ժԱ . եւ մեծ
 “ սուգ եթող սիրելեաց իւրոց որք հանգիպէք եւ
 “ ընթեռնուք լի բերանով յիշեցէք և Աստուած
 “ ողորմի ասացէք անա , և Տէր ձեզ ողորմեցի 'ի
 “ ամեն :

33

“ Կամօք Փրկչին յարթուն անունս անձկացեալ .
 “ Զպակասութիւն վշտաց նորին ներ անձնեալ .
 “ Զութ հարիւրակ քսակ պարտուց վճարեալ .
 “ Սուրբ Յակոբայ սիւն ամբութեան կառուցեալ .
 “ Վեհ աշակերտ մեծ վարժողին Վարդանայ .
 “ Հրեշտակական վարուք ճգնեալ անխնայ .
 “ Սրովբեա՛վար քաղաքա՛վար յարակայ .
 “ Յօրէնս էին մշտական 'ի բաց աներկբայ .
 “ Ութսուն ամօք միշտ կուտութեան պարապեալ .
 “ Մարմնոյն հանգիստ խուն մի կրբէք ոչ դոտ-
 “ Յազպարիզն մարտին յաղթող ներգտեալ .
 “ Գնաց առնուլ զանեղձ պսակ պատրաստեա
 “ Ննջէ մարմնով Գրիգորիոսն ⁽¹⁾ որ արդօ

(1) Գրիգոր Շղթայակիր :

- “ Հողաւորն հսկէ առ միշտ բարին որ անհուն .
“ Արուժ և գործքն պսակ է զիւրն անուն .
“ Զի հաւատով և սուրբ գործովն էր տըբուն .
“ Յիշեալ լիցի միշտ 'ի բարին .
“ Բարեբարոյ մեծ մահտեսին :
“ Շինող շէրմին մերոյ Վեհին :
“ Ար Սեղբեսարոս Եթեւանին :
“ Յամի Տեառն 1749 Հայոց ՌՃՂԸ :

34

- “ Այս է տապան հանգստեան . Գանձակեցի
“ Արբազան Կարապետ Պատրիարքի . Աբբոյ Աթո-
“ ոսյս Երուսաղէմի . որ փոխեցաւ յանանց կեա-
“ նըս . որք հանդիպիք սուք զողորմին . 'ի Թը-
“ վին ՌՄԺԷ :

35

- “ Այս է հանգիստ գիր տապան Առն մեծի բա-
“ բերջանկի . Թէոդորոս Արբազանի , սրբոյ Գա-
“ հին Պատրիարքի . էր նա հանգաւ Տարօնացի .
“ բնիկ գիւղէն Խորենացի . լի աւուրբք օր ծե-
“ րութեան հանգեաւ առ Տէր բարի մահաւամբ .
“ Թուին Հայոց Յարէթական ՌԺ . քառ յոթել-
“ եան , Դեկտեմբերի կոյսն ⁽¹⁾ ընդ ինքեան :

36

Հողանիւթեայ այս դամբարան . մարմնոյ միայն

(1) Այսինքն՝ ՌՄԺ . Դեկտ . Է :

« սա կայարան . նիւթ առաջին և գոյարան . վախ .
 « շան վերջին առ որ դառնան . արգ որ եզեա .
 « քս է 'ի յոյս տապան . Պողոս ⁽¹⁾ արհի Բարու .
 « նական . նստեալ յաթոս Պատրիարքական . որ
 « 'ի Սաղէմեան 'ի կիրն (կոչման . բակերա բարի
 « քաջ հովուին . և սիրելի յաշս ճարգկութեան .
 « խունինջ ձեռք թողեալ զայս կեանս ծածկեալ
 « եղև ներհանգստեան . Թիին ՌՄԻԴ :

37

« Այս է տապան հանգստեան . յորժամ յայտնի
 « նշան Տէրուանեան . զի մի դարձցի տնանկս աճա .
 « շեցեալ . որ եմ 'ի ներքոյ վիմիս թագուցեալ .
 « Յովակիմ Պատրիարք յորչորջեալ . և ծովածին ⁽²⁾
 « կոչեցեալ . ձեռամբ իմով շարադրեալ . առ Տէր
 « Յիսուս գնացեալ . 'ի Թուին Հայոց . ՌՄԻԲ .
 « Սեպտեմբերի ԻԾ :

38

« Թեոզոգոս Վեհ ընտիր հոգեւոր .
 « Ի յերկրէն Վանայ յոյժ հաշակաւոր .
 « Մաքրական վարուք և պսակաւոր .

(1) Պողոս Վանեցին :

(2) Յովակիմ Պատրիարք Գանաքեւցին՝ յրուսաղէմ գալու ժամանակ՝ նաւն ճանապարհը խորտակի և ծովասոյզ կը լինի, սակայն ինկ'աղաթի, այս պատճառաւ Մովսէսի կողմաժ

- “ Կտտեալ 'ի յԱթոռ սրբոյն Սիօնի .
- “ Եղբօր Տեառն եղեւ յաջորդ անգլաննիի .
- “ Զանայր շէն պահել զԱթոռն Փրկչի .
- “ Բայց տեւեալ ամօք միայն տանն ութի .
- “ Դարձեալ ստացաւ սա զմեր տեղի .
- “ Տաճար Ծննդեան և Աստուածածնի .
- “ Իսկ հասեալ երիս եօթն տանեկի (¹) .
- “ Ալացաւ 'ի մէնջ 'ի բուն հայրենի :
- “ Յամի Տեառն 1819 յՕգոստոսի 22 :

39

Տեառն Գաբրիելի Արքազան Պատրիարքի .
Արքայ Երուսաղէմի :

- “ Ի բարձրելոյն երգէ Աղագք մլտեղեաց .
- “ Այս գատաստան բնրէ և զմ' վայելուչ .
- “ Ընդ յոր անուչ . ոյր և անձն իմ ընկալուչ .
- “ Գաբրիէլ եմ սուրբ Աթոռոյս Գահակալ .
- “ Այլ Նիկոմիտ ծծել ետ ինձ զօդ նախկին .
- “ Որ իմն էր բազդ յայս աստիճան վերառեալ .
- “ Ընդ փորձ անցոյց . որպէս զսակի քուբային .
- “ Քսան երկու ամաց շրջանս 'ի Գահիս .
- “ Զիշխանութեան յաջս ընկալեալ գաւազան .
- “ Զիմ շունչ վերջին յաւանդ թողի . ո՛վ շնորհիւ .
- “ Յայս սուրբ Սիօն յեցեալ յալիս ծերութեան .
- “ Որ փառատրի քո սուրբ անունն յայս կայան .
- “ Տէր իմ Յիսուս . ուր և փայլի քոյդ շիրիմ .
- “ Ի փզղ զուարթնոյն անդ անձառիցն 'ի խորան .

(¹) Այսինքն՝ 18 տարի Պատրիարքութիւն ընելով, 70 տարեկան հասակին մէջ կը վախճանի :

“ Հնջեա՛ յականջս հանգիր ծառայ մտերիմ :
“ Յամի Տեառն 1840 Ապրիլ 25 . Ամաց 76 :

40

Ի կոր գեղջէ Տարօնոյ Ջաքարիա Պատրիարք .
Երուսաղէմի Տէր Պետրոսեան :

“ Մահ եւ գերեզման գերէք զամենայն . գե-
“ րեցիք ե զիս 'ի իմ վաթսուն ամ . զուրբ Պա-
“ տարագի պատճառս մատուցման . 'ի կենդանա-
“ կիր Փրկչն գերեզման . Տէր Յիսուս Քրիստոս
“ վասն քո թաղման . զթաղեալս վերածեա քումդ
“ հանգստեան . 1846 Մայիս 7 :

41

Պանձ ոսկերաց Տ. Տ. Կիրակոս Արք Եպիսկոպոսի
եւ Պատրիարքի Ս . Երուսաղէմի :

“ Հօտին Քրիստոսի հովիւ հոգեկան
“ Բանական հնձոց մշակ տէրունեան
“ Հայելի ընտիր վարուք մաքրութեան
“ Անձանձիր քարոզ կենացն անվախձան
“ Նորոգիչ Քահոյս տեղեսց զանազան
“ Որք կան ակներեւ գրեալ 'ի յարձան
“ Հովուապետ բարի
“ Փրկիչ աշխարհի
“ Տուր սմա տեղի
“ Ի քում խորանի .

1850 Մայիս 25 :

ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԱՐԱԳԻ

ՈՐԻ ԿԸ ՄԱՏՈՒՑՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ Ի Ս. ՏԵՂԻՍ

Բայ 'ի որոշեալ Հանդիսաւոր
Պատարագներէն՝ զորս վարը մի առ
մի պիտի գրենք , ամէն օր (¹) Սուրբ
Պատարագ կը մատուցուի որոշեալ
Ժամերուն 'ի Ս. Յարութիւն և 'ի
Ս. Աստուածածին Ս. Գերեզմաննե-
րուն վրայ , և 'ի Բեթլէհէմ՝ Սուրբ
Այրին մէջ՝ 'ի վերայ Ս. Մենդեան
տեղւոյն :

ՀԱՆԴԻՑԱԻՈՐ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ

Ի ՍՈՒՐԲ ՏԵՂԻՍ

1°. Սուրբ Մենդեան շրագալոյցի
երեկոյին Հրաշափառ 'ի Ս. Մենդեան
Տաճարն , և Ս. Պատարագ 'ի Ս. Այ-
ն մէջ . գիշերը Ժամը 5 ին Տաճա-

(¹) Երբ Ս. Տեղեաց վրայ Հանդիսաւոր Պա-
րագ լինի , սովորական Ս. Պատարագը չքմա-
ջուի :

բին մէջ՝ մեզ սեփական հիւսիսային կողմը ժամերգութիւնը սկսուելով՝ յետ ժամերգութեան՝ Ս. Պատարագը կը մատուցուի Աւագ-Սեղանոյն վրայ, և ապա առաւօտուն՝ Այրին մէջ ՚ի վերայ Ս. Ծննդեան սեղոյն. սոյն վերջին Ս. Պատարագն կը մատուցանէ Ս. Պատրիարքն կամ մի Եպիսկոպոս :

2°. Աւթօրէից՝ պն է Անուանակոչութեան Տօնի օրն Հրաշագատ ՚ի Ս. Յարութե՛ Տաճարն՝ և Հանդիսաւօր Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին Քնի. ժամարարն է Եպիսկոպոս :

3°. Բուն բարեկենդանի շաբթուն ուրբաթ օրն Ս. Պատարագ ՚ի տունն Ս. Մարկոսի Աւետարանչին որ ՚ի վանս Ասորոց :

4°. Մեծիպահոց երկրորդ Կիւրակէին՝ Ս. Պատարագ ՚ի Ս. Յարութիւն ՚ի Վերնատունն, և զկնի Ս. Պատարագին Մեծահանդէս Թափօր շուշՍուրբ Գերեզմանաւն Քրիստոսի

5°. Մեծի պահոց Տնտեսի Կի

րակէին Հանդիսաւոր Ս. Պատարագ
ի Սուրբ Համբարձում՝ որ ՚ի լերինն
Ձիթենեաց :

6°. Դատաւորի Կիւրակէի շա-
բաթ օրը՝ երեկոյին Հրաշափառ ՚ի
Ս. Յարութեան Տաճարն , Կիւրակի
առաւօտուն Ս. Պատարագ ՚ի վերայ
Ս. Գերեզմանին Քրիստոսի , և զկնի
Ս. Պատարագին Մեծահանդէս Թա-
փօր . Ժամերարն է Ս. Պատրիարքն :

7°. Ծաղկազարդի Կիւրակէին՝
շաբաթ օրը երեկոյին Հրաշափառ
ի Ս. Յարութեան Տաճարն , Կիւրակի
առաւօտուն Ս. Պատարագ ՚ի Սուրբ
Վերնատունն՝ և զկնի Ս. Պատարա-
գին Մեծահանդէս Թափօր շուրջ
զՍուրբ Գերեզմանաւն Քրիստոսի :

8°. Աւետման Ս. Աստուածածնի
օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գե-
րեզմանին Ս. Աստուածածնի :

9°. Աւագ-Շաբաթ օրն երեկոյին
անդէս ԼՈՒՍԱԻՈՐԵԱՅԵ ՚ի Ս. Յարու-
թեան Տաճարն , եւ հանգիսաւոր
Թափօր շուրջ զՍուրբ Գերեզմանաւն

Քրիստոսի , զկնի Թափօրին Ս . Պատարագ 'ի Ս . Վերնատունն :

10°. ԶԱՏԿԻ օրն ժամերգութիւն և Մեծահանդէս Թափօր շուրջ ըզՍուրբ Գերեզմանաւն Քրիստոսի , եւ Ս . Պատարագ 'ի վերայ Ս . Գերեզմանին . ժամարարն է Եպիսկոպոս :

11°. Զատկի Բ . օրն՝ Հանդիսաւոր Ս . Պատարագ 'ի Ս . Յակովբ՝ և Մեծահանդէս Թափօր 'ի մէջ Ս . Եկեղեցւոյ , ժամարարն է Ս . Պատրիարքն :

12°. Աշխարհամատրան Կիւրակէի օրն՝ ժամերգութիւն 'ի Ս . Վերնատունն որ 'ի Տաճարն Ս . Յարութեան , եւ Ս . Պատարագ 'ի վերայ Ս . Գերեզմանին Քրիստոսի . ժամարարն է Եպիսկոպոս :

13°. Ս . Համբարձման օրն Սուրբ Պատարագ 'ի Ս . Համբարձումն որ 'ի լերինն Զիթենեաց :

14°. Գիւտ Տիոյ Սուրբ Աստուծածնի օրն՝ Ս . Պատարագ 'ի վէ Ս . Գերեզմանին Ս . Աստուածածն ,

15°. Վերափոխման օրն՝ Ս .

տարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին
Սուրբ Աստուածածնի. Ժամարարն է
Ս. Պատարագն կամ մի Եպիսկոպոս :

16°. Յովակիմայ և Աննայի օրն՝ Ս.
Պատարագ ՚ի Ս. Աստուածածին ՚ի վե-
րայ գերեզմանին Հայր Յովսէփայ :

17°. Գիւտ Գօտւոյ Ս. Աստուա-
ծածնի օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի վերայ
Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի :

18°. Ս. Աստուածածնի ծննդեան
օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գե-
րեզմանին Ս. Աստուածածնի, Ժա-
մարարն է Եպիսկոպոս :

19°. Արքայն Գէորգայ զօրավարի
օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի Սուրբ Գէորգ
Եկեղեցին՝ որ ՚ի վանս Ղպտւոց. և
այս երեկոյն Հրաշափառ ՚ի Տաճարն
Սուրբ Յարութեան :

20°. Վարագայ Ս. Խաչի Տօնի օրն՝
Ս. Պատարագ ՚ի Տաճարն Ս. Յարութե-
ն՝ վերայ Ս. Գերեզմանին Քրիստոսի :

21°. Սուրբ Աւետարանչաց Տօնի
ն՝ Ս. Պատարագ ՚ի Մատրանն (1)

(1) Սոյն Մատուռը՝ քնչպէս Պատմութեանս

Ս. Յովհաննու, որ 'ի գաւիթ Տաճարին Սուրբ Յարութեան:

22°. Սուրբ Յովսէփայ Աստուածահօր Տօնի օրն՝ Սուրբ Պատարագ 'ի Ս. Աստուածածին 'ի վերայ գերեզմանին Հայր Յովսէփայ:

23°. Գիւտ Թաշի Շաբաթ երեկոյին՝ Հրաշափառ 'ի Տաճարն Սուրբ Յարութեան, Ժամերգութիւն 'ի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, և Կիւրակի առաւօտուն՝ Ժամերգութիւն և Ս. Պատարագ դարձեալ 'ի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, զկնի Պատարագին Մեծահանդէս Թափօր շուրջ զՍուրբ Գերեզմանաւն Քրիստոսի:

24°. Սուրբ Աստուածածնի Ընծայման օրն՝ Ս. Պատարագ 'ի վերայ Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի, Ժամարարն է Եպիսկոպոս:

25°. Յլութիւն Ս. Աստուածածնի 'ի Ս. Աննայե, Ս. Պատարագ 'ի վեր:

Սեղ իւր անոն ըսինք Սեղ անգիտեան վնեղով՝ որոշեալ օրեն 'ի զատ ուրիշ Ժամանակեր Սուրբ Պատարագ կը մատուցուի:

Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի,
Ժամարարն է Եպիսկոպոս :

Ի սուրբ Տեղիս մատուցեալ վե-
րոյգրեալ ամէնօրեայ և Հանգիսա-
ւոր Սուրբ Պատարագներէն 'ի զաս,
Սուրբ Յակովբայ Տաճարին մէջ ընդ-
հանրապէս Շաբաթ օրերն 'ի վերայ
Ս. Գլխադրի մատրան՝ և Կիւրակի
օրերն 'ի վերայ Աւագ-Սեղանոյն Ս.
Պատարագ կը մատուցուին՝ եթէ
նոյն օրերը Սուրբ Տեղեաց մէջ Հան-
դիսաւոր Պատարագի օրեր չըլինին.
նոյնպէս Ս. Յարութեան վերնա-
տան Սեղաններուն վրայ Ս. Պատա-
րագ կը մատուցուի, սովորաբար եր-
կու կամ երեք շաբաթն անգամ մը :
Իսկ մասնաւորապէս 'ի Ս. Յակովբ
Հանդիսաւոր արարողութիւնք կը
կատարուին հանդերձ Ս. Պատարա-
գաւ, Իսահակայ Պարթեւի հայրա-
ւետին, Տեառնընդառաջի, Սուրբ
Վարդանանց զօրավարաց, Աւագ
ինգշաբթի, Եկեղեցւոյ, Վարդա-
առի, Խաչ վերացի, Դաւթի Մար-

գարէին , և Որդւոց որոտման և այլն
Տօներու օրերն : Ասոնցմէ զատ Ուխ-
տաւորաց ժամանակ գրեթէ ամէն օր
Սուրբ Պատարագ կը մատուցուի 'ի
Ս. Յակովբ , և որոշեալ օրեր այլ և
այլ Սուրբ Սեղաններու վրայ,ինչպէս
Պատմութեանս մէջ յիշատակուած է
իրենց պատկանեալ տեղերն :

Հոգեգալստեան Նախատօնակն՝
Հանդիսաւոր Պատարագն՝ եւ երե-
կոյեան Անդաստանն կը կատարուին
'ի Ս. Փրկիչ, մեր սեփական վանուց
մէջ , ուր տարին քանիցս անգամ
մանտաւօր Պատարագներ եւս կը
մատուցուին : Նաև Երկրորդ ծաղկա-
ղարդի հանդէսն՝ և Ս. Հռիփսիմեանց
և Ս. Հրեշտակապետաց Տօնախմբու-
թիւնքն կը կատարուին մեր 'ի Սուրբ
Հրեշտակապետաց Եկեղեցին :

Յ Ա Ն Կ

	ԵՐԵՍ
Յոպպէ .	7
Յարժնի դաշտը .	11, 15
Լիւդ, որ է Դիոսպոլիս .	16
Ռէմլէ .	17
Էլ-Պէրրիէ, և Էննապէ գիւղերը .	19
Լադրուն, և Էմնաուս .	20
Պապ-էլ-Վաս .	21
Ապողշ .	22
Պէյթ-Նազուպ, և Պէյթ-Սամուէլ .	24
Պէյթ-Իքսա, և Լիֆթա .	25
Երուսաղէմ .	27

ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Սուրբ Յարութեան Տաճարն .	31
Զորորդ բանան .	38
Ս. Ղունկիանոսի սեղանն .	39
Հանդերձեց բաժանման սեղանն .	"
Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին մեր .	40
Գիւտ-Խաչն .	41
Զաղանաց Սիւն կամ Փուշ-Պասկի սեղան .	43
Սուրբ Գողգոթա. Տարածման սեղան .	44
Պատանաստեղին .	"
Ուժաթափման տեղի .	45
Իւզաբերից սեղանն .	47
Ս. ԳԵՐԵՋՄԱՆ ՓՐԿՉԻՆ .	47
Ղպուպ սեղան. Յովսէփ Արեմաթացի .	52
Պարտէզն .	54

ԵՐԵՍ

Յրեւման մատուռն . և Աղամայ սեղան .	55
Հոյոց վերնատունը .	57
Յունաց եկեղեցին .	59
Ագաւոր Ս . Աստուածածնի մատուռն .	60
Ս . Աստուածածնի մատուռն Յունաց .	"
Ղարուոց եկեղեցին .	"
Ս . Յովհաննոս մատուռն Հայոց .	61
Ս . Յակովբայ մատուռն Յունաց .	"

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Խաչին ճանապարհը մինչեւ 'ի գերեզման ա- մենատուրք Կուսին .	64
Սիւն գատաւլճոյ . Իստաստանի դուռ .	65
Բերենիկեաց տունը .	69
Պիղատոսին կամայը .	"
Հեռոփրեփ պալատը .	71
Անտօնինեան աշտարակն .	"
Փուշ-Պսակի եկեղեցին .	72
Յովակիմայ և Աննայի տունը .	73
Պրոպատիկէ աւաղանն .	74
Ս . Աստուածածնի գերեզմանը .	75
Ողորմութեան դուռը .	82
Տեառն եղբոր Ս . Յակովբայ ուրից տեղը .	83
Աբիսողանայ սրճանը .	85
Յովսափաթու ըսուած գերեզմանը .	86
Ս . Յակովբայ այրը կամ գերեզմանը .	87
Զաքարիայի գերեզմանը .	

ԵՐՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Ս . Փրկիչ եւ 'ի հոգաւային շքեակայքն Սուրբ Էրուսաղէմի .	
---	--

	ԵՐԵՍ
Գերեզմանատունն Հայոց .	98
Ս . Սինն Վերնատունն .	100
Պետրոս առաքելոյն տըր .	103
Սելովանայ աղբիւրը .	104
Յուդայի կախուած ծառին տեղը .	106
Գայթակղութեան շերտ .	"
Արքունի պարտեզը և ջրի աւազանն .	108
Սողոմոնի լիճք . Սելովանայ աւազանը .	109
Եսայի մարգարէի սղոյման տեղը .	111
Յուդայ-Հորը .	"
Ուատի շուռնէն .	113
Առաքելոց առանձնարանը .	115
Ակեղգամայ կամ ջառները .	116
Զար խորհրդի լեռը .	120
Բողոքականաց գպրոցը .	121
Պերէքէթ-էլ-Սուլթանը .	122
Սողոմոնի ջրանցքը .	125

ԶՈՐՐՈՐԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ս . Յակոբայ Տաճարին և զանուց մէջ .	126
Ս . Էջմիածնի եկեղեցին .	130
Կանանց Վերնատունը .	131
Պետրոսի և Պողոսի առաքելոց սեղանք .	132
Ս . Ստեփաննոս .	133
Ս . Մինաս . և Ս . Մակարայ մատուռք .	135
Սուրբ Իշանի մատուռն .	137
Նրկոտասան առաքելոց մատուռն .	"
Ս . Համբարձման սեղանն .	138
Վանուց Թանգարանն .	"
Հուանկարչութեան գործարանն .	140

	ԵՐԵՄ
Հոգւոյն Արքայ մատուան .	140
Ս . Թէոդորոսի եկեղեցին .	141
Ատանայ . և Պրուսայ թաղերն .	144
Տորենաթաղն .	145
Տպարանն .	149
Պատրիարքարանն .	151

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի վանս Ս . Հրեշտակապետաց և այլն պատմական տեղիք .	154
Ժառանգաւորաց վարժարանն .	155
Ս . Հրեշտակապետի վանքն .	157
Քրիստոսի առաջին բանսն .	158
Զիթէնիի ծաււը .	"
Ովաննայի քարը .	159
Ասորւոց վանքը .	163
Երկաթի դուռը .	166
Ս . Յարութեան տաճարի նախապուռը .	167
Ղպուոց վանք , Ոսկեհոր և Հապէշէց վանքն .	168
Գաղաւսնի վանքն .	170
Դշխոյն Հեղինէի խաղկիններսւ տեղը .	171
Սալաէտտինի գայրոցը .	173
Այն-տէպիլը .	175
Հրէից արտասուաց տեղը .	---
Եզեկիայի աւազանը .	
Դաւթի բերդը .	
Իւղաբերից տունը .	
Թովնայ առաքելոյն տան տեղը .	

ՎԵՑԵՐՈՐԳԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի լեառն Ս. Համբարձման .	185
Փալիլեա .	195
Քրիստոսի ոտնատեղւոյն նշանը .	197
Նոր երեւան ելած Հայերէն հնու- թիւնքն .	201
Բէթֆազէ .	203

ԵՕԹՆԵՐՈՐԳԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Բեթլեհէմ և ՚ի շրջակայս նորին .	208
Տիտանաց կամ սկայից հովիտները .	219
Գօլժնի գիւղն .	"
Մագերուն հորը .	220
Սուրբ Եղիայի Յունաց վանքն .	221
Ամբակում Մարգարէին տեղն .	222
Թանթուրը .	223
Ռաքելի գերեզմանը .	224
Պէթ-ձալա, և Պարոն-Տէրի այգին .	225
Դաւթի հոր .	226
Բեթլեհէմի Հայոց վանքն .	228
Յիսուսի Քրիստոսի ծննդեան տեղը .	233
Լատինաց եկեղեցին .	237
Քառասնից այրը .	241
Հայր Յովնէփայ տան տեղը .	244
Պէթ սահուր .	"
Բոոսի դաշտը . և Հովուաց այրը .	245
Ս. Գեորգայ վանքն Յունաց .	247
Հին ամրոցը և կնքեալ աղբիւրը .	248
Սողմոնեան աւազանները .	250

	ԵՐԵՍ
Եղեմայ բլուղը .	251
Նիբաա գիւղը .	252

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի տաճարն Սողոմոնի կամ Մզկիթն Օմարայ .	255
Էլ—Աքսա .	276

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի գերեզմանս Թագաւորաց և դատաւորաց .	288
Երեմիայի այրը .	289
Թագաւորաց գերեզմանները .	294
Դատաւորաց գերեզմանները .	300

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Յովհաննու ծննդեան գիւղը՝ այն է լեւնա, կողման վանքերը .	306
Խաչավանքը .	310
Յովհաննու ծննդեան գիւղը .	313
Այն—Հապիսը .	320
Այսելութեան եկեղեցին .	315
Յովհաննու Անապատն .	321
Փիլիպպոս աղբիւրն .	322

ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Յորդանան, և ՚ի Մեռեալ ծով .	323
Հայր Ասրայի վանքն Յունաց .	700
Նէպի—Մուտայն .	
Մեռեալ ծովն .	
Յորդանանը .	
Նրիբովն .	

Եղիսէի աղբիւրը .	555
Փորձութեան լեռք .	556
Նահր-էլ-Քէլք .	557
Առաքելոց աղբիւրը .	559
Քէբրոն .	561
Ղազէ .	565

ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Նաղարէթ . 'ի Սամարիա .	576
Գբաղ և Գարիզին լեռները .	574
Նապլուս (Նէոպոլիս) և այլն .	577
Նաղարէթ և այլն .	588
Թափօրձեկան լեռք .	593
Տիբերիա .	595
Բիթայիղա , Կափառնաուժ .	597
Սրանութեանց լեռք .	598
Կանայ-Գալիլէա .	599
Հայֆա , և Կարմելոս լեռք .	400
Աբիա , Սուր , Սայսայ .	401
Լիբանան և Պէյրութ .	405
Լառոյիկէ .	409
Գամահոն .	410

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Յիշատակարանք , Խաչ—քարք եւ Տապանա- ջիրք .	412
Ս . Պատարագք որք կը մատուցուին Հայոց Մի- աբանութեան կողմէն 'ի Ա . Տեղիս .	433